

Izdavač: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu

Za izdavača: Nikola Skledar

Recenzenti: Vlado Puljiz
Ivan Cifrić

© 2006. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK 316.334.55(497.5)
316.42(497.5-22)
316.324.5(497.5)
316.344.25:63>(497.5)

HODŽIĆ, Alija
Selo kao izbor? / Alija Hodžić. –
Zagreb : Institut za društvena
istraživanja, 2006. – (Biblioteka Znanost
i društvo ; 17)

Bibliografija.

ISBN 953-6218-26-7

I. Selo – – Modernizacija
II. Selo – – Hrvatska – – Eseji i studije
III. Seosko stanovništvo – – Društvene promjene

460327072

Naslovna stranica: Pieter Brueghel: Seoski svadbeni ples, 1566. god.

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa
Republike Hrvatske

Alija Hodžić

SELO KAO IZBOR?

INSTITUT ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA U ZAGREBU
Zagreb, 2006.

SADRŽAJ

Uvodna napomena	7
Prvi dio: Selo i seljaštvo	
Prilog seljačkom pitanju: pokušaj definiranja seljaštva	11
1. Značenje riječi	11
2. Seljaštvo kao način života	13
3. Integracija seljaštva	16
4. Diferencijacija i pauperizacija	19
Modernizacija sela	21
1. Dužina radnog dana	21
2. Produktivnost	29
3. Modernizacija: modeli i stvarnost	31
Individualizam i kooperativizam seljaštva	38
1. Kraj autarkičnosti	38
2. Nužnost kooperacije?	41
3. Redukcija na ekonomske vrijednosti	46
Drugi dio: Hrvatsko selo u novim uvjetima	
Socijalna struktura i mobilnost seoskog stanovništva	53
1. Uvod	53
2. Opće strukturne karakteristike	56
3. Statusna obilježja	71
4. Zaključak	80
Seoska svakidašnjica	83
1. Aspiracije: kulturni resurs razvoja	83
2. Prva modernizacija: dugotrajno djelovanje sa skupim učincima	85
3. Socijalistička modernizacija ili modernizacija bez moderne	90
3.1. Stanovanje	92
3.2. Opremljenost domaćinstava	97
3.3. Način provođenja slobodnog vremena	101
4. Kolektivno uzdizanje	104
Integracija i kulturna emancipacija seljaštva	109
1. Integracija i kultura seljačkog društva	111

2. Integracija i emancipacija	117
3. Iskorjenjivanje i unifikacija	120
Selo kao izbor?	125
Literatura	135
Bilješka o autoru	141

Uvodna napomena

Ova knjiga sadrži sedam tekstova od kojih je šest objavljeno u zadnjih dvadesetak godina (1981.–2002.). U svima se njima na različite načine razmatraju dva osnovna problema: prvo, jesmo li sudionici kraja seljaštva i, drugo, je li proces modernizacije marginalizirao povijesno stvorene suprotnosti između sela i grada i učinio ih tek različitim oblicima organizacije socijalnog života u prostoru. U prvom je dijelu teksta pažnja pretežno usmjerena na problem definiranja seljaštva, a u drugom se dijelu uglavnom razmatraju problemi suvremenoga hrvatskog sela. Ranije objavljeni tekstovi u ovoj se studiji objavljuju bez ikakvih sadržajnih izmjena. Stoga se, s obzirom da je riječ o zasebnim, neizmijenjenim tekstovima, izvjesna ponavljanja nisu mogla izbjeći.

Jedina izmjena napravljena je u literaturi: ona je – osim u parcijalnoj formi uz pojedinačne priloge – u objedinjenom obliku priložena na kraju knjige.

Tekstovi su prvotno bili objavljeni u studijama IDIS-a ili u časopisu Sociologija sela. “Prilog seljačkom pitanju: pokušaj definiranja seljaštva” objavljen je u studiji Sociokulturne karakteristike i procesi u prostoru (Zagreb: IDIS, 1988.: 97–111); “Modernizacija sela” u zborniku radova Društvene promjene u prostoru (Zagreb: IDIS, 1991.: 87–103); “Individualizam i kooperativizam seljaštva” u dvobroju Sociologije sela 71/72 (1981.: 13–26). Dva teksta iz drugog dijela knjige bili su objavljeni u časopisu Sociologija sela: “Socijalna struktura i mobilnost seoskog stanovništva” u dvobroju 147/148 (2000.: 79–107) i “Selo kao izbor?” u dvobroju 155/156 (2002.: 15–22); tekst “Seoska svakidašnjica”, bio je objavljen u knjizi Selo: izbor ili usud (Zagreb: IDIZ, 2002.: 73–97), a tekst “Integracija i kulturna emancipacija seljaštva” do sada nije objavljivani.

A. H.

Prvi dio

SELO I SELJAŠTVO

Prilog seljačkom pitanju: pokušaj definiranja seljaštva

1. Značenje riječi

Značenja se riječi u svakodnevnoj upotrebi samo po sebi podrazumijevaju. Bez toga komunikacija praktično i ne bi bila moguća. Tako je i s riječima seljak, seljaštvo, selo. Ali su zabuna i nesporazumi još uvijek mogući. Kada npr. za nekog kažemo da je seljačina, znači li to da je on seljak? Svakako da ne znači. Intuitivno slutimo da je riječ o nečem drugom; jasno nam je da seljačina može biti i onaj tko nije seljak. Ali, da li za seljaka možemo reći da je seljačina? Je li to tautologija, ili su ove dvije riječi, mada istog korijena, povijesno dobile različita značenja? Nekada su značile isto, danas više ne? I pojmovi imaju svoje povijesno kretanje!

Riječ seljačina u svojoj je svakodnevnoj upotrebi vrijednosno negativno konotirana. Ona je svakako nastala izvan samoga seljaštva, a u vezi s nekim njegovim karakteristikama. Ili, preciznije, ona je nastala kao percepcija seljaka od strane ne-seljaka. Ona cilja na kulturna obilježja seljaka. Njome se hoće označiti ono što još nije oblikovano, što je u svojoj neposrednosti ostalo sirovo, što nije kultivirano.

Ako seljak ne mora biti seljačina, a seljačina može biti onaj tko nije seljak (a slutimo da je to tako pa stoga u svakodnevnom govoru i upotrebljavamo ove riječi), znamo li što je i što znači biti seljak? Da li je to stanovnik sela? Znamo da seoski učitelji, trgovci ali i svećenici nisu seljaci. Da li je to poljoprivredni proizvođač? Znamo da svaki poljoprivredni proizvođač nije seljak; to može biti kako veleposjednik tako i poljoprivredni radnik. Dakle, svi stanovnici sela, svi poljoprivredni proizvođači, sve seljačine itd. mogu, ali i ne moraju biti seljaci. Tko su onda seljaci? Jesu li oni posebna društvena grupa koja se po svome mjestu u društvenoj podjeli rada, po svojoj "profesiji", svome ponašanju i kulturi razlikuju od drugih društvenih grupa, ili je to tek tehnički termin (koji osigurava neposrednu komunikaciju) čije značenje i nije potrebno preciznije određivati?

"Prije grada postojao je zaselak. ... selo", kaže L. Mumford (1968). I ovdje počinju nesporazumi. Ovakva i njoj slične tvrdnje široko su rasprostranjene i manje-više općenito prihvaćene. Selo je relativno trajno nastanjen prostor manje skupine ljudi (s raznim tipovima socijalne organizacije) koji se bave poljoprivrednom proizvodnjom. Historijski gledano, selo prethodi gradu. Međutim, gdje je selo tu je i grad. Selo postoji samo u odnosu na grad i obrat-

no. Ono što historijski prethodi i selu i gradu jest (uglavnom) agrarno naselje. Razvojem proizvodnje i podjele rada, proizvode se i grad i selo. Stoga selo ne prethodi gradu: oboje su rezultat procesa diferencijacije naselja na određenom prostoru. Kako je sa selom, tako je i sa seljačkim društvom i seljaštvom – uvijek su u odnosu s nekim drugim i bez tog odnosa njihovo određenje ostaje apstraktno. Selo, seljačko društvo, seljaštvo od čina svoga nastanka reproduciraju se kroz odnos s drugima, pod dominacijom toga drugoga (kralj, trgovac, banka, privredna korporacija, Crkva, država itd.).

Da bi izbjegao općenitost i formalizam u koji se često zapada kada se pokušava definirati bit nekoga socijalnog fenomena, dakle nezavisno od tipa društva ili historijskog perioda, H. Mendras (1963. seljaštvo i seljaka definira pomoću pojma seljačko društvo. “Treba li reći da su svi ratari i stočari svijeta seljaci?” – pita se H. Mendras. “Mi mislimo upravo suprotno od toga” (Mendras, 1968: 27), jer tražiti bit ili vječnu dušu koja se reproducira usprkos svim historijskim mijenama uzaludan je posao. To je potraga za nečim čega nema. Zato se pod pojmom seljačko društvo može podrazumijevati samo određena populacija s jednim brojem obilježja koja čine relativno samostalan socijalni sistem i koji se može historijski omeđiti. Historijski, seljačko je društvo, smatra H. Mendras, u zapadnoj Evropi nastalo otprilike prije tisuću godina (i postoji skoro sve do danas), kada se formira posebna društvena grupa (feudalaca) koja obilježava globalno društvo i koja ekonomski i politički izvana penetrira u agrarni prostor. Time nije rečeno da je seljačko društvo samo evropsko i da je postojalo samo u naznačenom periodu. Obilježja kojima se konstruira ovaj pojam mogu se, s manjim ili većim razlikama, naći i na drugim geografskim prostorima i u drugim vremenima.

Što, dakle, karakterizira seljaštvo, i je li uopće moguće formulirati njegove opće karakteristike, a da pritom one budu operacionalne i informativne?

Iz tvrdnje da selo (seljaštvo) postoji samo u odnosu na grad (grupe gradskog stanovništva ili druge grupe koje oblikuju globalno društvo), slijedi da društva bez gradova nemaju ni seljačka društva. I doista, valja razlikovati agrarna od seljačkih društava. Prva imaju nizak stupanj diferencijacije (uglavnom po spolu, dobi i srodstvu), veze s drugima su sporadične i slučajne pa ne utječu na unutrašnju organizaciju, autonomna su (jer ne zavise od drugih niti su im podređeni); to je horizontalno organiziran svijet lokalnih kolektiviteta, samodovoljan je, jer se kao takav može reproducirati upravo zahvaljujući radu na zemlji i uzgoju stoke, koristeći i druge prirodne “darove”, a bez obaveza da proizvodi viškove (za druge). Kontakt s drugim agrarnim društvom može ga fizički uništiti (ratom), ali ga ne može promijeniti ili razgraditi. To može učiniti samo društvo s drukčijom organizacijom socijalnog života.

U usporedbi s agrarnim društvom, seljačko je društvo, kao lokalno društvo, samo relativno autonomno i samodovoljno; diferencijacija unutar njega je složenija zbog svoje veze s eksternim svijetom, izložena je promjenama, njegove se obaveze ne zadržavaju samo na brizi o samoodržanju, jer moraju na različite načine opskrbljivati globalno društvo, itd.

Pojmom seljačko društvo samo se djelomično približavamo odredbi seljaštva. Jer, seljačko društvo i seljaštvo nisu identični pojmovi: u samoj stvarnosti oni ne “pokrivaju” istu pojavu. Za H. Mendrasa, svi članovi seljačkog društva su seljaci. Svakako da ovo identificiranje apstrahira neke važne razlike, kako strukturalno tako i historijski, koje postoje između pojedinih grupacija seljačkog društva. Sasvim je različit društveni položaj, referentni okvir pa i kultura predstavnika globalnog društva u seljačkom društvu, od položaja autohtonog dijela toga društva (npr. svećenik i sitini poljoprivrednik). Isto su tako razlike između seoskog proletera, nezavisnog sitnog poljoprivrednika i zakupca suviše velike da bi se mogle zanemariti, i to ne samo između njih samih već i između grupa globalnog društva koje kao “drugi član para” dominiraju nad grupama seljačkog društva. Pojam seljačko društvo služi nam, dakle, za određivanje općeg okvira (mada ne nužno i bitnog uvjeta) za reprodukciju i razumijevanje seljaštva.

2. Seljaštvo kao način života

T. Shanin (1988) navodi četiri suštinske dimenzije koje, kao nerazdvojno jedinstvo, čine društvenu bit seljaštva i koje ga po tome razlikuje od drugih društvenih grupa. To su: porodična gospodarstva, rad na zemlji i uzgajanje životinja, specifična tradicionalna kultura (ugrađena u način života malih seoskih zajednica) te višestruka zavisnost od društvenih centara moći.

Porodično gospodarstvo je seljakov uvjet rada, osnova njegove aktivnosti, centar njegove društvene identifikacije, osnovni okvir njegova odnosa prema svijetu. To je malena proizvodno-potrošačka jedinica u kojoj se još jasno ne reflektira podijeljenost na proizvodni i neproizvodni rad. Svi poslovi svih članova porodice vrednuju se sa stajališta potreba porodice, pri čemu te potrebe i unutar njih potrošnja, uz obaveze prema nositeljima ekonomsko-političke vlasti, bitno određuju vrstu i obim proizvodnje. Seljak se pojavljuje kao gotovo isključivi proizvođač za vlastite potrebe. To je opći uvjet izolacije sela i seljaštva. Pa čak i u onim slučajevima u kojima je novčana razmjena relativno razvijena (na primjer u Bizantu), opći okviri feudalnog društva podržavaju i reproduciraju tu izoliranost. Otuda se i ne može govoriti o seljačkom načinu proizvodnje kao dominantnom načinu proizvodnje jedne epohe u evropskoj

historiji, ali se može govoriti o sekundarnom načinu proizvodnje seljaštva, dakle, tek unutar općih odnosa globalnog društva.

Ono što je bitno za ovaj način proizvodnje jest to da se sve socijalne jedinice relevantne za seljaštvo (gospodarstvo, porodica/obitelj, selo, eksterni nositelji ekonomske i političke moći) javljaju kao jedinice njegova privrednog sistema. Ali privredni sistem seljaštva je njegov i socijalni i kulturni sistem. Sektorizacija ili diferencijacija društvenog bića što će ih proizvesti kapitalizam, i što tek misaonom reprodukcijom možemo rekonstruirati kao društveni totalitet, unutar ovog načina proizvodnje još nisu provedene.

Iz ovih se odredaba odmah primjećuje da je riječ o konstrukciji određenog tipa koji je, međutim, potreban za analitičke svrhe. Historijski on se najviše približava i skoro podudara s graničnim periodom između feudalnoga preindustrijskog i kapitalističko-industrijskog društva.

Samodovoljnost i izoliranost seljaštva osnovni je uvjet i okvir autentične seljačke kulture. Dakako, samodovoljnost i seljaka i sela uvjetna je. Ona nikad nije bila potpuna, jer je uvijek bila u određenoj vezi, pa prema tome i interakciji, sa sebi nadmoćnom okolinom. Seljačka porodica sa svojim gospodarstvom nedostatna je za svoju socioekonomsku reprodukciju. Selo je nužna jedinica i privrednog života seljaka. Poznati su primjeri kako je uvođenje građanskoga imovinskog prava dezintegrirajuće djelovalo na proizvodnju seljaštva. Nemogućnost razumijevanja kolektivnoga seoskog vlasništva i kolektivne regulacije proizvodnje u selu (režim sjetve, ispaše itd.) od strane građanskoga imovinskog prava, nešto je što se naprosto podrazumijeva, jer to pravo cilja na nešto drugo – usmjereno je na već manje-više pripravljeni individuu kao, više idealno nego zbiljski, novog subjekta društva.

Osim određene političke ovisnosti, selo je manje-više ekonomski (dakako izuzimajući odnose prema agrarnom gospodaru i patronu) i kulturno bilo nezavisno od širega društva. Ali, s druge strane, ma koliko bilo izolirano pa čak i težilo izolaciji, seljaštvo je bilo izloženo različitim uticajima kulture globalnog društva, odnosno kulture vladajuće klase. Kontakt ovih dviju kulturnih tradicija je dijaloško-konfliktna. Otuda svaku od njih “valja shvatiti ne u njevoj unutrašnjoj zatvorenosti već u napregnutoj međusobnoj isprepletenosti” (Gurevič, 1987: 341).

Ako kulturu shvatimo kao skup materijalnih i duhovnih tekovina pomoću kojih se članovi danoga društva osposobljavaju da u njemu participiraju, onda je jasno da je seljačka kultura integralan dio seljačkog života pa ju je, i iz analitičkih potreba, teško izdvojiti kao poseban segment analize. (Iz analize ovakvih i ovim društvima sličnih društava sasvim je razumljivo što se pojavila funkcionalistička teorija kulture.) Seljačka kultura je utkana u reprodukciju

svakodnevnice seljačkog života: u sferi rada, porodičnih i susjedskih odnosa, području regulacije seoskog života, u socijalizaciji djece, religijskim obredima, odnosu prema prirodi, itd.

To se jasno ispoljava i na primjeru obučavanja djece za seljačko zanimanje. Ne postoje posebno obučeni ljudi za taj posao, ne postoji stroga podjela između procesa rada i procesa obuke, kroz proces obuke ne prenose se samo informacije o tehničkoj strani postupka već i njegovo značenje za društveni život (tehnička norma je i društvena norma i obratno). Obuka je popraćena i brojnim izrekama i predanjima; obavlja se u porodici a ne izvan nje, a ne postoji striktno određeno vrijeme kad se ona obavlja, itd. Obuka je naprosto integrirana u svakodnevni život seoske porodice. Otuda su, nužno, jače porodične veze – konformizam i tradicionalan način seljačkog života. Seljaštvo, međutim, nije sudbinski vezano za tradiciju. Ono je svojim mjestom u društvu i načinom svoga života osuđeno na tradiciju. I kada globalnom društvu, odnosno njegovim nositeljima koji ga oblikuju zasmeta seljački tradicionalizam, pokazat će se u pravilu da seljaštvo ne pruža velike otpore promjenama te da relativno brzo usvaja sebi pripremljene inovacije. To ne znači, međutim, da seljaštvo lako napušta svoju tradiciju. S obzirom na nove poticaje, ono se prema vlastitoj tradiciji odnosi selektivno (isto tako kao što se iz tradicije odnosi prema novim poticajima). Otuda je svaka reprodukcija tradicije parcijalna i “podliježe onoj ekonomiji stalnog skraćanja, pojednostavljenja, i potiskivanja heteronomnosti, koja je svojstvena svakoj kanonizaciji” (Jaus, 1978: 357).

Po proračunima racionalne kapitalističke ekonomije seljaštvo je manje-više već trebalo nestati. Ali, sitni, parcelni seljak ne samo što nije nestao (iako se broj seljaka bitno smanjio, ali na određenom nivou i stabilizirano) već još i investira u gospodarstvo. Ova enigma s jedne strane pokazuje da je takav seljak za društvo još uvijek najjeftiniji proizvođač (tu se postavlja problem dinamike ekspanzije nepoljoprivrednih djelatnosti i produktivnosti velikih poljoprivrednih imanja), a s druge, ukazuje na sposobnost prilagođavanja seljaka novoj tehnologiji, novim društvenim odnosima, novom sistemu informacija.

To međutim ne znači da se seljak uvijek uspješno prilagođava. Njegove bune (a niti jedna nije imala neposredne uspjehe, a niti ih je mogla imati) u osnovi su uvijek bile pobuna protiv agrarnog gospodara, ali ne da bi se iz nje izašlo s profilerskom ekonomijom već, naprotiv, da bi se napukline u autarkičnom načinu proizvodnje seljaštva začepile, da bi se realizirao nedinamičan, zatvoren sistem potrošnja-proizvodnja, “u ime integracije proste prirodne reprodukcije, u ime očuvanja cjeline proizvoda i radne snage za porodično gazdinstvo... U nedostatku tržišnog najamnog rada, razmišljanja

o tome kako povećati dohodak po 'zaposlenom' bila bi lišena smisla. ... Sve dok takvog izbora nema osnovu za obračun ne čini traženje najproduktivnijih (ergo dohodovnih) formi privredne djelatnosti, nego nužnost maksimalnog zadovoljavanja potreba za životnim namirnicama članova porodice – prvo potrošača pa tek onda proizvođača” (Bauman, 1984: 311–312). Tek se iz ove perspektive može razumjeti sklonost suvremenoga seljaka za povremenu prekomjernu potrošnju u nekim oblastima njegova života (svadbe, velike kuće i si.). Dakako, ovi se “ostaci prošlosti” moraju razumjeti u novom kontekstu, moraju se znati razlozi zbog kojih su sačuvani kao i “funkcija koju ti fragmenti stare kulture vrše u sistemu nove kulture” (Gurević, 1987: str. 326).

3. Integracija seljaštva

Prodor kapitalizma politički oslobađa seljaka različitih feudalnih veza te ga konačno konstituira kao (uglavnom) sitnoga, parcelnog vlasnika. Ove promjene, negdje postepene, a negdje nagle i dramatične, razgradile su i srušile čitav način života tradicionalnog sela i seljaštva. Od tog momenta seljačka kultura, koja je uvijek imala značajna lokalna obilježja, gubi svoju autentičnost: njezina osnovna karakteristika postaje receptivnost, jer su bitni poticaji dani izvana. Selo postaje poprište agresivnog nastupanja kapitalizma koji selo i seljaštvo oblikuje prema svojim potrebama. Receptivnost se ovdje razumijeva kao aktivan proces prihvatanja elemenata gradske kulture, kako instrumentalnog tako i (mada sporije i s određenim transformacijama) njezina normativnog i vrijednosnog aspekta. Međutim., kao što smo vidjeli, receptivnost je niti jednosmjerna, niti je bez afiniteta prema tradiciji.

Ali i grad, kao žiža novih promjena, i sam doživljava duboke promjene. Grad proizvodi razliku između sebe i sela, a istovremeno je i začetnik procesa unifikacije. Čitav prostor postaje kapitalistička radionica. Odnos se prema prirodi bitno mijenja. “I dok je gradski pjesnik srednjeg vijeka s prezirom pjevao o priprostom seljaku nazivajući ga seljačinom, prostakom, đavlom, lopovom, razbojnikom, pljačkašem, prokletnikom, bijednikom, lašcem, ništarijom, gadom i vjerolomnikom” (Le Goff, 1982: 40), dotle će gradski čovjek 19. stoljeća, romantičar (upravo u vrijeme prodora kapitalizma i industrije u selo) konstruirati rustikalno-idiličnu sliku seljaka i seoske zajednice koja je izmirena s prirodom, te zahtijevati povratak k neposrednosti i nevinosti koju nalazi u seoskoj zajednici. Ova romantičarska konstrukcija sela zadržala se u određenim oblicima sve do danas, kao zahtjev za očuvanje veze pojedinca “sa kolektivom i sa prirodom” (Janjion, 1976: 206). Kapitalistički gradovi kao

i gradovi u socijalizmu, u kojima je smještena industrija, društvene službe itd., dvostruko ekspanziraju: s jedne strane stanovništvom i raznim djelatnostima, a s druge strane penetracijom u ruralna područja. Selo je izvor radne snage za industriju, ali i područje plasmana raznovrsnih proizvoda gradskog porijekla. Ekspanziji industrije ne odgovara autarkična tradicionalna, niskoproduktivna seljačka proizvodnja.

Predrasuda jest (mada veoma raširena) da postoji konzervativizam seljaštva kao određeni "sindrom" opiranja gradskoj kulturi i općenito širenju inovacija. Seljak vrlo brzo mijenja svoje okvire odnošenja ukoliko se uvjeri u praktičnost i korisnost određene inovacije (bila ona tehnološka, organizacijska ili ideološka). Otpor ili sporost usvajanja inovacija kada se i javlja, rezultat je sporosti u povjeravanju korisnosti određene inovacije. Ova sporost u provjeravanju u visokoj je korelaciji s opremljenošću seljaka znanjima, sredstvima, službama. Kao sitni poduzetnik, suvremeni seljak s jedne strane mora imati određeno bazično iskustvo koje će mu garantira stanovitu sigurnost i stabilnost, a s druge je strane permanentno izložen situacijama u kojima pri donošenju odluke mora napraviti izbor. Visok nivo opremljenosti usporava donošenje odluke. Također, inovacija se brže usvaja ukoliko bitno ne narušava postojeći način života. "Istraživanja uvođenja inovacija u seljačko društvo pokazuju da je inovacija ustvari prihvaćena u onoj mjeri (i samo u toj mjeri) ukoliko ne dovodi u pitanje tehnički niti socijalni sistem, tj. inovacija se u njih integrira pa dakle djeluje u pravcu usavršavanja jednog i drugog sistema" (Mendras, 1986: 231).

Racionalnost usvajanja određenih inovacija može, doduše, nekom specijalnosti (ekonomisti, na primjer, koji dovodi u vezu određene veličine) izgledati kao iracionalnost u ponašanju seljaka, posebne kada je u pitanju potrošnja. Međutim, sve dok je seljakovo gospodarstvo porodično gospodarstvo, a ono je to i danas, ovaj će privid iracionalnosti za specijalistu (vanjskog promatrača) ostati tajnom, jer je pri donošenju odluke seljaku porodični razlog isto toliko blizak kao i ekonomski, pa otuda i ne čuditi što poljoprivrednik vodi svoje gospodarstvo kao dobar otac porodice, i što je njegov mentalitet bliži mentalitetu potrošača. Promatraču sa strane, izgradnja velike kuće može izgledati kao nerazuman postupak, pretjerano i nepotrebno potrošnja i sl. Ta izgradnja, međutim, može imati svoje socijalno i ekonomsko opravdanje: možda je to jedini način da se sin zadrži na gospodarstvu, a što seljaku znači osiguranje starosti, sprečavanje propadanja zemlje (u koju je obradom već mnogo uloženo), očuvanje poljoprivrednih mašina i gospodarskih zgrada, značiti mu neki oblik amortizacije itd.

Razvojem poljoprivrede gube se, međutim, temelji seljačke samostalnosti, a time se smanjuje i manevarski prostor seljačke “logike”, tj. da se potpunom kontrolom faktora proizvodnje stječe i veće mogućnosti kombiniranja. Faktori proizvodnje nisu više samo ili pretežno smješteni na gospodarstvu; oni se dobrim dijelom nalaze i u složenijem sistemu socioekonomske okoline kojoj se seljak, da bi se mogao održati, mora permanentno prilagođavati čime, i ne primjećujući, “spontano” dokida svoj način života.

Racionalnost seljakove okoline prisiljava ga na racionalno ekonomsko ponašanje. Otuda i potječe temeljna kulturna promjena kod seljaštva: čitav njegov život (ekonomski, socijalni i kulturni) organizira se oko ekonomskih vrijednosti, što znači redukciju cijeloga socioekonomskog i kulturnog miljea seljačkog načina života – nestaju socijalni i efektivni aspekti odnosa seljaka prema vlastitom gospodarstvu.

Integracija seljaštva u globalno društvo (kroz djelomično uključivanje u nepoljoprivredne djelatnosti ili prilagođavanjem racionalitetu okoline – ukoliko u potpunosti ostaje na gospodarstvu) pretpostavka je i za promjene njegova socijalnog miljea, tj. seoskog naselja kao njegove primarne lokalne integracije. Okviri ove integracije i njezine karakteristike u neprekidnoj su promjeni: okviri se šire jer lokalna sredina više ne može zadovoljiti narasle potrebe, a samo selo koje je u autarkičnom načinu proizvodnje funkcioniralo kao prirodna integracija, postaje izabrana integracija upravo stoga što joj se okviri stalno šire. Zbog toga pojam prijatelja i nije ni bio poznat u tradicionalnom selu; postojali su samo rođaci, kumovi, susjedi. Međutim, suvremeno selo omogućava i zasnivanje odnosa prijateljstva, a što znači da je na djelu mogućnost (individualnog) izbora i stvaranja novog tipa mreže odnosa među seoskim stanovništvom. Razgradnja seljačke porodice i tradicionalnog sela upravo se i očituje kroz proces individualizacije, koji pojedinca oslobađa prinudnoga i potpunog učešća u porodičnom gospodarstvu.

U suvremenom se selu prisutna dva temeljna društvena procesa: proces diferencijacije (sve je više seoskog stanovništva koji nisu seljaci), te proces unifikacije (prije svega putom masovne kulture shvaćene kao proširenje obima zajedničkih iskustava). Da bi mogla nastati kultura bogata individualnim diferencijacijama, moraju se dokinuti ili na beznačajne razlike svesti potkulture klasnoga, regionalnog i ekološkog karaktera, a što znaci da bi se morale dokidati razlike u socijalnoj osnovi gradskog i seoskog stanovništva. Suprotnost sela prema gradu ostaje sve dotle dok se u povijesnoj dinamici društva ne ukinu pretpostavke na kojima se ona reproducirala, tj. dok se u osnovi ne standardiziraju i unificiraju društvene situacije pojedinaca u kojima razlike u djelatnosti nisu društvenog karaktera i ukoliko ne potječu iz druš-

tvene podjele rada. Suvremeno selo postoji samo utoliko ukoliko se u njemu mogu evidentirati sistematske razlike (u odnosu na grad) u standardizaciji životnih situacija, a koje se racionalno mogu obrazložiti kao razlike što imaju porijeklo u reprodukciji globalnog društva.

4. Diferencijacija i pauperizacija

Kapitalizam i industrijalizacija u svim zemljama nisu imali iste efekte kada je u pitanju seljaštvo. Moglo bi se reći da postoje dva osnovna tipa, kako industrijalizacije tako i deagrarizacije. U zemljama centralnog kapitalizma proces deagrarizacije imao je manje-više jednosmjerni pravac razvoja: apsolutno i relativno smanjenje seljaštva, diferencijacija među seljaštvom (stvaranje krupnijeg ili većeg posjeda i proletarizacija), industrijalizacija i intenzifikacija poljoprivredne proizvodnje itd. U osnovi ovih promjena nalazila se i akumulacija kapitala i svjetskog bogatstva, čime je bilo moguće pokrenuti mase stanovništva na nove djelatnosti. Takozvane zemlje perifernog kapitalizma nisu imale takvu akumulaciju, pa je proces deagrarizacije u njima tekao sporije, diferencijacija je bila manje prisutna, merkantilizacija je u nekima od tih zemalja proizvela poseljačenje sela (nestale su seoske zanatlije) i “poljoprivredizaciju” seljačke poljoprivrede (nestajale su neke vrste proizvodnje na porodičnom gospodarstvu jer ih je potiskivala industrijske proizvodnja), prosječan se posjed smanjivao, a način poljoprivredne proizvodnje nije se bitno mijenjao. Takav je razvoj u osnovi bio karakterističan za područja Jugoslavije sve do Drugoga svjetskog rata.

Dok je, dakle, za zemlje centralnog kapitalizma karakterističan bio proces diferencijacije seljaštva i marginalizacija njegove proizvodnje u nacionalnoj ekonomiji, za mnoge zemlje tzv. perifernog kapitalizma karakterističan je proces pauperizacije seljaštva, jer se na istom prostoru povećava broj poljoprivrednog stanovništva kojega ne može primiti slaborazvijena industrija. I konačno, u nekim od ovih zemalja (primjerice u Africi) dokida se tribalno i agrarno društvo, te se tek sada formira seljačko društvo. Dakle, dok u jednoj sredini seljaštvo nestaje i pretvara se u farmera, s relativno specijaliziranom proizvodnjom, dotle se u drugoj seljak tek stvara. I doista, strukturalne promjene nastaju izvan seljaštva, a efekti tih promjena različito djeluju na pojedina seljačka društva: one ga oblikuju, održavaju ili razgrađuju. U tom smislu integracija seljaštva kroz njegovu razgradnju ujedno je i njegova budućnost. No oblici ove integracije zavise i zavisit će ipak od globalnih strukturalnih promjena.

Literatura

1. Bauman, Zygmunt (1984.): Kultura i društvo. – Beograd: Presveta, 402.
2. Gurevič, Aron (1987.): Problemi narodne kulture u srednjem veku. – Beograd: Grafos, 399.
3. Janjion, Marija (1976.): Romantizam, revolucija, marksizam. – Beograd: Nolit.
4. Jaus, Hans Robert (1978.): Estetika recepcije. – Beograd: Nolit.
5. Le Goff, Jacques (1982.): Intelektualci u srednjem vijeku. – Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
6. Mendras, Henri (1986.): Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljštva. – Zagreb: Globus, 310.
7. Munford, Lewis (1968.): Grad u historiji. – Zagreb: Naprijed.
8. Shanin, Teodor (1981.): Definisane seljaka. – Marksistička misao, Beograd, (1981) 1: 175–204.

Modernizacija sela

Reći da društvo funkcionira, jest truisam, kaže C. Levi-Strauss; reći, međutim, da sve u društvu funkcionira, besmisao je (1977: 24). Na početku stvaranja novog poretka, modernog društva, selo (seljaštvo) kao proizvodno i demografski predominantan dio društva, pojavljuje se kao osnovni resurs, ali i kao zapreka. Je li ono materijal za oblikovanje, kao pasivna masa kojoj treba (izvana) dati smisao, odrediti cilj i zadatke, formirati i strukturirati motive djelatnosti, unijeti kriterije razlikovanja i vrednovanja? I da li je sam proces modernizacije, kojem će seljaštvo biti podvrgnuto, jednoznačan i neprotivuriječan? Funkcionira li ono (pozitivno reagira) u okviru zadanoga projekta?

1. Dužina radnog dana

U srednjem je vijeku u Engleskoj radni dan u poljoprivredi označavao rad "od izlaska sunca do podne" (Wallerstein, 1986: 48). Možda se u engleskom arhivu, koji nas o tome obavještava, ponešto i pretjeruje. Može biti da su oni službenici koji su ovo bilježili ili njihovi "terenski radnici" koji su ih obavještavali kakvo je stanje u narodu (što seljački narod radi, kako živi, priprema li kakvu bunu i sl.), umanjujući rad jednih naglašavali vlastiti rad, svoju revnost i brigu za interese pretpostavljenih ili interese zajednice. Može biti da je to rezultat one nove gradske percepcije (golijarda) ili općenito percepcije pismenih (posjednika "tajne moći")¹ koja je seljaka prepoznavala kao vjerolomnika, razbojnika i pljačkaša,² a otud onda i kao čovjeka nesklona svakodnevnom

¹ "Činjenica da je ogromna većina ljudi bila nepismena i da su se pisanjem bavili gotovo isključivo sveštenici, doprinijela je shvatanju da ... (pismo) sadrži tajanstvenu mudrost. Riječi i fraze, napisane na ilovači, kamenu, pergamentu, metalima ili dragom kamenju, upotrebljavane su za zaštitu protiv neprijateljskih sila i da bi se obezbijedila dobra sreća i uspjeh. Egipćani su nazvali slikovno pismo koje su upotrebljavali u hramovima i grobnicama 'govorom bogova', a Grci su egipatska slova nazvali hijeroglifima, 'svetim rezbarijama'. Hijeroglifi su očuvali moćnu magijsku auru sve do danas" (Cevendich, 1979: 24). Seljaci srednjeg vijeka imali su sličan odnos prema pismu kao i nepismeni Egipćani. "Tokom srednjeg vijeka postojao je poseban odnos prema pisanoj riječi..., knjiga nije bila samo izvor informacija. Na nju su gledali kao važno magijsko sredstvo. Moguće je bilo izlječiti čovjeka stavivši mu na glavu knjigu. Na knjizi su vraćali i gatali... Da obavljeni prijenos zemljišta postane pravosnažan, komad pergamenta prije nego što bi ga ispisali stavljali su na zemljište, čiji se prijenos vrši" (Gurevič, 1987: 345–346). Pa i danas kada gledamo seljaka nevična pisanju, primijetiti ćemo kako se za to dugo priprema, da mu je za to potrebna nekakva posebna koncentracija, te da onaj napisanoj riječi pridaje neko neprofano značenje, za razliku od iste – ali izgovorene riječi.

² "Golijardi su plod društvene pokretljivosti koja je karakteristična za XII stoljeće. Izmaknuvši uspostavljenim strukturama, oni predstavljaju prvi skandal za tradicionalne duhove. U ranom srednjem vijeku svakoga se nastojalo prikovati za njegovo mjesto, uz njegovu dužnost, uz njegov poredak i stalež. Golijardi su bjegunci." U njima neki vide "neku vrstu urbane inteligencije" ili začetke urbane inteligencije. "Buduci

radu, obavezama i disciplini. U svakom slučaju, sve su neseljačke grupacije, bez obzira što su i one hijerarhijski strukturirane, dakle nejednake u položajima, prezirale seljaštvo. Stvarne i pripisane karakteristike seljaštva posmatrat će se kao njihove prirodne (dakle, ne kao društvene) karakteristike. Jedna od tih karakteristika jest lijenost, pa otud i potreba za stalnim nadzorom. Jer, sa stajališta gospodara, seljaci “će zdušno raditi pred vašim očima, ali će slabo i mlitavo raditi kad im okrenete leđa”, pa čak bi bili u stanju da se usprotive “zapovijedima svojih gospodara”, ako ih se ne drži u stalnom strahu (Dobb, 1961: 61). Moć, sila, izvanjska kontrola nad stanovništvom osnova je vladanja feudalne klase. Tu još nema posrednih, rafiniranijih oblika kontrole i motivacije za rad. Otuda je i ekspanzija ove klase teritorijalnog tipa, za razliku npr. od trgovačke ekspanzije koja je, u širenju svoje moći, sklonija da se koristi prije svega nepolitičkim sredstvima (Wallerstein, 1986: 54).

Ispunjenje seljačkih obaveza, bilo da su one radne, u obliku novca ili naturalnih proizvoda, svakako su dvostruka briga, i to kako samih seljaka tako i njihovih gospodara. Otud je i razumljiv interes ovih drugih da tu radnu snagu drže pod što većom neposrednom kontrolom, u obliku stalne fizičke prisutnosti (samih gospodara ili njihovih činovnika) te stalne evidencije seljačkih prihoda. Upotreba političkih sredstava koja služe za osiguranje pa i povećanje gospodarevih prihoda (a što u ovom slučaju znači stalnu prijetnju fizičkom silom), prirodan je način funkcioniranja ovih zajednica. Rijetki su slučajevi da se prihodi povećaju unapređenjem proizvodnje. Propisi o obaveznoj primjeni tropoljnog sistema plodoreda, jednoj od najvećih inovacija srednjega vijeka, tek su rijetka iznimka, ali ne i pravilo. Ali i ovo je došlo “odozgo”, iz vrha vlasti, što je i opet jedan oblik discipliniranja seljaštva nesklonoga inovaciji, barem u početku njezina širenja.

Pa ipak su ove zajednice “funkcionirale”. One su kroz dugi vremenski period, iz dana u dan reproducirale rutinu svog zajedničkog života, zahvalju-

da je gradski čovjek, golijard iskazuje i prezir prema seoskom svijetu, a prema priprostim seljaku osjeća jedino gnušanje, utjelovljuje ga i ponizuje u poznatoj Deklaraciji prostaka:

- taj seljačina, od tog prostaka, tom davlu, tog lopova, o razbojniče!, s tim pljačkašem;
- ti prokletnici, od tih bijednika, tim lašcima, te ništarije, o gadovi!, s tim vjerolomnicima.”
- I plemići i svećenstvo i seljaci su predmet njihove kritike (Le Goff, 1982: 31, 32, 34).

Međutim, ovaj stav prema seljaku nije novost koju donosi feudalac ili novi obrisi života koji se formiraju u gradovima. Na njega upozoravaju i pisci koji na ovaj ili onaj način pripadaju narodnim pokretima 19. stoljeća, a posebno oni koji, možda i ne znajući, stavljaju znak jednakosti između naroda i seljaštva. Tako se, primjerice, A. Radić na samom kraju stoljeća (1899.) pita: “Koji bi nam spomenik (autor misli na jezik – op. A. H.) kraće i krepče kazati mogao društveni položaj seljaka, nego što nam ga kazuju riječi vilain (prostak) i pogan, kad po tim riječima vidimo da se je sve, što je stanovalo u selima (pagus) i zaseocima (villa) držalo za prostačko i pogano?”, te dodaje: “A kako i ne bi, kad i danas nema druge čaše, iz koje bi se moglo piti bratimstvo naroda, do civilizacije: ponosna riječ, u kojoj kao da stoji sva vrijednost Evrope, pred ostalim kontinentima, a primila ih je od rimskog građanina (civis)” (Radić, 1936: 181).

jući, kako kaže A. Giddens, zajedničkom znanju kao konvenciji koju “akteri moraju imati da bismo smisleno komunicirali s drugim akterima u njihovim svakodnevnim društvenim životima” (Giddens, 1990: 109). Prisutnost nasilja i u radnim obavezama, česte bune i otpori seljaštva (koje nisu samo u vezi s radom), te relativno duži periodi rutiniranih, svakodnevnih djelatnosti i međuzavisnosti – sve su to oznake unutar sebe samorazumljivoga, mada protivrječnog sistema odnosa. Osnova ovog samorazumijevanja, nediskurzivnog zajedničkog znanja, nalazi se u narodnoj kulturi koju, mada ne podjednako, “prakticiraju” sve društvene grupe. Visoka, zvanična i vladajuća kultura (koje su u ovom slučaju skoro identične) izolirane su u pojedinim otocima, bez veće šanse da se masovnije reproduciraju. Predstavnik Crkve u seoskoj zajednici čovjek je koji više pripada kulturi te zajednice nego Crkvi čiji je misionar. Vojnički habitus klase gospodara za dugo će vremena biti bliži narodnoj nego zvaničnoj – crkvenoj kulturi. Građanstvo, utopljeno u beskrajne agrarne prostore, s izrazito lošim saobraćajnim vezama, pretežno djeluje lokalno i za dugo će vremena ostati nesposobno da se distancira od narodne kulture, da ponudi druge kriterije za vrednovanje tradicije, događanja ili pak praktične djelatnosti. Narodna kultura ovog vremena je carstvo običajnosti,³ svi je razumiju, i svi u njoj participiraju.

Postepeno će se, međutim, naspram narodne kulture, koja će i dalje ostati temelj međusobne komunikacije i razumijevanja svih staleža, oblikovati kultura gradskih i feudalnih staleža, za čije razumijevanje seljaštvo niti je bilo niti je moglo biti pripravno.⁴ Iz ove diferencijacije “vidjet će se” učinak seljačkog rada. Gospodari, čije potrebe – između ostalog i u novcu – postaju sve veće, već navikli na dvorske svečanosti, turnire, skupocjene tkanine, egzotične proizvode, na vlastite vojne svite i službenike, povećanje svojih prihoda mogu potražiti tamo gdje se obavlja proizvodna djelatnost, kod “svojih ljudi”, kod seljaka koji su s njima u različitim odnosima lične podložnosti, te ekonom-

³ Tako, primjerice, u pitanju pravne regulacije M. Bloch ističe da je uz rimsko pravo – tamo gdje se primjenjivalo (ili pokušalo primjenjivati), kao i zapisano običajno pravo “barbarskih” naroda – “postojala cijela jedna zona potpuno usmene tradicije. Jedno od najvažnijih obilježja razdoblja ... u kome se obrazovao zaista feudalni sistem sastojao se u tome što se taj rub (zone usmene tradicije – op. A. H.) preko svake mjere povećao, tako da je u nekim zemljama osvojio cijelo pravno područje” (Bloch, 1958: 137).

⁴ To ne znači, međutim, da ne postoje nikakve veze između ovih dviju kultura, iako ih stalno prati određeno nerazumijevanje. “Visokointelektualna rafinirana kultura svaki put je drukčija – dok je njen anonimni supstrat na koji ona utiče i iz koga nesumnjivo dobija određene impulse, tradicije mišljenja, kliše ponašanja, otkriva nevjerovatnu konstantnost. Možda se ovdje približavamo ‘invarijanti’ kulturno–istorijskog procesa? Nije li pravilno pretpostaviti da u kulturama starog i srednjovjekovnog svijeta treba razgraničavati statične i u tom pogledu ‘tobože vanvremenske’ strukture i dinamične, individualizirane i neponovljive fenomene? Ni jedni, ni drugi ne funkcionišu u ovim kulturama kao razjedinjene i međusobno nepovezane strukture, iako pred posmatračem mogu da se javljaju u tako promjenljivom obliku” (Gurevič, 1987: 344).

ske i socijalne međuzavisnosti. Tek će se kasnije, raspadanjem ovog oblika zajednice, “otkriti” cijeli sistem njihove povezanosti u ovom načinu proizvodnje. Uvidi vladara Zapada, prije pojave feudalizma, koji su s relativno malom svitom obilazili svoje agrarno kraljevstvo i koji su, kako ističe G. Duby, bili agrarni poglavari te se bitno nisu razlikovali od stanovništva kojim su vladali (Mendras, 1986: 29), nisu mogli otkriti intezitet rada svojih podanika. Oni su, s jedne strane, bili isuviše unutra – bez potrebne kulturne distance, a s druge su strane bili isuviše vanjski, znatno više politički nego ekonomski zainteresirani. Agrarna zajednica bila je uglavnom zatvorena u sebe, bila je autarhična. Reći, dakle, “srednji vijek” isuviše je uopćena odredba za ono što nas ovdje interesira.

Jesu li, dakle, seljaci u srednjem vijeku malo radili? Vidjeli smo da su svi oni koji su o tome mogli svjedočiti, time što su o tome ostavili neke dokumente (a to svakako nisu mogli biti sami seljaci), bili zainteresirani za veći radni učinak seljaka. No to samo po sebi, upravo zbog te zainteresiranosti, nije dovoljno pouzdano svjedočanstvo. Ali, vidjeli smo, da se i intezitet seljačkog rada može ocijeniti ili čak percipirati tek kada cjelokupan način života, kultura ili zajedničko znanje to omogućavaju, kada je osigurano stajalište koje, mada mu je osnova zajednička kultura, može “izvana” prepoznati “što je unutra”, kada je dakle u samoj kulturi provedena diferencijacija. Otuda i ocjena da su seljaci malo radili, ne bi mogla biti “proizvedena” u cijelom razdoblju što ga obuhvaćamo pojmom “srednji vijek”, već tek onda kada se veći učinak pojavio kao potreba, kada se naspram seljaka pojavio i u svom se položaju stabilizirao feudalni gospodar. Stvarni, pak, angažman seljaka u poljoprivrednim radovima nije bio određen samo njegovim odnosom prema gospodaru (koji je zahtijevao veći učinak) već i uvjetima čitavog načina života. A ti se uvjeti razlikuju i po regijama i po lokalnim sredinama i po statusu seoskih domaćinstava. Seljaci su negdje slobodni, a negdje zavisni, ili su u istoj sredini neki slobodni a neki zavisni, mada preovlađivanjem feudalizma dominiraju ovi drugi.⁵ U nekim periodima ili sredinama količina raspoloži-

⁵ “Na području zapadnoevropske civilizacije geografska karta feudalizma sadrži nekoliko prostornih praznina. To su: Skandinavski poluotok, Frigija, Irska. Možda je još važnije konstatirati, da feudalna Evropa nije bila cijela feudalizirana u istom stupnju ni u istom ritmu izgradnje toga poretka; a nadasve, da nigdje nije bila potpuno feudalizirana. Ni u kojoj zemlji nije seosko stanovništvo potpuno palo u veze osobne i nasljedne ovisnosti. Gotovo su se svagdje očuvali veliki ili mali alodijalni posjedi, premda im je broj bio krajnje različit u raznim predjelima. Pojam države nikad nije potpuno iščezao, i ondje gdje je zadržao najviše snage, ljudi su se i dalje nazivali ‘slobodnim’ u starom smislu riječi, jer su ovisili samo o poglavaru cijelog naroda ili o njegovim predstavnicima. Skupine ratničkih seljaka održale su se u Normandiji, u danskoj Engleskoj, u Španjolskoj. Uzajamna zakletva, oprečna podaničkoj zakletvi, živjela je u mirovnim institucijama i postigla pobjedu u komunama. Nema sumnje, sudbina je svih sistema ljudskih institucija, da se ostvaruju tek nesavršeno. Zar u evropskoj ekonomici na početku XX st. nema mnogo poduzeća koja i

voga obradivog zemljišta je već sasvim ograničena i nema mogućnosti za proširenje (bilo krčenjem, bilo uređenjem močvarnog zemljišta i sl.).⁶ Osim toga i demografski pritisak na zemlju nije svuda i u svim vremenskim periodima isti.⁷ Sam feudalni poredak u isto vrijeme negdje faktički nestaje, negdje slabi i mijenja se, a negdje jača. Može se reći da cijeli taj period od nekoliko stoljeća obilježava nestalnost i nesigurnost mase stanovništva. Ratovi, seljačke bune, razbojništva, nerodne godine i glad te kuga izazivaju promjene u gustoći stanovništva i njegova pomjeranja u prostoru, pridonose zapuštanju već obradivog zemljišta, uništavanju i onako oskudne ekonomske osnove kod seljaštva. Dobrim se dijelom na toj nestabilnosti i nesigurnosti i formira pa i reproducira feudalni poredak.

To bi, u najgrubljim crtama (uz sam karakter feudalnih odnosa), bili opći uvjeti u kojima je seljak mogao raditi. To su i uvjeti u kojima se formira se-

dalje uporno izmiču shemi kapitalističke privredne organizacije, premda je to doba neosporno obilježeno znakom kapitalizma?" (Bloch, 1958: 522–523).

⁶ Ekspanziju stanovništva zapadne Evrope nakon 1000. godine prati proširenje obradivog zemljišta. Velika prostranstva šuma, močvara, pustara i baruština "evropski su seljaci naselili i uglavnom priveli obradi između 1000. i 1250. godine. A tada je ... tu ekspanziju i procvat prekinula kriza" (Wallerstein, 1986: 32). Tek će se kasnije, nakon krize srednjeg vijeka (14. i 15. stoljeća) pristupiti privođenju obradi novoga ili zapuštenog zemljišta.

⁷ Stalni rast stanovništva prekinut je kako samom krizom tako i čestim ratovima, ali ponajviše epidemijama kuge koje su u više navrata pogadale Evropu (od prve polovice 14. pa sve do kraja 17. stoljeća). U Istri je samo u 14. stoljeću zabilježeno 12 godina u kojima se pojavljuje kuga. Njezin se pohod nastavlja i u 15. i 16. stoljeću. Krajem 14. stoljeća "pulsko područje je ostalo gotovo bez ljudstva", a zadnja kuga u Istri (1630.–1632.) "bila je toliko raširena, da je stanovništvo nekih krajeva gotovo sasvim propalo" (Bratulić, 1959: 4 – 5). Na ispražnjenu ili poluispražnjenu zemlju doseljavaju se (što spontano, što bjekstvom ispred turskih navala, a što planski od strane vlasti i feudalne gospode) manje ili veće skupine balkanskog stanovništva (iz Grčke, Albanije, Crne Gore, Slavonije, Bosne, Dalmacije). Istra u tome nije izuzetak. Takve su prilike bile na čitavom južnoslavenskom prostoru, a isto kao manje–više i u cijeloj Evropi. Seobe su stalne, a obuhvaćaju veće i manje prostore, pri čemu čak, iz različitih razloga, određeno stanovništvo mijenja svoje proizvodne ciljeve. Tako na primjer, J. Duby ističe slučaj kako je Waldbauer postao Ackerman, a navodi i slučaj kako "su u sjeverno – zapadnoj Njemačkoj feudalci ogradili svoje šume, čija se vrijednost povećala. Okružili su ih žicama, te zabranili seljcima da u šume vode svoje svinje te da povremeno koriste drvo za ogrjev. Budući da je vlast feudalcima omogućavala provođenje ograđivanja, obitelji koje su u tim šumovitim područjima u znatnoj mjeri živjele od šume, stočarstva i sličnih djelatnosti, morale su potražiti nove ciljeve. Morale su izmijeniti način života, pa je Waldbauer postao Ackerman, pravi ratar nastanjen na stalnim oranicama" (Duby, 1968: 309). Ova promjena zahtijeva, pak, pomjeranje barem na lokalnom prostoru.

Česti i dugotrajni ratovi pomjerali su stanovništvo u raznim pravcima. Tako su muslimanske navale na Evropu izazivale stalnu demografsku nestabilnost na prostorima koja su zahvaćena tim navalama ali i granničnim prostorima. Česta masovna ubijanja u tim ratnim pohodima uzrokovala su i seobe u oba pravca: seobe pred turskim navalama, ali i seobe (mada rjeđe) prema prostorima koje su bile pod turskom vlašću. Mnoštvo je seljaka u 15. i početkom 16. stoljeća izbjeglo "ka područjima kojima su upravljali Turci na Balkanu. Ovdje su, po svoj prilici, nalazili da su uslovi života manje mučni no u hrišćanskim krajevima koje su napustili" (Delumeau, 1987: 364). Ali ne samo na Balkanu, kaže Delumeau, već su i s Korzike, Sardinije, Sicilije, Kalabrije, Denove, Venecije, Španjolske, iz svih mjesta mediteranskog svijeta, otpadnici prelazili na islam. U drugom pravcu nije bilo ničeg sličnoga.

ljaštvo, ili uvjeti formiranja seljačkog društva koji ga, zbog tih uvjeta, razlikuju od agrarnog društva i kada, kako ističe H. Mendras, i ima smisla govoriti o seljaštvu. Jer, “dok nema vlastelina ili grada, nema ni seljaka” (Mendras, 1986: 29). Ne bismo, međutim, društvo srednjeg vijeka mogli smatrati statičnim, za razvoj sasvim zatvorenim ili čak antiinovativnim, što je tipična slika što ju je o njemu stvorilo novo doba. Njegov feudalni period sam je po sebi bio jedna velika inovacija. Ono jest u osnovi bilo tradicionalno društvo, u kojemu je “u općem neredu mjesto pustolova bilo isuviše važno, pamćenje ljudi bilo isuviše kratko, a pravilnost društvenog razvrstavanja premalo sigurna” (Bloch, 1958: 520). Ono je rezultat antagonističke akulturacije u kojemu struktura sredstava rimskog društva nije bila sasvim odbačena (Devereux, 1990), mada je proizvodilo “mnoštvo izvanredno primitivnih načina mišljenja i društvenih navika” (Bloch, 1958: 520). “Evropski se feudalizam javlja kao rezultat surova raspadanja starih oblika društva”, a bio bi “neshvatljiv bez velikih prevrata za vrijeme germanskih provala, koji su primorali dva društva, prvobitno razvijena do dva među sobom različita stupnja u razvitku, da se združe i stope, razbivši time okvire i jednog i drugoga” (Bloch, 1958: 520). To združivanje, ta početna inovacija omogućit će, doduše vrlo sporo, višestruke promjene.⁸ Proizvodne su inovacije u poljoprivredi baš u srednjem vijeku bile izuzetno značajne. Pored već ranije spomenutoga tropoljnog sistema, obično se navode još dvije inovacije koje su ne samo povećale produktivnost već su i značajno uticale i na seljačku društvenu organizaciju: to su teški plug i ogrlica za konje. Teški je plug (s lemešom, ostrugom, raonikom, kotačima) postepeno zamjenjivao ralo. Njegova primjena omogućila je obradu težega i bogatijeg zemljišta, a unakrsno je oranje učinilo suvišnim. Za njegovo je korištenje bila potrebna velika pogonska snaga: za teško je zemljište trebalo šest ili osam (tri ili četiri para) volova, što niti jedan seljak sam nije imao. To je opet zahtijevalo međuseljačku suradnju u poljskim radovima, drukčiju organizaciju polja, preraspodjelu zemlje (s obzirom na to čiji su volovi činili zapregu). Na sjeveru Evrope ovakav je način obrade zemlje pridonio rušenju tradicionalne kulture. “Teški plug i njegove posljedice u vidu u vidu preraspodjele poja-

⁸ “Količina novih kulturnih proizvoda koje je u ovom razdoblju asimilovala Evropa stvarno je ogromna. Dio tih proizvoda stvoren je na licu mjesta, u Evropi, a dio – usvojen zahvaljujući difuziji. Grčko – rimsko nasljeđe obogaćeno je tekovinama preuzetim od varvara sa sjevera (na primjer: pantalone, krzno, puter, skije, burad, raž, ovas – a što je najvažnije stremen i teški plug), a od muslimanskog istoka pa čak i iz Kine (na primjer: zvonu, lovačke sprave, a prije svega ručna kolica koja su za polovinu smanjila broj nosača i s kojima tako započinje proces zamjene ljudi s točkovima, što do danas traje; konačno – tehnika livenja gvožđa). Do ovoga su doveli sopstveni evropski pronalasci i u cjelini se ocrtao možda spor, ali i sistematičan tehnički napredak koji je evropski feudalizam činio toliko različitim od drugih feudalizama” (Bauman, 1984: 257).

seva otvorenih polja uticali su na promjenu stava sjevernog seljaka prema prirodi, pa i našeg stava. Od pamtivijeka dionice zemlje koje su koristili seljaci bile su podešene, makar teorijski, prema potrebama njihovih porodica. Iako su mnogi zemljoradnici plaćali rentu u naturi ili u radu, polaznu tačku je predstavljala privreda sračunata na održavanje porodice. Naglo je u sjevernoj Evropi, i samo tamo, teški plug promijenio načelo podjele: seljaci su sada koristili pojaseve zemlje čija je veličina, u najmanju ruku teorijski, bila srazmjerna njihovom udjelu u plućnoj zaprezi. Na taj način mjerilo za raspodjelu zemlje prestale su da budu potrebe porodice; to je postala količina snage s kojom se raspolaže za obradu zemlje. Ne može se ni zamisliti veća promjena u predstavama o odnosu čovjeka prema zemlji: nekada je čovjek bio dio prirode, sada je postao njen eksploator” (White, 1962: 40–41). Međutim, valja napomenuti da se upotreba teškog pluga sporo širila sa sjevera i zapada Evrope. Zamjena rala plugom (koji je, osim nesimetričnog raonika i crtala – a što je omogućavalo okretanje podsječene zemlje u uredno složene brazde, bio od drveta) na Balkanu je otpočela u drugoj polovici 14. i prvoj polovici 15. stoljeća, dakle čitavih 300 godina zakašnjenja. (Ralo se u nekim dijelovima Balkana upotrebljavalo sve donedavno.)

Pronalaskom ogrlice konj je bio uključen u teške poljoprivredne radove. S obzirom da je ona težinu s konjskog vrata prenosila na njegove lopatice, mogućnost vuče je povećana četiri do pet puta. Posljedice ovoga bile su višestruke: konj je vukao plug dvostruko brže od volova, više parova volova zamjenjivao je par konja, znatno se smanjila potrebna radna snaga (za četiri upregnuta para volova bilo je potrebno šest radnika), povećale su se i zasijane površine (za ishranu konja bila je potrebna zob i sl., što za volove to nije trebalo), mogle su se obrađivati (ili barem znatno lakše obrađivati – s manjim utroškom vremena) zemljišne površine udaljenije od seljakove kuće, a i cijena prijevoza žita znatno se smanjila (što je povećalo mogućnosti trgovine žitom). Došlo je, dakle, do ubrzanja u nekim seljačkim radovima, uz smanjenje potrebne radne snage.

Međutim, i uvođenje teškog pluga i konja u poljoprivredne radove sporo se širilo na evropskim prostorima. Slabe ili skoro nikakve veze između pojedinih područja te njihova nesigurnost i nestabilnost bitno su usporavale difuziju inovacija. Pa ipak, nastale na nekom području ili usvojene od drugih, one su predstavljale dinamičku jezgru koja će postepeno mijenjati i opće okvire u kojima su one nastale ili bile usvojene.

Mnogi izvještaji o životnom standardu seljaštva srednjovjekovnog feudalnog perioda ukazuju na teške prilike u kojima je seljaštvo živjelo. Prostori za stanovanje više su bile kolibe i zemunice negoli kuće. Njihova je oprem-

ljenost bila više nego skromna. Higijenske su prilike također izrazito nepovoljne. Primjerice, doznajemo da su stanovnici Rovinjskog Sela vodu iz lokvi koristili za potrebe domaćinstva. “Kako prvobitno nisu gradili cisterne, morali su paziti na čistoću vode u lokvama, koje su iskorištavali ne samo za napajanje stoke već i za potrebe kućanstva” (Bratulić, 1959: 49). Česti su i izvještaji o gladi koja je zahvatila manja ili šira područja, kao i o nedovoljnosti žetve za prehranu. Pretežno vegetarijanska prehrana i “trajno stanje pothranjenosti” pogodovali su širenju epidemija (Wallerstein, 1986: 51).

To je period kada novoosvojene obradive površine ne sustižu demografski rast, kada se, bar u nekim regijama, uvodi tzv. ograđivanje, dakle, kada postepeno započinje agrarna prenapučenost. Cjelokupna je proizvodnja seljaka usmjerena ka zadovoljavanju potreba (potrošnje) u svojoj porodici. A ta je potrošnja, vidjeli smo, vrlo niska. Čak i da je imao mogućnosti za proizvodnu ekspanziju (a čega zapravo nije bilo), mala je vjerovatnoća da bi se ona i ostvarila. Zapravo, tamo gdje su potrebe na niskoj razini, aspiracije se poklapaju s uobičajenom strukturom potreba, pa čak su i “zarobljene” ukupnim načinom života. “Kulturni obrasci seoske tradicionalne zajednice izrazito su antišizmatični. Oni insistiraju na optimalizaciji zadovoljenja i oštro osuđuju težnju ka maksimalizaciji u bilo kojoj oblasti. Kultura koja širi stabilno zadovoljavanje iz postojećeg stanja stvari i nespremnost za napuštanje naslijeđene životne situacije nagrađuje stabilnu društvenu strukturu podređenu zahtjevima bezbjednosti. Društveno vaspitanje – kako procesi podruštvljavanja mladih tako i ustanove za nadzor ponašanja odraslih – usmjereno je prije svega na stvaranje osjećaja umjerenosti, skromnosti, na otklanjanje pretjeranih ambicija i suvišnih apetita” (Bauman, 1984: 271). Otuda i seljački nemiri, otpori i bune seljaka nisu bili usmjereni na postizanje nekoga novog stanja već k učvršćenju tradicionalnih oblika života koji se narušava raznim posezanjima. Otpor prema vlasti je otpor “protiv gospodara (ili sluga) koji nije poštovao tradicionalne granice vlasti, a ne protiv sistema kao takvog (‘tradicionalistička revolucija’)” (Weber, 1976: 179). Najveća ekonomska vrijednost, najveće bogatstvo koje seljak ima jesu zemlja (u različitim oblicima vlasništva) i volovi. Bez volova vrijednost se zemlje (odnosno ratarske proizvodnje) znatno umanjivala. Volovi su bili skupi pa se njihovoj ishrani pridavala posebna važnost. Stoga su negdje pašnjaci ostavljani samo za ispašu volova. Pa ipak, u vrijeme poljskih radova, volovima se nije moglo raditi cijeli dan: dopodne svakako se moglo, ali poslije podne malo ili nikako. Jer volove je, pored toga što ih se nije smjelo previše opterećivati – zbog njihove važnosti za gospodarstvo, za vrijeme oranja valjalo nahraniti i napojiti. Za njih se često nije nosilo sijeno već bi ih se pustilo na pašu. Za popodnevno oranje ostajalo bi malo vremena

pa se možda poslije podne i nije oralo. A ako se i oralo, onda je trajalo znatno kraće nego prije podne (Blagojević, 1973: 72).

Agrarna prenapučenost, ovisnost o zaprezi, skučenost potreba i aspiracija, obavljanje drugih nepoljoprivrednih radova (kućni zanati), sve je to uticalo na dužinu radnog dana u ratarskim poslovima srednjovjekovnog seljaka. Zato će Ester Boserup i utvrditi da se značajan aspekt u razvoju suvremene poljoprivrede nalazi u postepenom produžetku radnog vremena u poljoprivredi (Wallerstein, 1986: 48). Utvrđujući ovo, za nas su ovdje važne dvije činjenice: prvo, da je radno vrijeme u poljoprivredi srednjovjekovnog seljaka bilo relativno kratko i, drugo, da se ta činjenica već “otkrila” u feudalnom srednjovjekovlju, a što znači da su tada postojala i druga (iz seljačke perspektive) neuobičajena mjerila radnog učinka i, svakako s tim u vezi, potreba da se taj učinak poveća.

Ovaj uvid nije rezultat slučajnosti već je strukturalnog karaktera. On se postepeno probija kroz svijet prepunjen tradicijom i osobnim vezama, ne znajući, dakako gdje će s tom “avanturou” stići. Početni motivi su sasvim vidljivi i oni ostaju u svijetu koji ih proizvodi: narasli troškovi što ih zahtijeva novi način života (a koji “spontano” nastaje kako bi gospodari očuvali stečeni položaj), nalažu veće prihode, i to sve više u obliku novca. Tako čuvani položaji postepeno će biti dovedeni u pitanje, a potom i prevladani.

2. Produktivnost

Produktivnost srednjovjekovnoga evropskog seljaka u doba feudalizma (sa svim razlikama u određenim vremenskim periodima i područjima) bila je svakako skromna ili, preciznije, to je bila relativno niskoproduktivna poljoprivreda. Način obrade zemljišta (uglavnom plitko oranje), rijetka upotreba gnojiva (izuzimajući vinograde i vrtove), loše sorte sjemena, rijetka zastupljenost navodnjavanja (ili odvodnjavanja), postepeno smanjivanje plodnosti zemljišta (usprkos primjeni tropoljnog sistema), sve je to utjecalo na relativno nisku produktivnost. Ali za seljaka, za “seljački način proizvodnje”, proizvodnja je bila u funkciji zadovoljavanja potreba, i to relativno neelastične strukture potreba. “Seljak obrađuje zemlju da bi se prehranio: sva teorija seljačke ekonomije nije ništa drugo do komentar te lapidarne formule” (Mendras, 1986: 62). I doista, seljačko porodično gospodarstvo i “logika” njegove reprodukcije osnova su za razumijevanje kako seljačkog odnosa prema vanjskim uvjetima tako i za njegovo ponašanje unutar relativno samostalne proizvodne jedinice. Količina potrebnog rada (dužina radnog dana), vrsta poslova što ih seljak sa svojim ukučanima obavlja, kao i samo “mjerjenje” produktivnosti, di-

jelovi su jedinstvenog sistema proizvodnja–potrošnja te se (dok je ovaj sistem relativno samostalan) samo iz njega i mogu razumjeti. “Objektivan”, vanjski posmatrač može utvrditi da je riječ o niskoj produktivnosti, neracionalnoj potrošnji i sl., te da takva proizvodno–potrošačka jedinica ne može opstati. No sve dok seljak uspijeva, zadržavajući svoju samostalnost, zadovoljiti potrebe svoje kućne zajednice, ta jedinica opstaje, pa čak je sposobna i za napredovanje. Dakako, seljak nije ravnodušan na vanjske okolnosti; on im se prilagođava na različite načine. Pritom uvijek nastoji da svoje postupke mjeri, ne sa stajališta dobitka kao samosvrhe, već sa stajališta zadovoljavanja potreba svoje proizvodno-potrošačke jedinice. Kao kućna, porodična ekonomija, “seljački način proizvodnje” razlikuje se kako od načina reprodukcije feudalnog vlastelinstva, pored kojega (i istovremeno u vezi s njim) postoji i reproducira se, tako i od kapitalističkog poduzeća koje će tek nastati. Navodeći te razlike, A. V. Chayanov će posebno istaći da seljačkoj ekonomiji nije svojstveno utvrđivanje cijene proizvoda, cijene zemlje i rente, cijene radne snage (nema nadnice, plaće), da je porodični proizvod pojedinačno nedjeljiv, te da je za regulaciju ovog proizvodnog sistema potrebna neekonomska prinuda. U svim ovim elementima (ekonomskim kategorijama) seljačka se ekonomija razlikuje od kapitalističke. Otuda je onda i razumljivo da cirkulacija $N-R-N+n$, karakteristična za kapitalizam, nije prisutna u seljačkoj ekonomiji (Chayanov, 1986). Uspostavljanje i održavanje ravnoteže porodičnog rada i porodične potrošnje (zadovoljavanje potreba) temeljna je oznaka funkcioniranja seljačkoga porodičnog gospodarstva. Diferencijacija ekonomskih i neekonomskih kategorija ovdje nije provedena, pa ekonomska kalkulacija zato i nije moguća. Odsustvo tržišta podržava način reprodukcije seljačke ekonomije, ali i obratno. “Trajanje privrede sračunate na zadovoljavanje potreba nije samo posljedica nepostojanja tržišta, nego i – s druge strane – kočnica širenju tržišnih odnosa. Postojanje takve privrede dovodi do stanja relativne sigurnosti; sistem proizvodnje i raspodjele, koji osigurava zadovoljavanje svih iskazanih potreba i koji precizno djeluje” (Bauman, 1984: 270), garantira zaštitu od nepoznatih tržišnih sila u ekonomiji koja je specijalizirana i koja je zasnovana na razmjeni. Nesklonost seljaka bankarskim kreditima, koji sami po sebi unose neizvjesnost, te pri razmjeni vezivanje za trgovce (s kojima održava osobne odnose), od kojih pozajmljuje artikle za kuću potrebne (a ne novac), samo je jedan oblik nastojanja za održanjem kako stabilnosti potreba tako i sigurnosti. (Kada da bi se iz godine u godinu pratile trgovačke knjige, najvjerovatnije je da bi se ustanovile skoro uvijek iste vrste artikala i njihove količine.) Vrijednost svoje proizvodnje i potrošnje seljak u pravilu iskazuje količinski, a ne kao vrijednost, pa čak i onda kada značajnije sudjeluje u razmjeni. U

svojim ekonomskim aktivnostima kreće se u svijetu poznatoga, uobičajenoga, stabilnoga. “Produktivnost po jednom radniku”, kao mjeri uspješnosti u konkurentskoj tržišnoj privredi, ovdje ne funkcionira. Ne postoji kalkulacija o tome, jer u odsustvu tržišta ne postoji mogućnost usporedbe zarade na gospodarstvu s onom koja bi bila moguća izvan gospodarstva, iz čega bi bila moguća ocjena uspješnosti rada svakog “zaposlenog” na gospodarstvu. Pa čak i u uvjetima tržišta, zbog specifičnosti poslova u poljoprivredi, funkcioniranja porodične zajednice kao proizvodno–potrošačke jedinice, gdje se svi poslovi (bilo da su proizvodni ili neproizvodni) uklapaju u jednu cjelovitu podjelu zajedničkog rada, gdje ne postoji jasna podjela na radnoaktivne i izdržavane članove zajednice itd., obračun po jednom zaposlenom faktički nije moguć, pa je zbog toga, kako kaže A. V. Chayanov, zajednički proizvod pojedinačno nedjeljiv. Produktivnost po jednom radniku nije, dakle, mjerilo koje karakterizira seljačku ekonomiju. Ali u uvjetima kada je pristup zemlji prestao biti slobodan, kada su zajedničke površine (prije svega pašnjaci i šume) razdijeljene i ograđene, kada je seljak vezan za određeni dio zemlje kao uvjeta svoje egzistencije, produktivnost po jedinici površine dobiva puni smisao. “Tada se isplati svaki porast produktivnosti po jednom hektaru čak i ako treba da bude plaćen smanjenom produktivnosti po jednom zaposlenom, pa čak i onda kada je porast produktivnosti (po jedinici površine – op. A. H.) ‘neracionalan’ s apstraktno tržišnog aspekta. Računa se, dakle, količina zaliha potrošnih dobara koja se mogu dobiti sa zemlje” (Bauman, 1984: 226–227). Kada pod ovim pretpostavkama seljak izlazi na tržište, on će u pravilu tvrditi da je cijena njegova proizvoda nepravedna. Vrijednost svoga proizvoda on mjeri prema svome trudu. Stoga mu apstraktno tržišno formiranje cijene njegova proizvoda ostaje izvan vlastitog vidokruga. Otud mu je vještina pogađanja, kao individualna sposobnost, mnogo bliža za razumijevanje negoli “neprozirno” tržište.

3. Modernizacija: modeli i stvarnost

Širenje srednjovjekovnih inovacija koje su omogućile produženje radnog dana (a kasnije, kada su za to sazreli uvjeti i broj radnih dana) te povećanje produktivnosti rada u poljoprivredi, bilo je u većem dijelu Evrope vrlo sporo, i to zbog općega socijalnog konteksta u kojem su nastale i egzistirale. Tek su promjene onoga “značajnog drugoga” (grad, nadmoćna okolina) omogućile kako njihovo omasovljenje i prostorno širenje tako i, kroz “introspekciju” ili autopercepciju, formiranje stavova o njima samima i njihovoj korisnosti. Kapitalistička preobrazba društva omogućila je i jedno i drugo: otkrila je za-

starjelost i tromost seljaštva, logiku reprodukcije njegove proizvodno/potrošačke jedinice, njegove agrarno/seljačke mitove i vezanosti. Zato govoriti o seljaštvu kao takvom, tj. istraživati njegove opće karakteristike bez povijesnoga, ekonomskoga i sociokulturnog konteksta, saznajno je rizičan poduhvat jer u pravilu završava i s nedovoljno preciznim odredbama i s općenito lošom informativnom vrijednošću. Komentirajući tezu o tome da su seljaci mistifikacija, tj. da seljaštvo zapravo i ne postoji pošto se širom kontinenta, država i pokrajina i u različitim vremenskim periodima ono što se seljaštvom naziva toliko razlikuje da mu i ne možemo naći neke zajedničke karakteristike, T. Shanin kaže da je tvrdnja o raznovrsnosti, na koju se poziva ova teza, izvan svake sumnje. Pritom on dodaje: “Ne možemo razumjeti seljake ili ih čak opisati kako valja, bez opštih društvenih okolnosti, a to važi i za historijski kontekst (odista samo analitički možemo da razdvojimo ‘dijahronično’ i ‘sinhronično’ unutar društvenih pojava). Termin ‘seljak’ može da se upotrijebi, a to je i činjeno, u mistifikacijama. Ipak, time što smo sve ovo utvrdili – samo smo raščistili prostor za diskusiju” (Shanin, 1981: 176). Ne izbjegavajući ovu diskusiju, H. Mendras će već na početku rasprave (u knjizi “Seljačka društva”) predmet kojim se bavi označiti kao “analizu historijski zasebne populacije koju je moguće jasno identificirati u prostoru i vremenu: seljaka zapadne Evrope između 1000. i 2000. godine” (Mendras, 1986: 27). Time su u raspravi eliminirana pitanja o seljacima iz starih mediteranskih i azijskih društava ili ona pitanja o suvremenom čovjeku koji napušta plemensku zajednicu i koji po prvi put krči zemlju i postaje seljak, o tome što je američki farmer itd. Ovo se ograničenje čini plodnim (kao što su uvijek plodne i valjane monografske studije o pojedinom selu ili regiji), jer omogućava preciznije i potpunije spoznaje, a pruža i osnovu za komparativne studije, kako za komparaciju različitih tipova seljaštva tako i komparaciju između seljaka i drugih, njima barem prividno sličnih socijalnih grupacija. Takvim je postupcima moguće doći do uopćavanja koja, kao model ili teorijska konstrukcija, s jedne strane može izdržati kritiku što govori o mistifikatorskom karakteru pojma seljaštva, a s druge strane, može poslužiti za empirijska istraživanja i vlastite empirijske provjere. Dakako, kada se radi o takvom modelu uvijek valja imati na umu da se pomoću njega ne može obuhvatiti sva raznolikost same stvarnosti te da njegova dogmatska primjena u praktične svrhe (kao što su to činili liberali, a pogotovo socijalisti, koristeći se različitim sredstvima) ima značajno ograničenje. Jedan od tih modela ponudio nam je R. Redfield, komparirajući seljačko društvo s društvom tzv. divljaka te poljoprivrednikom industrijskog društva (Redfeild, 1956). On analizira neka obilježja koja se mogu zapaziti u

seljačkom društvu i ispituje njihovu prisutnost u druga dva tipa društva. Tu komparaciju H. Mendras (1986: 30) pokazuje sažeto u tabličnom obliku.

Tablica 1. Obilježja triju tipova seljačkog društva

Obilježja	Društvo divljaka	Seljačko društvo	Industrijsko društvo poljoprivrednika
Autonomija lokalnog kolektiviteta	Potpuna	Relativna	Nikakva
Samodovoljnost	Potpuna	Popraćena proizvodnjom na ime raznih davanja	Nikakva
Specijalizacija zadataka	Nikakva	Slaba	Izrazita
Podjela zadataka zavisi od	Srodstva, dobi i spola	Domaćinske (kućne) zajednice	Tehnologije i tržišta
Međusobno povezivanje	Da	Da	Ne
Odbacivanje onih izvan grupe	Da	Ambivalentno	Ne
Posredovanje izvanjskim	Ne	Da	Ne

Način izgradnje ovog modela ima valjane spoznajne osnove, ali ima i neke teškoće. Samo isticanje određenih obilježja nije samo po sebi dovoljno, jer nam još ništa ne govori o njihovim unutrašnjim vezama. Na primjer, da li međusobno povezivanje pretpostavlja slabu specijalizaciju zadataka; da li podjela zadataka koja ovisi o kućnoj zajednici pretpostavlja relativnu autonomiju lokalnog kolektiviteta (i obratno)? Ili je, možda, jezgra determinacije ili povezanosti ovih obilježja implicitna, pa je zbog toga i ne treba posebno isticati.

Već površan uvid u tablicu pruža upućuje na jednu opću, ali značajnu informaciju: i društvo divljaka i industrijsko društvo poljoprivrednika (barem modelski) karakterizira jednoznačan odgovor na pitanje o prisutnosti spomenutih obilježja u njima, što kod seljačkog društva to nije tako. Najčešći odgovori zahtijevaju daljnju eksplikaciju da bi, ako ništa drugo, bili barem jasni. A to za izgradnju modela predstavlja značajne teškoće. Pa ipak, model ima upotrebljiva orijentacijska svojstva: upoznaje nas s razlikama. U odnosu na društvo divljaka (što bi možda bilo bolje nazvati agrarnim društvom), seljačko se društvo razlikuje po vezi s drugima. Društva divljaka se međusobno nalaze u sasvim slučajnom odnosu: veze u koje ona ulaze ili su zbog rat, ili sasvim sporadične razmjene. Riječ je o njihovoj horizontalnoj distribuciji bez

posrednika. Drugi dio jednog društva divljaka naprosto je drugo društvo divljaka. I dok je tako, seljaštva ne može biti. Postojanje seljaštva pretpostavlja da je onaj drugi ne-seljak, što znači da je seljačko društvo samo dio globalnog društva. Industrijsko društvo poljoprivrednika temelji se na autonomiji individue koja, integrirana u globalno društvo (njegovu podjelu rada, razmjenu, itd.), ne može održati samodovoljnost. "Svaka autonomija seljačkog kolektiviteta iščezava u odnosu na urbanizirano i industrijalizirano društvo, koje više ne može tolerirati da u njegovim njedrima jedna tako značajna populacija ostane marginalna i da konzervira svoju logiku proizvodnje i života. Ekonomska, demografska, socijalna i kulturna autarkija postaju inkompatibilne s razvojem našeg društva" (Mendras, 1986: 29). Seljak se pretvara u radnika i poduzetnika – postaje poljoprivrednik. U ovom modelu, za postojanje seljaka odlučujuća činjenica jest postojanje seljačkog društva, čijim iščezavanjem – kao posebnog kolektiviteta – iščezava i seljaštvo. Izbjegavajući pitanje o biti seljaštva i zamjenjujući ga pitanjem o seljačkom društvu, H. Mendras sveukupan način života seljaštva (proizvodnju, porodični život, odnos s drugima, ekologiju, itd.) čini predmetom svoje analize. Time se on osigurava od redukcionizma i drugih "izama". Ali, uvjetujući postojanje seljaštva seljačkim društvom, kao relativno samostalnim entitetom, H. Mendras nas (modelski) ostavlja bez mogućnosti razumijevanja različitih oblika transformacije seljaštva u uvjetima razgradnje pa i iščezavanja seljačkog društva, uzrokovanih procesom modernizacije. Time što su samo neke karakteristike (više vanjske – u odnosu na seljakovu proizvodno/potrošačku jedinicu – negoli unutrašnje) iščezle ili sasvim transformirane, kao što je relativna autonomija lokalnog kolektiviteta, još uvijek ne znači da je iščezlo i seljaštvo, tj. da su time nestale seljaštvu primjerene karakteristike poput kućne ekonomije, relativno nespecializirane proizvodnje, nedovoljno jasno izražena podjele rada, odnosa prema zemlji, sistema socijalnih vrijednosti itd. Iako izloženo procesu modernizacije već nekoliko stoljeća, evropsko seljaštvo zadržava neke karakteristike i, u odnosu na druge socijalne grupacije suvremenog društva, iznova pokazuje svoju posebnost. Seljaštvo doista nije "čist" slučaj, kao što je to poduzetnik ili radnik. Očekivanja izvedena iz različitih ekonomskih teorija, da će proces diferencijacije pretvoriti seljaka u kalkulantskog poduzetnika ili radnika, samo su se dijelom ostvarila. Masa seljaka je pretvorena u radnike, ali ih se jedan dio ipak uporno reproducira kao seljak ili "seljak-radnik" (Jollivet, 1974: tab. VI; Cvjetičanin, et al., 1980).⁹ Teško je precizno odrediti koliko je ovaj tip

⁹ U Francuskoj, upravo ogleđnoj zemlji za analizu seljaštva i njegove transformacije, od ukupnog broja aktivnih osoba koje rade na porodičnom gospodarstvu bilo je 1963. godine nešto manje od 40% onih koji

reprodukcije seljaštva koegzistentan, a koliko inkompatibilan razvoju suvremenog društva, te usporava li ga ili možda podržava.

Redfieldova podjela na divljake, seljake i poljoprivrednike izgleda da implicira evolucionu pretpostavku linearnog razvoja društva. Istovremeno, tvrdnja o inkompatibilnosti koja se nužno ukida hoće reći da stvarnost mora odgovarati svom “projektu”. Kapitalizam doista jest proizveo goleme promjene, pa i kod seljaštva. On je umnogome izvršio unifikaciju ogromnih područja, unificirao način života mase ljudi na tim prostorima, svijet umnogome učinio racionalnim i pretvorio u golemu arenu kalkulacije, raznim sredstvima disciplinirao energije masovnog stanovništva, formirao motivaciju maksimalizacije nagrade, itd.

Seljaštvo je kapitalizmu bilo osnovni materijal za oblikovanje. Ono je moralo produžiti svoj radni dan, moralo je povećati produktivnost, kroz duga je vremena usvajalo nove tehnike i sredstva za rad, priviklo se na proizvodnju bez zajedničkog zemljišta i život bez relativno autonomnog seoskog kolektiviteta, usvojilo je mnoga znanja koja su dolazila iz “velikog svijeta”. Pa ipak, kroz čitav taj period seljaštvo je sa svojim tradicionalizmom bilo glavna zapreka širenju svijeta racionalizacije i kalkulacije. Ono se stalno prilagođavalo da bi opstalo. Usvajalo je nova sredstva kako bi time ojačalo vlastite dobiti. A one su kroz dugi period, a čak i danas dobrim dijelom, ostale relativno stabilne. Logika kućne ekonomije, tj. proizvodnja za vlastite potrebe, zadržala se sve do danas, pa čak i u domaćinstvima seljaka-radnika. Spomenuli smo da se evropsko seljaštvo formiralo u feudalnim uvjetima. Kroz svoje tisućugodišnje putovanje, demografski i ekonomski ponegdje marginalizirano, ono uporno zadržava neka svoja svojstva, iako pod stalnim utjecajem ekonomskoga, političkog i kulturnog discipliniranja. U suvremenim uvjetima, iz ekološki formiranog pogleda na krizu modernosti, ono čak postaje i poželjno. Stoga izgradnja modela, a da bi mogao biti primjenljiv, mora pratiti promjene ali i prepoznati one skrivene sadržaje koji su, u cilju očuvanja vlastitih probitaka, sebi navukli neprozirne obrazine, pogotovo stoga što i sami modeli – kada postanu vladajući u praksi – imaju svojstvo proizvodnje stvarnosti. A ta proizvodnja može biti i proizvodnja štete i nasilja. Modernizacija sela i

su na gospodarstvu angažirani s punim radnim vremenom (to su u 70% slučajeva kućedomaćini), dok su ostali na gospodarstvu radili samo dio vremena. Među njima je nešto preko 20% bilo seljaka-radnika, a većinu je činila ženska radna snaga. Uz ostalo, ovo ukazuje da je posjed postao nedovoljan za zadovoljavanje potreba članova domaćinstva, ali ukazuje i na način kako se on održava kao proizvodna jedinica. Pokazuje se, naime, da je tzv. marginalna radna snaga i dalje značajna za seljačku (kućnu) ekonomiju (Joliivet, 1974: tab. VI.). O različitim oblicima angažmana članova domaćinstva s poljoprivrednim porodičnim gospodarstvom, sa sličnim obilježjima ali i još izraženijim procesom, pišu autori studije o mješovitim domaćinstvima i seljacima-radnicima u Jugoslaviji (Cvjetičanin, et al., 1980).

seljaštva nije prolazila i bez toga. Ona je u svojoj logici sadržavala težnju za pročišćenjem i čistoćom, nastojanje da se stvarnost dovede do njezina pojma. Seljaštvo je stoga moralo biti potisnuto ili pročišćeno te očišćeno od njegovih neracionalnosti i tradicionalnih vezanosti. Moralo se iznova konstruirati iz općenitih i apstraktnih kategorija modernizma i na taj način učestvovati u procesu unifikacije modernog društva. Kriza modernosti iznova tematizira “prijeđeni put”, ali ono što je već prošlo povratiti se više ne može. Ono što je od seljaštva do danas ostalo jest njegova višestruka ambivalentnost.

Literatura

1. Bauman, Zygmunt (1984.): *Kultura i društvo*. – Beograd: Prosveta, 402.
2. Blagojević, M. (1973.): *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*. – Beograd: Istarski institut.
3. Bloch, Mark (1958.): *Feudalno društvo*. – Zagreb: Naprijed.
4. Bratulić, Vjekoslav (1959.): *Rovinjsko selo*. – Zagreb: Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 220.
5. Cevendich, R. (1979.): *Historija magije*. – Beograd: Jugoslavija; Prosveta.
6. Chayanov, A. V. (1986.): *The Theory of Peasant Economy*. – Manchester: Manchester University press, 316.
7. Cvjetičanin, Vladimir; Defilippis, Josip; Dilić, Edhem; Hodžić, Alija; Puljiz, Vlado; Štambuk, Maja (1980.): *Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 215. – (Biblioteka Sociologije sela; 6)
8. Delumeau, J. (1987.): *Strah na Zapadu: od XIV do XVIII vek*. – Novi Sad: Dnevnik, 576.
9. Devereux, G. (1990.): *Komplementaristička etnopsihoanaliza*. – Zagreb: August Cesarec, 473.
10. Dobb, Maurice (1961.): *Studije o razvoju kapitalizma*. – Zagreb: Naprijed, 461.
11. Duby, Georges (1968.): *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*. – Prema: Immanuel Wallerstein, 1986.
12. Giddens, Anthony (1990.): *Društvene nauke i filozofija – trendovi u novijoj socijalnoj teoriji*. – *Kulturni radnik*, Zagreb, 43 (1990) 2: 95 – 117.
13. Gurevič, Aron (1987.): *Problemi narodne kulture u srednjem veku*. – Beograd: Grafos, 399.
14. Jollivet, M. (1974.): *Societes paysannes ou lutte de classes au village*. – Paris: Armand Colin.
15. Le Goff, J. (1982.): *Intelektualci u srednjem vijeku*. – Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

16. Levi-Strauss, Claude (1977.): Strukturalna antropologija. – Zagreb: Stvarnost, 429.
17. Mendras, Henri (1986.): Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva. – Zagreb: Globus, 310.
18. Radić, Anton (1936.): Semantika u službi narodoznanstva. – Zagreb: Seljačka slog. – (Sabrana djela; I)
19. Shanin, Teodor (1981.): Definisanje seljaka. – Marksistička misao, Beograd, (1981) 1: 175–204.
20. Wallerstein, Immanuel (1986.): Suvremeni svjetski sistem. – Zagreb: CEKADE, 491.
21. Weber, Max (1976.): Privreda i društvo (I). – Beograd: Prosveta.
22. White, Lynn Jr. (1962.): Mediaeval Tehnoligy and Social Change. – Prema: Zighmunt Bauman, 1984.

Individualizam i kooperativizam seljaštva: *prilog izučavanju kulturnih procesa u selu*

Seljaci, kao sitni zemljišni posjednici, svojim načinom i organizacijom proizvodnje stoje jedni pored drugih, ali samo pod izvjesnim pretpostavkama. Otuda i seljakov već poslovični individualizam (što je, kada se nekritički promatra, uvriježena društvena predrasuda) funkcionira samo unutar danoga okvira njegova sveukupnog načina života. Seljakova vezanost za uvjete njegova rada (zemlju) razumljiva je: njegova odijeljenost od tih uvjeta znači njegovu proletarizaciju. Historija 19. i 20. stoljeća u Evropi upravo je pozornica ovoga odvajanja, tj. proletarizacije seljaštva.

U uvjetima privređivanja koje je bitno posredovano tržištem, u kojemu je tržište osnovni regulator odnosa među pojedincima i društvenim grupama, seljak, s izvjesnim specifičnostima, zadobiva sve bitne oznake karakteristične za te uvjete i taj tip regulacije. Njegovo se tzv. društveno ponašanje individualizira kroz privatizaciju, njegovo ekonomsko ponašanje, kao sitnoga tržišnoga poljoprivrednog proizvođača, vremenom nužno zadobiva kooperativistička obilježja. Razlika i suprostavljenost između sela i grada sve se više pojavljuju u čistim oblicima: kao razlika i suprostavljanje vrsta privrednih djelatnosti i hijerarhijski organiziranih društvenih grupa, a kontrasti se svakidašnjice i ukupnog načina života smanjuju. Na djelu je dakle proces univerzalizacije kao unifikacije kulture.

1. Kraj autarkičnosti

U posljednjih nekoliko desetljeća dva su načina proizvodnje prisutna u individualnoj poljoprivredi u nas: autarkični i, uvjetno nazvan, dinamički način proizvodnje. Koje su osnovne karakteristike ovih dvaju načina proizvodnje? Autarkični način proizvodnje u individualnoj poljoprivredi karakterizira stabilnost, trajnost i nespecializiranost, "svaštarenje" u proizvodnji. Za ovaj je način proizvodnje karakteristična statičnost u strukturi potreba članova poljoprivrednih domaćinstava, te proizvodnja namijenjena autokonzumu. Eventualna razmjena (koja u pravilu ne prelazi okvire lokalnog tržišta) doslovno je jednostavna razmjena: vlastiti proizvod razmjenjuje se s onim koji se ne proizvodi na gospodarstvu, a novac u toj razmjeni ima isključivo funkciju sredstva razmjene, bez tendencije akumulaciji. Suradnja proizvođača u okviru ovog načina proizvodnje također je trajna i stabilna. Ona se ostvaruje unutar

šire porodice, ali i izvan njezinih okvira – u seoskoj zajednici. U osnovi je riječ o raznim oblicima međusobne ispomoći (npr. prilikom sjetve, žetve, berbe itd.). U slučaju dominacije autarkičnog načina proizvodnje seljaštvo živi u tzv. prirodnim integracijama, kao što su porodica i seoska zajednica.¹ Danas je u nas taj autarkični način proizvodnje prisutan samo u nekim obilježjima u poljoprivredno-pasivnim područjima, u staračkim domaćinstvima s poljoprivrednim gospodarstvom i u domaćinstvima s izrazito malim površinama zemljišta. Taj je način proizvodnje, dakle, postao sporedan te u dogledno će se vrijeme posve izgubiti; za današnje prilike u našem selu on je anakronizam. Neke karakteristike toga načina proizvodnje, kao npr. isključivost ili pretežnost proizvodnje za vlastite potrebe, zadržale su se podosta i danas, ali u posve drugim socioekonomskim uvjetima. Tako je proizvodnja namijenjena autokonzumaciji prisutna u tzv. mješovitim domaćinstvima ali je, sa stajališta važnosti za ekonomiju domaćinstva, potisnuta i marginalizirana. Autarkičan način proizvodnje, sasvim marginaliziran a dijelom i transformiran, stoji pored dominantnog načina proizvodnje. On je tu, u izvjesnom smislu, kao historijski zaostatak. Međutim, ono što je ovdje bitno jest da je kooperacija u proizvodnji zastupljena tek unutar porodice, da međusobna ispomaganja, mada nužna, ne narušavaju trajnost i stabilnost proizvodnje te da akumulacije nema. To je u biti samoreprodukcija individualnih gospodarstava, a vrijednosti, norme i običaji seoske sredine kolektivističkog su karaktera, i to upravo nužno kolektivističkog karaktera.²

Pojavom kapitalističkog načina proizvodnje razbija se ovaj kolektivistički karakter kulture, ali se tada stvaraju i pretpostavke za kooperaciju u proizvodnji. Tek kad se pod vlašću jednog kapitala (kapitaliste) nađe više radnika koji rade zajedno po jednom planu, onda kooperacija kao oblik rada postaje historijski nov oblik u organizaciji proizvodnje.³ “Historijski, kapitalistička kooperacija se razvija kao suprotnost seljačkoj privredi i nezavisnom zanatstvu...” (Marx, 1974: 282). Seljačka privreda, tj. sitno seljaštvo, ukoliko i postoji nakon prevlasti i potpune dominacije kapitalističkog načina proizvodnje postoji i

¹ Prirodne integracije su one u koje pojedinac ulazi rođenjem, koje on ne bira. Nasuprot ovim integracijama stoje izabrane integracije. Opširnije o ovim tipovima integracija vidjeti u knjizi A. Heler (1978.) Svakodnevní život, posebno u odjeljku “Pojedinac i njegov svet”.

² Nizak stupanj formalne organiziranosti, a to znači i nizak stupanj formalne i organizirane solidarnosti te općenito nizak stupanj sigurnosti, u pravilu znači i kolektivistički karakter kulture.

³ “Kao nezavisna lica radnici su pojedinci koji stupaju u odnos sa istim kapitalom, ali ne između sebe. Njihova kooperacija otpočinje tek u procesu rada, ali u procesu rada oni su već prestali pripadati sebi samima” (Marx, 1974: 281). Marx kooperaciju u proizvodnji veže striktno uz nastanak kapitalizma, a određuje je kao “oblik rada mnogo njih koji u istom procesu proizvodnje ili u različitim ali povezanim procesima proizvodnje rade uporedo i zajedno po jednom planu...” (str. 273).

može postojati samo pored toga načina proizvodnje. Integracija takva seljaštva u društvo jest višestruka; njegova ekonomska integracija znači u biti ukidanje pretpostavki za njegovu reprodukciju. Kapitalistički način proizvodnje za kojega je, gledano historijski, najkarakterističniji proces industrijalizacije, ne ostavlja ni seosku privredu ni seljaštvo ravnodušno prema sebi. Naprotiv, proces industrijalizacije razgrađuje seosku privredu i ukupan način života seljaštva. Ovim se procesom sve više potiru regionalne i ekološke razlike u kulturi, tj. potiru se osnove polikultura regionalnoga i ekološkog karaktera, i to prije svega širenjem masovne kulture, odnosno njezinih pojedinih elemenata. U pogledu promjena u kulturi, proces industrijalizacije jest osnova procesu unifikacije ili univerzalizacije osnove kulture.⁴ No prethodno naznačimo osnovne karakteristike modernoga, dinamičkog načina proizvodnje za kojeg je, kada je riječ o tržišnoj privredi, uobičajen naziv "kapitalistički način proizvodnje", jer se unutar njega u osnovi formira kako motivacijska struktura i struktura potreba tako i vrijednosna orijentacija pojedinaca i grupa. Za taj način proizvodnje, da se podsjetimo, karakteristična je proizvodnja radi proizvodnje. Nije, dakle, riječ o tome da se proizvodnjom neposredno zadovoljavaju potrebe, nego se proizvodnjom radi proizvodnje proizvode i same potrebe. Tako su proizvodne potrebe u funkciji proizvodnje. Reprodukcijska toga načina proizvodnje moguća je ukoliko se vrši akumulacija, i to akumulacija kapitala. U svome najjednostavnijem iskazu ovaj se način proizvodnje formulira kao N-R-N (novac-roba-više novca). On je dakle suprotan pretkapitalističkom autarkičnom načinu proizvodnje, koji se izražava kao R-N-R, gdje novac služi samo kao prosto sredstvo razmjene. Da bi se u tržišnim uvjetima, u uvjetima konkurencije (a što je karakteristika kapitalističkog načina proizvodnje) mogla vršiti reprodukcija ovog načina proizvodnje, uspostavlja se dinamičan odnos opredmećenog rada i živoga rada, pri čemu ovaj prvi nužno istiskuje drugoga. Stupanj prisutnosti ovog načina proizvodnje (akumulacija, tržište, smanjenje udjela živog rada u proizvodnji itd.) u individualnoj poljoprivredi s jedne strane, te odnos između individualne poljoprivrede i "društveno" organizirane privrede s druge strane, osnovni je okvir za objašnjenje i razumijevanje mogućih kooperativnih procesa i njihovih različitih oblika. To je osnova za objašnjenje i razumijevanje strukture potreba, motivacijske strukture i strukture vrijednosti.

⁴ O masovnoj kulturi, difuziji njezinih elemenata i njezinoj važnosti za univerzalizaciju osnova kulture, vidjeti u člancima Z. Baumana (1968.) "Dve beleške o masovnoj kulturi" (Gledišta, Beograd, (1968) 8/9) i A. Kloskowske "Funkcija masovne kulture" (Sociologija, Beograd, (1967) 2).

2. Nužnost kooperacije?

Sitnoga, parcelnog seljaka kao poljoprivrednog proizvođača koji raspolaže vlastitim sredstvima za proizvodnju karakterizira individualizam, nekooperativnost, nizak stupanj međuseljačke organiziranosti.⁵ Ukoliko i postoji međusobna organiziranost ona je u pravilu inicirana i održavana izvana. Ali i onda je moguća tek pod izvjesnim pretpostavkama. Sve do onog momenta kad seljak sporadično izlazi na tržište (u pravilu lokalno) ili kada svojom proizvodnjom može zadovoljiti svoje uobičajene potrebe, odnosno ostvariti dohodak koji se kreće u visini prosječnih vrijednosti njegove socijalne okoline,⁶ sve dotle razvijanje kooperativnih odnosa i međuseljačku proizvodnu organiziranost u principu nije moguće ostvariti. “U prijelazu od individualizma na kooperaciju možemo razlikovati dva jasno određena stadija: embrionalni stadij je stadij institucionalizacije od kojih svaki sadrži različite stupnjeve” (Lanneau, 1974, 80). Individualizam i nekooperativnost nisu nikad postojali, pa ni u autarkičnom načinu proizvodnje u čistom obliku. Međusobna ispomoć seljaštva bila je integralan element toga načina proizvodnje. Individualizam seljaka postojao je u onoj mjeri u kojoj nije išao protiv njegovih interesa. Međutim “... seljak nije težio dalje od međusobnog ispomaganja, jer je ono bilo potpuno prilagođeno poluautarkičnom sistemu, kojega obilježava snažno izražena samopotrošnja, zatim tehnički i ekonomski tradicionalizam i strogo podmirivanje onih potreba koje gospodarstvo može neposredno da zadovolji” (Lanneau, 1974: 82).

Izlaz na tržište i zavisnost od tržišta goni seljaka na racionalniju i intenzivniju proizvodnju. Prije svega riječ je o usvajanju inovacija u proizvodnji, a unutar toga dominantno mjesto zauzima mehanizacija. U početku, u svome embrionalnom obliku suradnje, gospodarstva s nižom ekonomskom osnovom počinju zajednički koristiti manje skupa oruđa za rad, što su još uvijek u vlasništvo pojedinih gospodarstava (jedno ima sijačicu, drugo tanjuraču, itd.). Ta je suradnja, tj. međusobno posuđivanje modernog oruđa za rad, smatra G. Lanneau, “utoliko lakša i prihvatljiva ukoliko udruživanje nije i službeno formalizirano, tj. ukoliko ne postoji deklaracija o udruživanju, ukoliko nema pismenog angažmana i svakome ostaje sloboda da prema potrebi raskine usmeni ugovor” (Lanneau, 1974: 82). Ta faza suradnje, mada tek početna i elementarna, proizvodi značajnu promjenu u seljaštvu u psihološkom i so-

⁵ Vidjeti o tome u radu K. Marxa (1963) *Osamnaesti Brumaire* Luja Bonaparte.

⁶ Pod pojmom “socijalna okolina” podrazumijeva se manje-više stabilan i trajan sistem komunikacija, odnosno postojeći referentni okvir pojedinaca.

ciokulturnom pogledu. "Po prvi put seljak shvaća da više nije potrebno biti vlasnik oruđa da bi ga se moglo koristiti. Prisustvujemo pravoj desakralizaciji oruđa" (Lanneau, 1974: 82). Objektivna funkcija oruđa (mogućnost njegove upotrebe i ekonomska korist) dobiva na važnosti, socijalna funkcija (izvjestan prestiž onoga koji ima oruđe) donekle slabi, a efektivni element (čvrsta povezanost između vlasnika i oruđa) uglavnom nestaje. Višeznačan odnos prema oruđu (a isto tako i prema drugim elementima gospodarske osnove) ima dakle tendenciju svođenja na njegovu čisto objektivnu funkciju – mogućnost upotrebe i ekonomsku korist koja se tom upotrebom ostvaruje.

Zajedničko korištenje oruđa odnosi se na početno razdoblje opremanja gospodarstva suvremenijim sredstvima za rad u poljoprivredi, i u pravilu se odnosi na sitna, jeftinija oruđa. Potreba za daljnjom mehanizacijom traži i druge oblike zadovoljavanja te potrebe, druge oblike suradnje. Proces mehanizacije individualnih gospodarstava može imati nekoliko oblika:

1. ekipiranje mehanizacijom individualnoga gospodarstva kao samostalne proizvodne jedinice;
2. udruživanje individualnih poljoprivrednih proizvođača (dvoje ili više njih) u nabavi i korištenju mehanizacije;
3. stvaranje kooperative za korištenje zajedničke opreme;
4. korištenje mehanizacije uz naknadu.

Dominantni oblici procesa mehanizacije u nas jesu prvi i četvrti oblik (djelomično opremanje mehanizacijom gospodarstva i korištenje mehanizacije uz naknadu). S obzirom na veličinu posjeda (riječ je o relativno malim površinama obradivog zemljišta) prvi oblik objektivno može garantirati nizak stupanj opremljenosti.

Pogledajmo rezultate jednoga ranijeg istraživanja.⁷

Od sredstava navedenih u tablici 1. najzastupljeniji je čekićar (međutim, on nema važno mjesto u procesu mehanizacije, mada je vrlo važan u stočarskoj proizvodnji); zatim slijedi prikolica i traktor, što je sasvim razumljivo. Traktor je pritom ne samo bazično sredstvo u inovativnom procesu nego je i polufunkcionalno sredstvo. Po pravilu, tek se nabavom traktora gospodarstvo počinje opreмати drugim suvremenim poljoprivrednim oruđem, nezavisno od toga jesu li ili nisu u pitanju traktorski priključci (izuzetak od toga je čekićar).

Međutim, takav slijed u inoviranju gospodarstava suvremenim oruđem bio bi normalan pod pretpostavkom da taj proces nema značajnih ograničenja na

⁷ Riječ je o istraživanju "Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji", što ga je 1976. proveo Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

samom gospodarstvu, prije svega u veličini posjeda. Sudeći prema iskazanim namjerama za nabavu nove mehanizacije (prema rezultatima istoga istraživanja) proces daljnjeg ekipiranja na gospodarstvima neće uslijediti, odnosno nivo ekipiranja bit će nizak.

Tablica 1. Opremljenost gospodarstava suvremenim sredstvima rada prema tipu domaćinstva (u %)

Sredstva rada	Poljoprivredna domaćinstva	Mješovita domaćinstva	Ukupno
Traktor	17,6	10,0	13,3
Prikolica	13,2	5,6	8,4
Kultivator	5,2	3,8	4,3
Sijačica	5,1	2,1	3,5
Kosilica	8,2	8,4	8,3
Kombajn	1,0	–	0,5
Vršilica	1,7	1,8	1,7
Čekičar	28,2	14,6	20,4
Kamion	0,6	0,6	0,6
Kombi	0,6	0,4	0,5
Aparat za mužnju	0,9	0,4	0,5
Automatska pojilica	1,8	1,8	1,8
Automatska hranilica	1,2	0,5	0,7

Napomena: Zbroj postotaka prelazi 100,0, jer jedno gospodarstvo obično ima više sredstava.

Da je samo gospodarstvo, odnosno veličina posjeda u osnovi uvjet i granica procesu mehanizacije, vidi se jasno iz podataka u tablici 2.⁸

Tablica 2. Posjedovanje traktora prema veličini obradiva zemljište (u %)

Veličina obradivog zemljišta	Tipovi domaćinstva		Ukupno
	Poljoprivredno	Mješovito	
Do 3,00 ha	8,9	7,0	7,4
3,01 – 5,00	20,2	18,9	19,3
5,01 – 8,00	39,4	39,7	39,5
8,01 ha i više	53,4	41,3	48,4

Iz prikazanih podataka uočavamo da veličina obradivog zemljišta bitno utječe na posjedovanje traktora; od ukupnog broja gospodarstava do 3 ha obradivog zemljišta samo ih 7,4% ima traktor, a od ukupnog broja onih s više

⁸ Podaci iz spomenutog istraživanja u bilješci 7.

od 8 ha obradivog zemljišta 48,4% ih posjeduje traktor, dakle svako drugo gospodarstvo.

Uvid u posjedovanje suvremenih sredstava za rad u poljoprivredi samo nam jednim dijelom ukazuje na raširenost njihove upotrebe u individualnoj poljoprivredi. To je samo jedan oblik procesa mehanizacije. Raširenost korištenja tih sredstava uz naknadu zastupljenija je od samog posjedovanja istih. Promotrimo o tome podatke u tablici 3.

Tablica 3. Posjedovanje i korištenje traktora, sijačice i vršilice prema tipu domaćinstva (u %)

Posjedovanje – korištenje	Traktor	Sijačica	Vršilica
<i>Poljoprivredno domaćinstvo</i>			
Posjeduje	17,6	3,5	1,7
Ne posjeduje, ali ih koristi	43,6	32,7	24,3
Niti posjeduje, niti ih koristi	38,8	63,8	74,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0
N =	1769	1769	1769
<i>Mješovito domaćinstvo</i>			
Posjeduje	10,0	2,1	1,8
Ne posjeduje, ali ih koristi	38,4	23,2	18,1
Niti posjeduje, niti ih koristi	51,6	74,7	80,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0
N =	2.558	2.558	2.558

Uz ove podatke (što je za problem koji nas interesira vrlo važno) valja napomenuti da je korištena mehanizacija (u slučaju kada se ne posjeduje) ona koju posjeduju drugi individualni poljoprivrednici. To naime pokazuje da je individualna poljoprivreda u nas još uvijek bitno individualizirana. Neracionalnost posjedovanja mehanizacije (a riječ je uglavnom o traktoru) zbog relativno malog posjeda, nadoknađuje se uslugama drugih individualnih proizvođača. Na taj se način iskoristivost traktora povećava te njegovo posjedovanje postaje “isplativo”, ekonomski racionalno. To je, uz uzimanje zemlje u zakup, jedan od glavnih načina širenja mogućnosti individualnoga gospodarstva i njegova održavanja kao relativno samostalne proizvodne jedinice.

Individualizam seljaštva, što je i danas njegova dominantna oznaka, funkcionira u danim uvjetima proizvodnje i može se održati jedino u tim uvjetima. Kada taj individualizam prestane donositi korist, kada postane kočnicom za zadovoljavanje naraslih potreba poljoprivrednika, on će mijenjati svoje

oblike, a pod izvjesnim će se pretpostavkama pretočiti u razne neformalne ili formalne oblike suradnje. Ono što je značajno u ovom periodu razvoja individualne poljoprivrede, a kada je u pitanju odnos prema sredstvima za proizvodnju, jest da se ona, tj. sredstva, za individualnog poljoprivrednika sve više svode na upotrebljivost i korisnost.

Socijalna i afektivna funkcija oruđa, pa i čitava gospodarstva, premješta se u sferu potrošnje, preko koje se postiže simbolizacija društvenog statusa i prestiža. Ovo, međutim, ne znači da se ukida odnos – sredstvo za proizvodnju – razina i vrsta potreba. Naprotiv, pod pretpostavkom da je riječ o tzv. čistom poljoprivrednom gospodarstvu, ovaj odnos postaje odlučujući za način proizvodnje i odnose koje individualni poljoprivrednik formira te u koje ulazi u toj proizvodnji. G. Lanneau ovaj odnos obrazlaže na sljedeći način: “Ograničene potrebe koje se mogu zadovoljiti ne slijede vjerno razvitak sredstava, tako da uvijek postoji stanovit raskorak. Na početku određenog perioda tehničkog napretka potrebe se nalaze ispod onih koje bi mogle biti zadovoljene sredstvima kojima raspolaže poljoprivrednik. U toku tog perioda seljak ima osjećaj zadovoljstva, euforije, dotad nepoznate moći. On vjeruje da je uspio u svojim namjerama i da je dostigao cilj kojega je želio ostvariti: uživati izvjesnu sigurnost koja mu omogućava da bez straha misli o budućnosti. U tom momentu kooperacija nema nikakve važnosti i seljak u njoj vidi samo neprilike – ograničenje svoje nezavisnosti. On će ubrzo proširiti skalu svojih potreba i dostići nivo kojega je omogućio napredak vlastitih sredstava. Tako će on ući u fazu izvjesnog nezadovoljstva, čim potrebe koje treba zadovoljiti pređu ovu granicu. U tom momentu on će potražiti novu soluciju i prihvatit će kooperaciju” (Lanneau, 1974: 90), ukoliko mu ona omogućava realizaciju naraslih potreba.

Ovim “mehanizmom” seljak dolazi u situaciju u kojoj više ne može sam odlučivati: odluke se moraju donositi u grupi – one moraju biti zajedničke, ekonomski zasnovane i racionalne. Na taj način seljak postaje receptivniji za mišljenje drugih, povećava se prag njegove tolerancije, slabi njegov individualizam, povećava se uzajamno ispomaganje i društvena solidarnost. U svom početnom obliku takva se međuseljačka kooperacija danas u nas začinje tek u Sloveniji (tzv. mašinske zajednice). Rekli smo, međutim, da je dominantan oblik mehanizacije individualne poljoprivrede u nas jest opremanje do izvjesne granice individualnoga gospodarstva i korištenje te mehanizacije uz naknadu. Značajnija međuseljačka suradnja u ovom pogledu uopće ne postoji. O postojanju ili o nagovještavanju mogućnosti da se u skorije vrijeme stvore kooperative za korištenje zajedničke opreme, a što bi značilo i međuseljačku suradnju u drugim oblastima proizvodnje, zasad se još ne može govoriti.

3. Redukcija na ekonomske vrijednosti

Jača individualna poljoprivredna gospodarstva češće surađuju s društvenim poljoprivrednim organizacijama od ekonomski slabijih gospodarstava. No na njima još nije završen proces zaokruženja gospodarstva (posjeda). Da bi se mogli iskoristiti postojeći potencijali u mehanizaciji i radnoj snazi, potrebno je povećanje zemljišta (kupovinom ili zakupom) i/ili pružanjem usluga drugim individualnim gospodarstvima.

Drugim riječima, širenje mehanizacije nije ograničeno samo veličinom posjeda, iako je njegova veličina početna granica primjene mehanizacije. Granice širenja mehanizacije određene su i stupnjem njezine potražnje na nekom području (jednom ili nekoliko susjednih sela). Takav razvoj individualnih gospodarstava može rezultirati u dva smjera: izjednačavanjem individualnih gospodarstava u gospodarskim potencijalima (što je malo vjerojatno), ili stagniranjem većeg broja gospodarstava uz dominantnu orijentaciju na nepoljoprivredne djelatnosti i progresivan tip razvoja manjeg broja gospodarstava, dakle kroz povećanu diferencijaciju. Ovi drugi moraju se pojaviti kao tržišni proizvođači i u tom se momentu njihovi problemi koncentriraju oko nekoliko osnovnih pitanja: troškova proizvodnje (mehanizacija, repromaterijal, vlastita i tuđa radna snaga), prometne vrijednosti njihovih proizvoda te organizacije plasmana vlastitih proizvoda. Iz ovog se procesa mogu izlučiti dvije opće karakteristike individualne poljoprivrede u sadašnjim uvjetima tržišnog privređivanja u nas: 1. individualno gospodarstvo postaje bitno ovisno o vanjskim uvjetima privređivanja; 2. gospodarstvo se reducira na ekonomske kategorije, što je najhitnija kulturna promjena u životu suvremenog seljaštva. No ovaj je proces tek na djelu; njegov je završetak ujedno i kraj individualne poljoprivrede i seljaštva, pod pretpostavkom da im je izvanekonomskim silama onemogućeno značajnije jačanje gospodarstva, primjerice poput povećanja posjeda.

Današnji oblici suradnje individualnih poljoprivrednika i društvenih privrednih organizacija niži su oblici suradnje (jednostavna suradnja). Zapravo u nas još nije prevladan oblik suradnje otprije poznat pod nazivom kooperacija: još uvijek je riječ o dvama odvojenim nositeljima poljoprivredne proizvodnje. Stoga i razlike između udruženih i inokosnih individualnih poljoprivrednika (prema rezultatima jednog istraživanja)⁹ po nizu obilježja i nisu tako velike kakve bi se inače mogle očekivati.

⁹ Riječ je o istraživanju "Društveno-ekonomske determinante samoupravnog udruživanja zemljoradnika u SAP Vojvodini", što ga je godine 1979. proveo Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje iz Novog Sada.

Tablica 4. Promjene u veličini posjeda i uzimanje zemlje u zakup

	Udruženi	Inokosni
<i>Promjena u veličini posjeda u zadnjih 5 godina</i>		
Povećan	13,7	9,1
Smanjen	6,9	7,5
<i>Namjere u povećanju/smanjenju posjeda u narednim godinama</i>		
Povećati	10,1	5,8
Smanjiti	2,9	2,5
<i>Uzimali zemlju u zakup</i>	13,2	3,1

Smetnje za ostvarenje međusobnog udruživanja sami “udruženi” poljoprivrednici (prema rezultatima istoga istraživanja) vide u širim društvenim okvirima i u društvenim privrednim organizacijama, a sasvim je neznatan broj njih koji smetnje vide u samoj individualnoj poljoprivredi.

Tablica 5. Mišljenje udruženih poljoprivrednika o smetnjama za ostvarenje udruživanja

Postojanje smetnji	%	Broj
Smetnje u širim društvenim okvirima	13,5	227
Smetnje u društvenim privrednim organizacijama	45,1	759
Smetnje u individualnoj poljoprivredi	1,5	25
Bez odgovora	39,9	672
Ukupno	100,0	1.683

Pod “širim društvenim okvirima” misli se na nestabilne cijene, nestabilno tržište, nepovoljne kreditne uvjete i sl. Kod smetnji u “društvenim privrednim organizacijama” riječ je o njihovu nesolidnom poslovanju s individualnim poljoprivrednicima, njihovu monopolu, nemogućnosti stjecanja socijalne sigurnosti suradnjom s njima, itd. Smetnje za udruživanje koje se pojavljuju “od individualne poljoprivrede”, po mišljenju ispitanika, sastoje se u usitnjenosti posjeda i u neorganiziranom korištenju mehanizacije. Iz tih se podataka (tablica 5.) jasno vidi da individualni poljoprivrednici, i to oni koji su udruženi, vanjske uvjete svoga privređivanja percipiraju nepovoljnima za sebe. Jednim dijelom oni još uvijek tržište procjenjuju s moralnog stajališta, jer su navikli na tradicionalnu proizvodnju i stabilne cijene. “Razmjena roba nameće seljaku kategoriju rentabilnog rada, koji bi trebao zamijeniti rad čija je svrha proizvodnja namijenjena za autokonzum. Tržište otkriva neuspjeh seljačkog rada” (Puljiz, 1977: 110). Izuzetno loša organiziranost otkupa poljoprivrednih proizvoda te grupno-vlasničke karakteristike društvenih organizacija u odnosu prema individualnim poljoprivrednicima (prebacivanje dijela vlastitih troško-

va na seljake uslijed niske produktivnosti i loše organiziranosti), istovremeno pojačavaju moralnost u percepciji tržišta kod seljaka, zatamnjuju spoznaje o vlastitim granicama i mogućnostima, ali i koliko-toliko omogućuju samoreprodukciju porodičnog gospodarstva. Otuda i jest malen broj ispitanika koji u individualnoj poljoprivredi vidi smetnje za ostvarenje udruživanja.

Ovo, međutim, ne znači da se seljaci ne prilagođavaju nastalim promjenama. To samo znači da oni, ukoliko imaju mogućnost izbora, za sebe biraju povoljnija rješenja. Dilema njihova izbora sastoji se u sljedećem: zadržati reprodukciju gospodarstva u svojim rukama ili ući u suradnju (a to istovremeno znači i zavisnost) s daleko jačim partnerom od sebe. Ovdje je u pitanju njihova temeljna vrijednost: nezavisnost. Seljaci će se odreći i te vrijednosti ukoliko im neki drugi sistem organizacije proizvodnje omogućuje povoljnije životne uvjete.¹⁰

Izuzetno jak proces deagrarizacije u poslijeratnom razdoblju u nas može poslužiti kao ilustracija odgovora seljaštva na jednu takvu ponudenu mogućnost. Taj odgovor, međutim, ma koliko bi se u svojoj osnovi mogao nazvati ekonomskim prilagođavanjem, bio je ipak višestruko uvjetovan i višeznačan. Danas se, barem u svojoj jezgri, tj. u samom začetku, odnos seljaštva prema poljoprivredi čisti od raznih sociopsiholoških i tradicionalnih (ili suvremenih i naprečac usvojenih) kulturnih sadržaja, te se u samoj svijesti seljaka počinje kristalizirati kroz ekonomske vrijednosti. Drugim riječima, preferencija nepoljoprivrednih zanimanja može i slabiti i jačati, ovisno o mogućnosti mogu li se radom na vlastitom gospodarstvu zadovoljiti nastale potrebe. Takve mogućnosti postoje u znatno manjeg broja seljaka nego što ih danas imamo.

Dakle, ondje gdje je moguća reprodukcija individualnoga poljoprivrednog gospodarstva, gdje postoje mogućnosti za preferiranje poljoprivrednog zanimanja kroz rad na vlastitom gospodarstvu, tamo postoje i mogućnosti za preobrazbu individualistički organiziranoga i orijentiranog seljaka u kooperativističkog poljoprivrednog proizvođača. Redukcija porodičnog gospodarstva na ekonomske vrijednosti u suvremenim je uvjetima kulturna pretpostavka takve kooperativističke orijentacije.

* * *

U autarkičnom načinu proizvodnje, rekli smo, stabilna je i proizvodnja i potrošnja, a tržište je nerazvijeno i lokalnog je karaktera. U takvim uvjeti-

¹⁰ "Sva istraživanja o evropskom seljaštvu pokazuju da socijalne i tehničke promjene lako prevladavaju ideološke zapreke, ako se radi samo o njima... Čim oni uvide logičnost i prednost nove organizacije svog gospodarenja i življenja i čim osjete da su im na raspolaganju sredstva da to realiziraju ... vrlo brzo mijenjaju način gledanja i mišljenja u funkciji te nove logike" (Mendras, 1976: 169).

ma proizvodnja i reprodukcija seljačkog života, poljoprivredne proizvodnje, organizacije rada, plasman eventualnih viškova itd. uglavnom su određeni unutrašnjim faktorima proizvodnje (zemlje, stoke, radne snage, oruđa). Modernizacija u proizvodnji, tajna prometne vrijednosti robe i organizacija plasmana proizvoda izvan lokalnog tržišta, zahtijevaju drugačiju organizaciju individualne poljoprivredne proizvodnje od one koja je postojala u autarkičnom načinu proizvodnje. Pritom vanjski faktori proizvodnje postaju sve značajniji. Sitni individualni poljoprivrednik ne može ovladati tim vanjskim faktorima.

Preko tržišta vrši se društveno izjednačavanje rada: na tržištu se otkriva neuspješnost rada sitnog poljoprivrednog proizvođača.¹¹ Modernizacijom proizvodnje, a prije svega mehanizacijom, seljak pokušava izbjeći taj neuspjeh u čemu jednim dijelom i uspijeva, ali samo do izvjesne granice: ta je granica, u osnovi, nizak potencijal njegova gospodarstva. Da bi postigao dohodak svoje socijalne okoline, odnosno da bi mogao realizirati svoje narasle potrebe, seljak je prisiljen na nove aktivnosti izvan svoga gospodarstva, ili na napuštanje samoga gospodarstva.

Čini se da prisustvujemo početku desakralizacije oruđa i demitologiziranja zemlje i vlasništva kao temeljnih vrijednosti seljaštva. Ovaj je proces prisutniji u gospodarstava s jačim ekonomskim osnovama i progresivnim tipom ekonomske reprodukcije gospodarstva, dakle prisutan je u onim gospodarstvima koja su završna od tržišta. To je i temeljna kulturna promjena (koja je još na djelu): vezanost za gospodarstvo gubi svoju višeznačnost (afektivan odnos, socijalna značenja, i sl.) i reducira se na ekonomsku funkciju (upotrebljivost i korisnost). To istovremeno znači da u danim uvjetima privređivanja, u odnosu prema gospodarstvu, prestaju funkcionirati vrijednosti participacije te da se one zamjenjuju vrijednostima ekvivalencije, reciprociteta (Supek, 1978.).

Autentičnost seljačke kulture temeljila se na autarkičnom načinu proizvodnje te na njemu zasnovane seljačke zatvorenosti. Njezina suvremena neautentičnost, tj. da kultura u suvremenom selu ima bitne poticaje izvan sela, temelji se upravo na razgradnji te autarkičnosti i dominaciji dinamičkog načina proizvodnje. To je globalna i epohalna promjena kod seljaštva, kojom se ono (kao realnom i izvjesnom mogućnošću) u biti dokida kao posebna sociokulturna grupa.

¹¹ Ovdje valja napomenuti da se reprodukcija sitnoga poljoprivrednog gospodarstva, ekonomija seljaštva u mnogo čemu razlikuje od reprodukcije krupnih gospodarstava. Otuda "otkrivanje" neuspješnosti rada sitnoga, poljoprivrednog proizvođača može trajati i više nego što traje radna aktivnost čitave jedne generacije.

Literatura

1. Bauman, Zygmunt (1968.): Dve beleške o masovnoj kulturi. – Gledišta, Beograd, 9 (1968) 8/9.
2. Heler, Agnes (1978): Svakodnevni život. – Beograd: Nolit, 392. – (Biblioteka Savremena filozofija : Symposion: Stari autori)
3. Kloskowska, Antonina (1967.): Funkcija masovne kulture. – Sociologija, Beograd, 9 (1967) 2.
4. Lanneau, Gaston (1974.): Od individualizma do kooperacije u seoskoj sredini. – Sociologija sela, Zagreb, 12 (1974) 44/45: 80–92.
5. Marx, Karl (1974): Kapital, knj. 1–3. – Zagreb: Kultura.
6. Marx, Karl (1963.): Osamnaesti Brumaire Luja Bonaparta. – U: Marx-Engels-Lenjin: Izabrana djela, knj. II. – Zagreb: Naprijed.
7. Mendras, Henri (1976.): Sociétés paysannes. – Paris: Armand Colin.
8. Puljiz, Vlado (1977.): Eksodus poljoprivrednika. – Zagreb: Centar za sociologiju sela, grda i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 176. – (Biblioteka Sociologije sela; 5)
9. Supek, Rudi (1978.): Društveni procesi i društvene vrednote. – U: Rudi Supek (red.): Društveni procesi i društvene vrednote. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

Drugi dio

HRVATSKO SELO U NOVIM UVJETIMA

Socijalna struktura i mobilnost seoskog stanovništva

1. Uvod

Promjena općeg okvira orijentacije za sve aktere jednog sistema funkcionira kao opća uputa za njihovo djelovanje: od redefiniranja ciljeva do izbora sredstava primjerenih za realizaciju tih ciljeva. Sposobnost prilagođavanja aktera intencijama sadržanima u novom okviru orijentacije uveliko ovisi o njihovim općim sposobnostima djelovanja, a koje se nalaze u složenom polju međuzavisnosti njihovih ekonomskih, političkih i kulturnih obilježja. Iako sposobnost za promjenu jednoga društva umnogome određuje sposobnost onih socijalnih grupa koje su u odnosu na druge grupe aktivnije, adaptabilnije i fleksibilnije, te čije djelovanje ne proizvodi samo partikularne učinke (nove elite), ipak ukupan učinak umnogome ovisi i o djelovanju za promjenu manjesposobnih društvenih grupa. Seljaštvo (zbog svojih obilježja) svakako spada u grupu manje sposobnih aktera za promjenu. Međutim, s obzirom da je ovdje riječ o ukidanju realsocijalističkog poretka i promjenama kojima se afirmira privatno vlasništvo (to je jedna od centralnih vrijednosti novog okvira orijentacije), seljaštvo u odnosu na druge socijalne grupe ima, prema intencijama "procesa tranzicije", povoljniju početnu, startnu poziciju, dakako, ukoliko je ono sa svojim porodičnim gospodarstvom sposobno funkcionirati u novoj, nesocijalističkoj stvarnosti. Izgleda kao da je seljaštvo s propašću realsocijalističkog poretka došlo na svoje. Je li tome tako? Jesu li seljačka ekonomija i ukupan način života seljaštva kompatibilni suvremenom neoliberalizmu? Ili možda između ova dva sistema, seljačke i liberalne ekonomije, postoje značajna nesuglasja? Jesu li za seljaštvo problemi koji proizlaze iz realsocijalističke konstrukcije prestali, a drugi tek nastali?

Svi su se realsocijalistički poreci već u početku svoje izgradnje, a iz vlastite konstrukcije zbilje, suočili s onim što se nazivalo seljačkim pitanjem, zapravo sa seljačkom ekonomijom i seljačkom kulturom. Proizvođenje seljačkog pitanja ima(lo) je dvostruku determinaciju. S jedne strane, agrarna prenapućenost, niska produktivnost u poljoprivrednoj proizvodnji, grubost seljačkog života (u uvjetima razgradnje tradicionalnoga seljačkog društva), u kojemu se oni koji uspijevaju preobražavaju u okrutne grabljivce ("jednoj od onih metamorfoza kojima obiluje seljački folklor") (Billington, 1988.), stvarajući nepodnošljive socijalne prilike, a s druge strane, sama socijalistička intervencija u društvo (plansko usmjeravanje proizvodnje i općeprosvjetiteljsko nastojanje),

nakana kojom se pokušava prevladati takvo, zatečeno stanje, zapliću se u vlastite protivurječnosti i proizvode seljačko pitanje, za samo seljaštvo (a time i za čitavo društvo jer, napokon, radi se uglavnom o društvima u strukturi čijeg stanovništva dominira seljaštvo), u još dramatičnijem obliku od onoga što se nastojao prevladati. Naime, s izuzetkom Češke, sve su zemlje u kojima se uspostavio realsocijalistički poredak bile dominantno agrarne, pa one preokret u društvu što se nameće iz socijalističke intencije i nisu mogle izvesti, jer ta društva jednostavno nisu bila ni ekonomski ni kulturno opremljena za takav preokret. Naprotiv, kroz politiku cijena u realsocijalističkoj autarkiji djeluje “zakon prvobitne socijalističke akumulacije” (Preobraženski, 1983.) čije su posljedice: oduzimanje poljoprivredi da bi se dalo industriji, te trajna oskudica (s nekim izuzecima) poljoprivrednih proizvoda.

U svim realsocijalističkim zemljama, međutim, programi “socijalističke preobrazbe sela i poljoprivrede” nisu izvedeni na isti način, pa i posljedice njihove realizacije nisu iste niti po seljaštvo niti po društvo u cjelini. Dok je, primjerice, u Sovjetskom Savezu (opći model) riječ o kolektivizaciji provođenoj uz masovno nasilje, velike ljudske žrtve i materijalne štete (Conquest, 1988.), dotle je u Jugoslaviji (specifičan model) bila riječ o reprodukciji seljaštva uz određena ograničenja – kakvo je određivanje maksimuma obradivog zemljišta od 10 hektara po jednom seljačkom gospodarstvu. (Ovo je ograničenje više djelovalo kao ideološki pritisak režima, neefikasan u samoj stvari, ali i nužan u realsocijalizmu – nego što je doista značajnije utjecalo na reprodukciju seljaštva.) U općem modelu seljačko je pitanje riješeno ukidanjem seljaštva (kolektivizacijom porodičnog gospodarstva), a u drugom je slučaju seljaštvu osiguran prostor relativno samostalnog, “spontanog” kretanja. Otuda se pitanjem o položaju seljaštva u uvjetima tranzicije (općih promjena u očekivanom procesu globalne integracije) u ova dva slučaja kuca na sasvim različita vrata. Skupine stanovnika sela koje se bave primarnom poljoprivrednom proizvodnjom u tim se slučajevima umnogome razlikuju. Temeljna je razlika u tome što se stanovnici seoskih naselja koji se bave primarnom poljoprivrednom proizvodnjom u sovjetskom slučaju, i ne mogu nazivati seljaštvom – ako taj pojam nastojimo učiniti analitički korisnim. Seljačka ekonomija jest kućna ekonomija (Chayanov, 1986.). To nije posebnost seljaštva (kućna je ekonomija karakteristična i za neke druge društvene grupe), ali jest njegov opći uvjet. Da bismo uopće mogli govoriti o seljaštvu i da ga pritom ne konstruiramo kao mistifikaciju ili analitički neupotrebljivu apstrakciju (seljaštvo “kao takvo”), valja ga uvijek situirati u date opće i specifične socioekonomске, kulturne i povjesne uvjete njegove reprodukcije (Mendras, 1986.; Shanin, 1974., 1981.). Tada se seljaštvo uvijek pokazuje kao društvena grupa koju

ne možemo ni definirati ni razumjeti bez drugoga (Redfield, 1956.; Hodžić, 1988.), onoga koji dominira, na različite načine i pod različitim uvjetima. Ali tako prepoznajemo i njegovu specifičnost, unutarne “mehanizme” njegove reprodukcije. Iz liberalne, a posebno socijalističke tradicije mišljenja, seljaštvo je (sa svojim načinom života i svojom proizvodnjom) inkompatibilno modernom društvu, pa ga u suvremenim evropskim društvima ne bi trebalo biti (Mendras, 1986.). Ali ono je ipak tu. U procesu modernizacije društva seljaštvo je činilo osnovni materijal za oblikovanje. Ono je moralo produžiti svoj radni dan, povećati produktivnost, usvajati nove tehnike i sredstva za rad (Cvjetičanin; Puljiz; Dilić, et al., 1974.; Cvjetičanin; Defilippis; Dilić, et al., 1980.); priviklo se na proizvodnju bez zajedničkog zemljišta, i života bez relativno autonomnoga seoskog kolektiviteta; usvojilo je mnoga znanja koja se ne zasnivaju na vlastitom, neposrednom iskustvu, nego su došla iz “velikog svijeta”. Seljaštvo se stalno prilagođavalo kako bi opstalo. Usvajalo je nova sredstva kako bi time ojačalo vlastite svrhe (Devereux, 1990.). A one su kroz dugi period, a jednim dijelom i danas, ostale relativno stabilne. Logika kućne ekonomije i primarnosti proizvodnje za potrebe članova domaćinstva (“raditi da bi se prehranilo”) (Mendras, 1986.), ma koliko globalnim djelovanjem bila ugrožena i dovedena u pitanje, kao unutarnji okvir orijentacije zadržala se sve do danas (Hodžić, 1991.).

Međutim, analiza suvremenoga sela koja bi se zasnivala samo na analizi seljaštva, unaprijed bi promašila svoju svrhu. Sintagma “selo i poljoprivreda” mogla bi biti analitički plodna jedino kada bi se odnosila na selo stvoreno procesom industrijalizacije, kada je došlo do poljoprivredizacije i poseljačenja sela. Industrijski je proces, naime, iz sela izvukao mnoge djelatnosti koje su karakterizirale tradicionalno selo: spremanje viškova i preradu poljoprivrednih proizvoda, proizvodnju sredstava za proizvodnju u poljoprivredi, proizvodnju drugih sredstava i trajnih potrošnih dobara (sredstva za gradnju kuća i sl., predmeti za kućnu uporabu itd.). U suvremenom se selu, međutim, obnavlja nepoljoprivredna proizvodnja: industrija i druge nepoljoprivredne djelatnosti (usluge i sl.). Poljoprivredna se proizvodnja iz temelja modernizira, povećavajući produktivnost i smanjujući broj poljoprivrednika. Na djelu je proces rekompozicije seoskog društva (Kayser, 1990., 1991.). Naravno, riječ je o selu postindustrijskog društva, a što pak znači o zapadnoevropskom selu. Ima li hrvatsko selo, s obzirom da se u njegovu razvoju – za razliku od većine realsocijalističkih zemalja – nije desio značajan diskontinuitet, barem neka obilježja modernog evropskog sela? Je li “život na selu” za veliku većinu seoskog stanovništava još uvijek posljedica nepostojanja izbora, ili je barem jednim svojim dijelom i posljedica izbora, vlastita potreba i opredjeljenje?

Selo je u čitavom svom modernom razvoju, ma koliko održavalo svoje socijalne oblike, u osnovi oblikovano izvana, stajalo je na usluzi, bilo je neka vrsta gradskog servisa. Je li moguća renesansa seoskih prostora, tj. nastojanje da se živi u manjim naseljima u kojima je moguće ostvariti neposredan odnos s prirodom? Je li to tek trenutni modni hit ili je, možda, početak nekoga trajnijeg procesa? Ako je ta renesansa realno moguća, to bi značilo, vjerojatno zahvaljujući naglom širenju suvremenih komunikacijskih sredstava, da se značajne promjene događaju ne samo u selu nego i u gradu. Uostalom, uzajamnost ovih procesa i dosad je oblikovala ruralne prostore. Visok stupanj njihove uvjetovanosti i međuzavisnosti u modernom društvu može seoske prostore doista učiniti atraktivnim prostorima za život.

Koliko se selo odmaklo od poljoprivredne proizvodnje, čime se bavi i od čega živi većina seoskog stanovništva, na temelju čega se obrazuje njegova socijalna diferencijacija? Postoje li po osnovnim socijalnim obilježjima značajne razlike između sela i grada, odnosno postoje li među njihovim stanovništvom razlike u distribuciji korisnih resursa?

Analizu ćemo provesti temeljem podataka prikupljenih anketnim putem ("od vrata do vrata"), na reprezentativnom uzorku odraslog stanovništva Hrvatske (u dobi 18 godina i više) kojega su tvorila 2.202 ispitanika, i to 907 u seoskim i 1.295 u gradskim naseljima. Podaci su prikupljeni i obrađeni 1996./1997. godine. Analiza obuhvaća ona obilježja ispitanika na temelju kojih je moguće steći uvid u procese transformacije sela, njegovu rekonpoziciju te u sposobnost seoskog stanovništva za nove prilagodbe.

2. Opće strukturne karakteristike

Seoska društva, pa i ona moderna, u odnosu na grad karakterizira niži stupanj socijalne gustoće. A to znači i da su veze među ljudima koji žive u selu veze manje kompleksnosti i veće neposrednosti, što je rezultat manje prostorne pokretljivosti, s jedne, i manje diferencijacije u podjeli rada, s druge strane. Mogu li se u suvremenom hrvatskom selu prepoznati promjene koje bi se mogle podvesti pod pojam rekonpozicija? Pogledajmo podatke koje smo o tome dobili istraživanjem. Dihotomiju selo – grad koristimo prije svega u analitičke svrhe. O njezinoj invalidnosti, kako upozorava Yves Janvier (1993.), i kada nije zadana samo analitičkim svrhama, može se govoriti u slučaju velikog stupnja integracije sela u globalno društvo, i kada se ta integracija ne zasniva na monofunkcionalnosti sela.

Iz podataka prikazanih u tablici 1. vide se ogromne razlike koje, u pogledu mjesta rođenja i mjesta stanovanja, postoje između seoskog i gradskog

Tablica 1. Naselje rođenja prema naselju stanovanja (u %)

Naselje rođenja	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Selo	58,5	41,5	100,0
	93,9	46,7	66,2
Grad	7,4	92,6	100,0
	6,1	53,3	33,8
Ukupno	100,0	100,0	100,0
	41,2	58,8	100,0

stanovništva. Ukupno odraslo stanovništvo Hrvatske po rođenju je pretežno seoskog porijekla (takvih je 66,2% ili dvije trećine ispitanika). Nešto manji broj njih (58,8%) stanovnici su gradskih naselja, a što znači da je znatan broj gradskog stanovništva (46,7%) porijeklom, po rođenju, sa sela. Istodobno, seosko se stanovništvo u više od devet desetina slučajeva (93,9%) samoreproducira; tek je 6,1% ispitanika koji žive u selu gradskog porijekla. Može se, međutim, reći da je proces koji je osiguravao velik udjel stanovništva rođenog u selu u gradskom stanovništvu već završen, te da će u godinama koje slijede taj udjel stalno padati. Već sada više od polovice (53,3%) gradskog stanovništva čine oni koji su gradskog porijekla. Hoće li se ovaj skoro jednosmjerni pravac kretanja nastaviti (od sela prema gradu, ali i onaj od manjih u veće gradove), uveliko ovisi o tome hoće li seoska i općenito manja naselja moći zadovoljiti one potrebe stanovništva uslijed kojih je i dolazilo do njegova stalnog odljeva, kao i o tome hoće li seoska naselja biti privlačni rezidencijalni prostori gradskom stanovništvu. Razlozi dosadašnjih seoba (tablica 2.) ponajviše se nalaze u procjenama da naselje doseljenja pruža bolje uvjete života (zaposlenje, bolji posao, školovanje djece, bolju zdravstvenu zaštitu itd.). Takvih ispitanika, od onih koji su selili, ima 67,6%. Zbog udaje/ženidbe (a radi se skoro isključivo o udajama) selilo je 16,3%, a zbog nesigurnosti i prisile selilo je 11,9% ispitanika.

Tablica 2. Naselja rođenja prema razlozima preseljenja (u %)

Razlozi preseljenja	Naselje rođenja		Ukupno
	Selo	Grad	
Nisu selili	44,4	52,5	47,1
Bolji uvjeti života	37,7	31,8	35,7
Udaja/ženidba	9,1	7,7	8,6
Nesigurnost, prisila	6,9	5,2	6,3
Ostalo	1,9	2,8	2,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0

U pogledu razloga preseljenja razlike između ispitanika rođenih u selu i onih rođenih u gradu nisu značajne. To znači da su motivi seoba slični, mada, s različitim stupnjevima aspiracija. Na djelu je već duže vrijeme, a posebno u zadnjem desetljeću, proces metropolizacije. Seobe su jednosmjerne: seli se iz manjih i od glavnih prometnica udaljenih sela u veća sela ili manja gradska naselja na značajnijim prometnicama, neke druge atraktivnije prostore (primjerice morska obala), ili direktno u veće gradove. Seli se i iz manjih u veće gradove, posebno u glavni grad i tri velika regionalna centra. Takav bi smjer kretanja mogao zaustaviti tek ravnomjerniji razvoj naselja kao mreže naselja. Kada su u pitanju seoska naselja, odnosno ruralni prostori, onda je, kako smatra Jean-Paul Laborie (1996.), za njihov ravnomjeran razvoj (a nasuprot metropolizaciji) posebno važan razvoj malih gradova, koji sa seoskim naseljima čine jedinstven socijalni prostor. Ali i razvoj samih seoskih naselja, njihova urbanizacija i revalorizacija ruralnih prostora, u novim, globalnim uvjetima mogli bi biti protuteža rastućoj koncentraciji i metropolizaciji (Kayser, Brun, Cavailhès et Lacombé, 1994.). Smjer seobe selo – grad – veći grad, ne pogađa podjednako seoska i manja gradska naselja. Dok su manja gradska naselja i iseljenička i useljenička, mnoga su seoska naselja samo iseljenička. Kao što ne postoje razlike u razlozima preseljenja između ispitanika rođenih u gradu i onih rođenih u selu, tako se s obzirom na naselje rođenja ne razlikuju ni ispitanici koji nisu selili. Među respondentima koji nisu selili, 62,3% je rođeno u selu i 37,7% u gradu (ovi se udjeli neznatno razlikuju od općeg udjela ispitanika rođenih u selu, odnosno u gradu, pa je vjerojatnost da netko neće seliti podjednaka i za one rođene u selu kao i one rođene u gradu). Smjer kretanja, međutim, gradsko stanovništvo čini pokretljivim a seosko inertnim.

Tablica 3. Naselja stanovanja prema razlozima preseljenja (u%)

Razlozi preseljenja	Naselje stanovanja	
	Selo	Grad
Nisu selili	69,6	31,4
Bolji uvjeti života	17,2	48,7
Udaja/ženidba	7,5	9,4
Nesigurnost, prisila	4,3	7,7
Ostalo	1,4	2,7
Ukupno	100,0	100,0

Podaci u tablici 3. kazuju da dvije trećine ispitanika (69,6%) seoskih naselja nisu selile. U ispitanika iz gradskih naselja situacija je upravo obrnuta: njih je dvije trećine (68,6%) selilo. “Bolji uvjeti života” kao razlog preseljenja (u

ovom slučaju: doseljenju!) najzastupljeniji je u oba slučaja, ali dok kod ispitanika doseljenih u grad sasvim dominira (navelo ga je 71,1% onih koji su doselili), od ispitanika doseljenih u seoska naselja istaklo ga je nešto više od polovice (56,5%). “Udaja/ženidba” razlog je doseljenju svakoga četvrtoga (24,6%) doseljenog ispitanika koji živi u selu (u gradu je takvih 13,7%), a onih koji su u selo doselili zbog “nesigurnosti i prisile” u naselju ranijeg stanovanja bilo je 14,1% (u gradu 11,3%). Dakle, nisu atraktivna samo gradska naselja već su to i neka seoska naselja. Skoro svaki peti ispitanik koji živi u selu (njih 17,2%) razlogom svog doseljenja naveo je one motive koji su svrstani u grupu “bolji uvjeti života”. To su oni ispitanici koji napuštaju za život manje atraktivna seoska naselja (čineći ih tako još manje atraktivnim – što je put za nestanak mnogih sela), a doseljavaju se u seoska naselja koja pružaju povoljnije životne uvjete (čineći ih tako atraktivnim ili još atraktivnijim za stalno stanovanje). Proces transformacije seoskih naselja su, dakle, dvostruki i po posljedicama sasvim suprotstavljeni. Jedna su seoska naselja obuhvaćena procesom nestanka, a druga rastom, a u nekim slučajevima čak i nastankom!

Seoska naselja Hrvatske, iako upola manje od gradskih naselja, privlačna su za nastanjivanje stanovništvu i izvan Hrvatske (tablica 4.). Najveći dio doseljenika u seoska i gradska naselja čine stanovnici Bosne i Hercegovine.

Tablica 4. Naselje stanovanja prema državi rođenja ispitanika (u %)

Država rođenja	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Hrvatska	93,4	86,2	89,1
Bosna i Hercegovina	5,2	9,7	7,9
Ostale države	1,4	4,1	3,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0

U Bosni i Hercegovini rođen je svaki deseti ispitanik iz gradskih i svaki dvadeseti iz seoskih naselja. Udjel ispitanika koji su se u seoska naselja doselili iz drugih država posve je zanemariv, a u gradskim ih je naseljima 4,1%. U oba je tipa naselja još uvijek veći udjel ispitanika porijeklom, po rođenju svoje rodbine, izvan Hrvatske (tablica 5.). Djedovi po ocu više od jedne petine (22,2%) ispitanika iz gradskih naselja rođeni su izvan Hrvatske. U selima je takvih 10,0% ispitanika. Slično je i s državom rođenja oca, majke i supruge/a. U svim ovim slučajevima, kao i u slučaju države rođenja ispitanika, znatnu većinu čine osobe rođene u Bosni i Hercegovini. Razlika između osoba rođenih u Bosni i Hercegovini i drugim državama znatno je veća u ispitanika iz seoskih nego u onih iz gradskih naselja. U slučaju djeda po ocu, odnos

je 8,0% prema 2,0% u seoskim, i 14,7% prema 7,5% u gradskim naseljima. Dakle, stanovnike Hrvatske skoro isključivo, i po njihovoj državi rođenja i po njihovu porijeklu (država rođenja djedova i roditelja), čine oni koji su rođeni u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Udjel ostalih kreće se od 3 do 5% i znatno ih je više u gradskim nego seoskim naseljima. U seoskim naseljima njihov je udjel gotovo zanemariv: kreće se od 1,1 do 2,0%.

Tablica 5. Naselja stanovanja ispitanika prema državi rođenja njihovih srodnika (u %)

Država rođenja ispitanikovog srodnika	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
<i>Djed po ocu</i>			
Hrvatska	90,1	77,9	82,9
Bosna i Hercegovina	8,0	14,7	12,0
Ostale države	2,0	7,5	5,1
<i>Otac</i>			
Hrvatska	90,7	80,0	84,5
Bosna i Hercegovina	7,8	14,0	11,4
Ostale države	1,5	6,0	4,1
<i>Majka</i>			
Hrvatska	91,9	82,1	86,2
Bosna i Hercegovina	7,0	12,2	10,1
Ostale države	1,1	5,7	3,7
<i>Suprug(a)</i>			
Hrvatska	92,2	82,8	86,9
Bosna i Hercegovina	5,9	13,2	10,1
Ostale države	1,9	4,0	3,0

Iz podataka u tablici 5. očito je da su stanovnici seoskih naselja prostorno manje pokretljivi od stanovnika gradova, i to kako u pogledu kretanja unutar Hrvatske tako i u pogledu doseljavanja izvan Hrvatske. Ipak, nisu sva seoska naselja iseljenička – barem neka od njih su i useljenička. Iseljavanje iz seoskih naselja znatno je veće od useljavanja i u umnogome oblikuje njihovu socijalnu sliku. Istraživanjem dobiveni podaci omogućuju analizu kojom se mogu utvrditi razlike između ispitanika koji su ostali u selu i onih koji su odselili u grad, kao i razliku između autohtonih stanovnika sela i onih koji su doselili, uglavnom iz jednih seoskih u druga seoska naselja. Prije te analize, prikazat ćemo osnovna socijalna obilježja ispitanika: broj članova, porodični sastav domaćinstava, te njihovu školsku spremu, zanimanje i djelatnost.

Tablica 6. Naselje stanovanja ispitanika prema broju članova domaćinstva (u %)

Broj članova domaćinstva	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
1–2	29,0	31,1	30,2
3–4	36,6	51,5	45,3
5 i više	34,4	17,4	24,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Znatno više ispitanika iz seoskih nego iz gradskih naselja živi, kako prikazuje tablica 6., u većim domaćinstvima, onima s 5 i više članova. Dok među gradskim dominiraju domaćinstva sa 3–4 člana, u seoskim domaćinstvima nema dominantne grupe. Izrazita većina ispitanika iz grada (preko 80%) živi u domaćinstvima s jednim do četiri člana, a nešto manje ispitanika iz sela (oko 70%) žive u domaćinstvima sa 3 i više članova. Ipak skoro svako treće seosko domaćinstvo (29,0%) ima tek 1–2 člana. To su uglavnom staračka domaćinstva. U selu se odvijaju, sudeći po ovim podacima, dva procesa: jedan, koji potvrđuje kontinuitet seoskog načina života (mnogobrojna domaćinstva) i, drugi, koji ukazuje na duboke promjene (relativno visok udjel izrazito malobrojnih, za tradicionalno selo netipičnih domaćinstava). O većoj prisutnosti tradicionalnijih oblika porodičnog života među seoskim negoli gradskim življem svjedoče i podaci o razvedenim ispitanicima (koji nakon razvoda nisu zasnovali novi bračni odnos) ili koji žive u tzv. izvanbračnoj zajednici. Premda je takvih malo u naseljima obaju tipova, ipak ih je u seoskima znatno manje nego u gradskima (2,1% prema 4,9%). Ni način života u selu nije više tradicionalan, tj. ni u selu se više kao dominantni oblici ne prakticiraju djelovanja i ponašanja koja su zatvorena za vanjski (neseljački) svijet i koji prethodne oblike organizacije socijalnog života (u svom zatvorenom svijetu) preuzima kao samorazumljive. Selo se odvojilo od ritualnih i samorazumljivih oblika organizacije socijalnog života, ali je u vlastitoj transformaciji održalo razliku spram tipičnih i dominantnih oblika gradskoga života. Selo nije rezervat tradicionalnih oblika života: ovi su već ranije (nikad i nisu bili potpuno svoji, sasvim odvojeni od okoline, jer je ona uvijek, kao dominantna, nastojala oblikovati selo) dijelom sačuvani, sistematizirani, katalogizirani i pohranjeni u gradske muzeje i slične ustanove. Ali su u selu još uvijek prisutni neki tradicionalni oblici života (možda u novom kontekstu s izmijenjenim funkcijama). Ovi se “ostaci” zatiču u svim segmentima, pa tako i u porodičnom životu seoskog stanovništava. Razlike koje se analizom podataka ustanove između seoskih i gradskih oblika života, ne moraju biti sistematske da bi bile značajne ili zanimljive. Analiza strpljivo skupljenih razlika će na

kraju omogućiti cjelovitije uvide i tumačenja. Tako postupamo i s podatkom o razlici između ispitanika iz sela i onih iz grada u njihovu bračnom statusu, s razvedenima ili onima u tzv. izvanbračnoj zajednici. Nesistemske, ali time i ne manje zanimljive, razlike između sela i grada postoje i u porodičnom sastavu domaćinstava.

Tablica 7. Naselje stanovanja prema porodičnom sastavu domaćinstva ispitanika (u %)

Porodični sastav domaćinstva	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Samačko domaćinstvo	8,2	9,1	8,7
Bračni par bez djece u domaćinstvu	16,8	14,1	15,2
Bračni par s neudanom/neoženjenom djecom	33,3	47,3	41,5
Majka ili otac s neudanom/neoženjenom djecom	8,6	10,7	9,9
Bračni par s udanom/oženjenom djecom	10,3	5,0	7,2
Majka ili otac s udanom/oženjenom djecom	10,0	3,8	6,4
Ostala višeporodična domaćinstva	7,6	3,9	5,4
Ostala porodična domaćinstva (žive s ujakom/tetkom/stricem sl.)	5,1	3,9	4,4
Neporodična domaćinstva	0,2	2,2	1,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Iz podataka u tablici 7. vidljivo je da razlike između ispitanika iz sela i onih iz grada nisu sistematske, tj. one nisu prisutne u svim tipovima domaćinstava. Međutim, razlike koje postoje vrlo su zanimljive. U gradskih ispitanika dominantan je tip porodičnog domaćinstva, tip koji se sastoji od bračnog para i neudane, odnosno neoženjene djece, te koji se uobičajeno naziva nuklearnom porodicom. Takvo je skoro svako drugo gradsko domaćinstvo (47,3%). Kada se njima dodaju samačka domaćinstva i ona koja čini bračni par bez djece u domaćinstvu, vidimo da preko dvije trećine (70,5%) ispitanika iz grada živi u domaćinstvima koja su tipičan proizvod modernog vremena. Ispitanici iz sela, za razliku od ispitanika iz grada, ne žive u nekom tipu domaćinstva koji izrazito prevladava. U selu su najzastupljenija domaćinstva koja se sastoje od bračnog para i neudane, odnosno neoženjene djece, te potpuna ili deficiijentna višeporodična domaćinstava (ona u kojima roditelji ili jedan roditelj žive s oženjenom, odnosno udatom djecom, te ostala višeporodična domaćinstava): prvih je 33,3%, a drugih 33,0%. Ostalo su u selu ponajviše staračka domaćinstva – samci/samice ili ostarjeli bračni parovi. Zapažamo da je u selu još uvijek znatan udjel višeporodičnih domaćinstava (svako treće). Relativno visok udjel višeporodičnih domaćinstava (sastavljenih od najmanje tri generacije),

opći je pokazatelj načina života u suvremenom hrvatskom selu: i u području socijabilnosti, i u području ekonomskog života. Razlozi su održavanja ovakvih domaćinstava višestruki, ali ipak valja istaći da su ona okvir višestruke solidarnosti i važan organizacijski potporanj u održanju seljačkoga gospodarstva. Međutim, kao dio suvremenog društva, selo ne može, čak i kad bi htjelo, ostati zatvoreno u sebe. Takav “luksuz” moderno mu društvo ne dopušta. Razvoj sela mora biti, kako kaže A. Mendras (1986.), kompatibilan s razvojem čitavog društva. Njegovu integraciju u moderno društvo radikalnije provodi kapitalistička ekonomija nego što to čini socijalizam. “Nema više ni ekonomske autonomije lokalnog kolektiviteta: svaka zanatska radionica vezana je svakom vrstom proizvodnje za nacionalne i internacionalne tokove. S te točke gledišta kapitalistički sistem mnogo radikalnije raščlanjuje strukturu stare seoske i lokalne ekonomije nego što to čini socijalistički sistem istočne Evrope, koji, suprotno tome, seosku ekonomiju institucionalizira u kolhozima i kooperativima” (Mendras, 1986.: 82).

Hrvatsko selo, rekli smo, nije modelirano po zahtjevima centralističkoga socijalističkog sistema, ali u zadnjih pedeset godina nije bilo izloženo ni modernizaciji kapitalističkog tipa. Njegova se modernizacija odvijala više u okviru neke vrste prosvjetiteljskog programa, koji je do izvjesne mjere tolerirao logiku seljačke ekonomije (proizvodnja za potrebe – za održanje domaćinstva) nego u otvorenoj tržišnoj prisili. Kako će seosko stanovništvo odgovoriti na nove zahtjeve integracije ne ovisi samo o njemu. Sposobnost odgovora na nove zahtjeve uveliko će ovisiti o socijalnim, ekonomskim i kulturnim pretpostavkama, ukupnosti korisnih i upotrebljivih resursa kojima raspolaže seosko stanovništvo. Potvrdili smo da su stanovnici seoskih naselja, u odnosu na gradske, znatno inertniji u pogledu prostorne pokretljivosti i da još uvijek u znatnoj mjeri prakticiraju život u višegeneracijskim domaćinstvima, dakle tradicionalnim oblicima porodičnog života. S valjanim se razlozima može pretpostaviti da obje ove značajke smanjuju fleksibilnost, toliko potrebnu i očekivanu u novom okviru orijentacije. Ali pokazalo se i da sela nisu samo iseljenička nego su, mada manje, i useljenička, a nuklearna porodica (mada ne dominira) najčešći je tip porodice suvremenoga hrvatskog sela.

Pogledajmo sada kakvi su radni i obrazovni resursi, tj. kakva je školska sprema i od čega žive, kojom se vrstom djelatnosti bave stanovnici sela i stanovnici grada.

Velike socijalne promjene što su zahvatile hrvatsko selo u vrijeme socijalističke transformacije tek su, što se tiče formalnog obrazovanja, opismenile stanovništvo koje je ostalo živjeti u selu (tablica 8.). Predominantnu skupinu (62,5%) čine ispitanici sa završenom osmogodišnjom školom ili manje od

Tablica 8. Naselja stanovanja prema školskoj spremi ispitanika (u%)

Školska sprema	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Nezavršena osnovna škola	36,9	14,2	23,6
Osnovna škola	25,6	19,3	21,9
Zanatska škola (ŠUP)	18,4	18,1	18,2
Srednje škole	16,1	30,7	24,7
Više škole i fakulteti	3,0	17,8	11,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0

toga. U gradovima je takvih ispitanika skoro upola manje (33,5%). I u selu i u gradu podjednak je udjel ispitanika sa završim zanatskim školama, dok su respondenti sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem znatno zastupljeniji u gradskim nego u seoskim naseljima. Onih sa završenom srednjom školom dva je, a drugih šest puta više u gradovima. Ovakvo obrazovanje seoskog stanovništva upravo odgovara procesu modernizacije, prije svega industrijalizacije, koji se dosad odvijao u Hrvatskoj, a stvara piramidalnu obrazovnu strukturu s vrlo širokom bazom nekvalificiranoga i polukvalificiranoga radnog stanovništva. U uskoj vezi sa školskom spremom je zanimanje ispitanika (tablica 9.).

Tablica 9. Naselje stanovanja prema zanimanju ispitanika (u%)

Zanimanje	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Poljoprivrednici	19,3	0,1	8,0
Radnici	25,8	22,8	24,0
Administrativni i srodni radnici	6,8	10,7	9,1
Stručnjaci	2,9	11,7	8,0
Rukovoditelji	1,4	4,9	3,5
Ostala zanimanja	2,1	3,2	2,7
Nezaposleni	8,2	9,4	8,9
Umirovljenici	22,2	26,1	24,5
Domaćice	11,4	11,2	11,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Sve kategorije zanimanja nisu podjednako zastupljene u ispitanika iz sela i onih iz grada. U nekim zanimanjima razlike su male ili sasvim neznačajne (radnici, administrativno osoblje, nezaposleni, umirovljenici, domaćice), a u drugim su vrlo velike: u selu su poljoprivrednici, a u gradu stručnjaci i ruko-

vodioci. Ovako motreći, masa stanovništva u selu i gradu prema zanimanju izgleda podosta izjednačena, a da su razlike među njima tek na polovima distribucija. Međutim, svedemo li ispitanike na radnoaktivno stanovništvo i grupiramo li ih u manualna i nemanualna zanimanja, socijalna je slika sasvim drukčija i znatno izoštrenija. Tada je pored nesvrstanih ispitanika (nezaposlenih i onih koji imaju “ostala zanimanja”), u seoskim naseljima 67,8% ispitanika s manualnim i 16,8% s nemanualnim zanimanjem. U gradskim su naseljima ove razlike znatno manje: u njima je prvih 36,4%, a drugih 43,5%. Izostave li se nezaposleni, tj. uzme li se u obzir samo radnoaktivno stanovništvo koje obavlja neko zanimanje, razlike se još više izoštravaju. Tada je u selima skoro četiri petine ispitanika (77,3%) s manualnim, prema svakom petom ispitaniku (19,1%) s nemanualnim zanimanjem. U gradovima je svaki drugi (51,2%) ispitanik s nemanualnim zanimanjem; onih s manualnim zanimanjem je 42,9%. Seoska su naselja, kako vidimo, još uvijek rezervat pretežno jeftine manualne radne snage. Ali ne treba zanemariti i onaj dio seoskog stanovništva s nemanualnim zanimanjima. Njihovo postojanje već sada značajno povećava socijalnu gustoću seoskog stanovništva, pa prema tome povećava i ukupnu njegovu sposobnost za nove promjene.

Podaci o zanimanju ispitanika upućuju da se seosko stanovništvo, barem kada je u pitanju njegova osnovna djelatnost, velikim dijelom odvojilo od poljoprivredne djelatnosti. Podaci o tome u kojim je granama djelatnosti zaposlena (ili bila zaposlena – u slučaju umirovljenika) većina seoskog stanovništva prikazani su u tablici 10.

Tablica 10. Naselje stanovanja prema grani djelatnosti ispitanika (u %)

Grana djelatnosti	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Poljoprivreda	29,3	3,4	13,7
Industrija, građevinarstvo i zanatstvo	37,3	38,6	38,1
Promet i veze	5,2	7,6	6,7
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	14,3	21,2	18,5
Obrazovanje, kultura, zdravstvo, socijalna pomoć	6,3	14,7	11,3
Državne službe i financije	7,6	14,4	11,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Ispitanici iz sela i oni iz grada značajno se razlikuju u djelatnostima (zanemarujući poljoprivredu) koje se financiraju iz državnog budžeta (udjel zaposlenih u ustanovama koje se bave financijskom djelatnosti ne remeti ovaj zaključak: u selu ih je 1,3%, a u gradu 3,3%). Manje od jedne trećine radno-

aktivnih ispitanika iz sela (29,0%) po zanimanju su poljoprivrednici (tablica 9.), a toliko ih je i po grani djelatnosti (29,3%) – kad se od ukupnog broja ispitanika odbiju nezaposleni i domaćice. Dakle, osnovna djelatnost više od dvije trećine ispitanika iz sela izvan je poljoprivrede. B. Kayser (1996.: 14) za približno isti vremenski period navodi podatak da je u ruralnim prostorima Francuske bilo 19,8% zaposlenih u poljoprivrednom sektoru. Zbog različitih definicija sela i ruralnog prostora kao i razlika u mjestu zaposlenja, podaci nisu sasvim usporedivi ali, kako u slučaju zaposlenosti u poljoprivredi tako i u drugim granama, oni ukazuju na istovjetan proces: smanjenje zaposlenih u poljoprivredi i prevladavajući udjel zaposlenih u nepoljoprivrednim djelatnostima, prvenstveno u industriji, trgovini i sl. Strukturalno, hrvatska su sela (ne računajući ona koja propadaju) posve na razini modernih seoskih naselja. Kvalitativno gledano, ta velika raznolikost u djelatnosti ne proizvodi raznolikosti istoga ili sličnog stupnja u ukupnom životu seoskog stanovništva. Selo još nije postalo atraktivno mjesto življenja, a još manje rada.

Seoska je socijalna struktura višestruko proizvedena. Pogledajmo kako na nju utječe odseljavanje seoskog stanovništva u gradska naselja i doseljavanje iz drugih naselja.

Tablica 11. Ispitanici rođeni u selu prema školskoj spremi (u %)

Školska sprema	Rođeni u seoskom naselju		Ukupno
	Žive u selu	Žive u gradu	
Nezavršena osnovna škola	39,0	23,6	32,6
Osnovna škola	26,2	23,8	25,2
Zanatska škola (ŠUP)	17,5	16,5	17,1
Srednje škole	14,6	22,1	17,7
Više škole i fakulteti	2,8	13,9	7,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Razlike u školskoj spremi između ispitanika koji su ostali živjeti u selu i onih koji su se odselili u grad (tablica 11.) slične su razlikama između ispitanika koji žive u selu i gradu (tablica 8.). Podaci pokazuju da ispitanici iz grada koji su rođeni u selu imaju znatno višu školsku spremu od ispitanika rođenih u selu koji su ostali živjeti u njemu. Ne razlikuju se samo u završenoj zanatskoj školi. Najveća razlika je ona koja se odnosi na završenu višu školu ili fakultet. Takvih je među odseljenima skoro pet puta više (13,9%) nego među onima koji se nisu selili (2,8%). I drugi podaci o ove dvije analitičke grupe pokazuju slične razlike ovima po školskoj spremi. Izgleda da se ispitanici rođeni u selu, koji su odselili u grad, svojim djelovanjem znatno više pri-

bližavaju onima koji su rođeni u gradu nego što ostaju vjerni svojim seoskim “korijenima”. Je li tako i s onima koji se doseljavaju u seoska naselja?

Tablica 12. Autohtoni i doseljeni ispitanici u selu prema školskoj spremi (u %)

Školska sprema	Seoski stanovnici	
	Autohtoni	Doseljeni
Nezavršena osnovna škola	38,2	34,1
Osnovna škola	26,8	22,8
Zanatska škola (ŠUP)	17,9	19,6
Srednje škole	15,1	18,1
Više škole i fakulteti	2,1	5,1
Ukupno	100,0	100,0

Ranije smo utvrdili značajne razlike u školskoj spremi između ispitanika rođenih u selu koji su ostali živjeti u njemu, i onih koji su napustili selo. Razlike između autohtonih stanovnika sela i onih koji su u selo doselili prema školskoj spremi znatno su manje. Značajna je samo ona u višem/visokom obrazovanju (tablica 12.). Ovu razliku prate i razlike u zanimanjima. Među doseljenima je dvostruko veći udjel stručnjaka i rukovodilaca (6,5% prema 3,3%) i općenito nemanualnih zanimanja. Također valja istaći da je, za razliku od autohtonih, među doseljenicima malo onih kojima je poljoprivreda osnovno zanimanje (23,6% prema 9,4,%). Ili, u radnoaktivnom je stanovništvu udjel poljoprivrednika u doseljenih upola manji – 18,7% prema 37,9% u autohtona stanovništva. Dakle, iako se doseljavanjem u selo poboljšava socijalna struktura seoskog stanovništva – u smislu njegove diversifikacije, ono još uvijek ne može nadoknaditi gubitke nastale seobom seoskog stanovništva u gradove.

Tablica 13. Broj djece u seoskim bračnim zajednicama prema generacijskoj pripadnosti ispitanika (u %)

Broj djece u bračnoj zajednici	Godina rođenja ispitanika		
	1956.–1978.	1936.–1955.	Do 1935.
1–3	74,2	43,9	38,4
4–6	20,3	37,9	36,8
7 i više	5,5	18,2	24,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Suvremeno hrvatsko selo tipičan je proizvod industrijske modernizacije. Rezultate tog procesa ilustriraju podaci o broju djece u seoskim bračnim zajednicama, školskoj spremi i zanimanju ispitanika koji pripadaju trima gene-

racijama seoskog stanovništva: najmlađoj, koju čine ispitanici rođeni od 1956. do 1978. godine, srednjoj, rođeni od 1936. do 1955. godine, te najstarijoj koju čini generacija rođenih 1935. godine i ranije.

Mlađi ispitanici, oni do 40 godina, kao djeca živjeli su u posve drukčijim porodičnim prilikama od ispitanika starijih od 60 godina (tablica 13.). Njih 74,2% ima najviše dvoje braće/sestara, a u najstarijih ispitanika 38,4%. Iza ovih su razlika krucijalne ekonomske i kulturne promjene koje su zahvatile hrvatsko selo; one su u neposrednoj vezi s obrazovnom razinom i zanimanjem mlađih, danas najaktivnijih stanovnika sela. Mlađi su po zanimanju najčešće radnici (44,2%), među njima je više administrativnih i srodnih radnika nego poljoprivrednika (12,4% prema 9,6%), a 6,3% ih je stručnjaka i rukovodilaca. Najviše ih je i nezaposlenih (17,9%). Udjel poljoprivrednika u ovim trima generacijama smanjuje se od najstarije prema najmlađoj, gotovo u istim razmacima. U najstarijoj generaciji iznosi 31,2%, u srednjoj 21,3%, a u najmlađoj 9,6%. To je skoro dovršetak procesa kojega je sasvim jasno već sedamdesetih godina prikazao V. Puljiz (1977.). Ne radi se, dakle, samo o smanjenju seoskog stanovništva (preseljenjem u gradove) već i o smanjenju poljoprivrednog stanovništva u samom selu. Egzodus poljoprivrednika brži je i radikalniji proces od egzodusa seoskog stanovništva. Samim time je, motreći iz druge perspektive, proces industrijalizacije bio brži od procesa urbanizacije, ako se pod ovim drugim razumijeva proces povećanja gradskog stanovništva. Ako se pak pod njim razumijeva kompleksan društveni preobražaj, onda je i seosko stanovništvo, u svim dimenzijama svoga društvenog života, zahvaćeno tim procesom. Međutim, iz ranije prikazanih podataka ustanovili smo da se seosko stanovništvo po nizu obilježja još uvijek znatno razlikuje od gradskoga. Hoće li se ove razlike i dalje održavati, uveliko ovisi o tome kako će se hrvatsko društvo u cjelini integrirati u globalne procese. Različiti tipovi integracija, naime, različito vrednuju pojedine resurse kojima raspolaže određeno društvo. A onda ih se, iz toga vrednovanja, organizira i oblikuje prema vlastitim, određenom tipu integracije, imanentnim svrhama. Mlađi ispitanici iz sela, oni koji imaju od 18 do 40 godina, u očekivanom procesu globalne integracije nisu bez ikakvih izgleda. Njihova obrazovna struktura u kombinaciji s drugim resursima, podloga je za mogući fleksibilniji odnos prema zahtjevima okoline, tj. ona im pruža mogućnost uspješnije i aktivnije prilagodbe nego što je to bilo u slučaju njihovih očeva i djedova. Podaci o školskoj spremi ispitanika iz sela prikazani su u tablici 14.

U tablici 14. vide se izrazito velike razlike između ispitanika najmlađe generacije i ostalih, a posebno spram pripadnika najstarije generacije. U naj-

Tablica 14. Školska sprema seoskih ispitanika različite generacijske pripadnosti (u %)

Školska sprema	Godina rođenja ispitanika		
	1956.–1978.	1936.–1955.	Do 1935.
Nezavršena osnovna škola	8,5	38,9	76,5
Osnovna škola	30,8	27,4	15,8
Zanatska škola (ŠUP)	25,3	21,6	4,5
Srednje škole	31,3	8,4	2,8
Više škole i fakulteti	4,1	3,7	0,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0

mlađoj generaciji dominiraju oni sa srednjim obrazovanjem (zanatske i srednje škole završilo ih je 56,6%), u srednjoj oni s osnovnim obrazovanjem (nezavršena osmogodišnja škola i osmogodišnja škola – 66,3%), a u najstarijoj oni s nepotpunim osmogodišnjim obrazovanjem (manji broj bez ikakve škole i najčešće završena tek 3–4 razreda osnovne škole – 76,5%). Ipak se primjećuje da je i najmlađa generacija seoskog stanovništva insuficijentna u višem i visokoškolskom obrazovanju. I njihovi visokoobrazovani vršnjaci, kao i oni u prethodnom razdoblju, nakon završetka školovanja napuštaju seosku sredinu. U značajnijoj mjeri selo se još uvijek ne prepoznaje kao socijalna sredina u kojoj mogu živjeti (a i raditi) osobe sa zanimanjima za koja je potrebno visokoškolsko obrazovanje. Selo se, međutim, već sada, ukoliko pažnju usmjerimo na najmlađu radnoaktivnu generaciju, ne prepoznaje pomoću tradicionalno zadanih matrica. Ne samo da je sintagma “selo i poljoprivreda” prošlost hrvatskog sela nego se, kako vidimo, isto događa i sa selom kao “rezervatom” nekvalificirane i polukvalificirane (jeftine) radne snage.

Sumirajmo rezultate analize.

Struktura seoskog i gradskog stanovništva s obzirom na njihovu autohtonost, uveliko se razlikuje. Ispitanici koji žive u selu manje su prostorno pokretljivi od onih iz grada. U razmjeni s gradskim naseljima, seoska naselja trpe velike gubitke. Tek svaki dvadeseti stanovnik sela rođen je u gradu, a skoro svaki drugi stanovnik grada rođen je u selu. “Bolji uvjeti života” su glavni razlog preseljenju: za one iz sela, ti uvjeti se nalaze u gradovima, za one iz manjih gradova u većim gradovima. Metropolizacija se odvija i na nacionalnoj, i na regionalnoj razini. U sela se znatno rjeđe nego u gradove doseljavaju stanovnici rođeni izvan Hrvatske, a posebno doseljenici koji nisu rođeni u Bosni i Hercegovini. Oni koji su rođeni u Bosni i Hercegovini, a još više oni koji su porijeklom (po djedu, ocu, majci) iz Bosne i Hercegovine sasvim dominiraju u doseljeničkoj skupini. Usprkos općenito niskoj razini atraktivnosti, neka seoska naselja uspijevaju biti ne samo iseljenička već i

useljenička. Većina doseljenika koji u njih dolaze je iz manjeatraktivnih seoskih naselja.

Struktura seoskih domaćinstava ukazuje na različite, pa i proturječne procese u suvremenom hrvatskom selu. Dok u gradskim naseljima dominiraju domaćinstva s modernom, tzv. nuklearnom porodicom, u seoskim je naseljima njihov udjel skoro podjednak udjelu onih s višeporodičnim ili višegeneracijskim sastavom (otuda je u njih i veći udjel domaćinstava s 5 i više članova). Trećina seoskih domaćinstava još uvijek održava strukturu koja se smatra svojstvenom tzv. tradicionalnom selu. Mada nisu moderna, ta domaćinstva nisu i disfunkcionalna. Njihovo postojanje je zapravo i njihovo opravdanje: ona svoj racionalitet nalaze u načinu funkcioniranja seoskog domaćinstva s poljoprivrednim gospodarstvom.

Poljoprivredu kao osnovnu djelatnost seosko je stanovništvo već uveliko napustilo. Osnovne izvore prihoda ima u nepoljoprivrednim djelatnostima. Pritom se najčešće radi o radničkim zanimanjima. Među radnoaktivnim ispitanicima iz sela, za razliku od onih iz grada, sasvim prevladavaju manualna zanimanja. Dvije trećine ih radi u industriji, građevinarstvu i zanatstvu, te u poljoprivredi. Valja međutim istaći, a što je u ispitivanju mogućnosti daljnje transformacije hrvatskog sela odlučujuće, da druge djelatnosti nisu baš sasvim nezastupljene među seoskim stanovništvom: to je onaj dio stanovništva koji ima, zbog svoje više školske spreme i složenosti poslova što ih obavlja, veće mogućnosti prilagodbe na zahtjeve novog okvira orijentacije. Doduše, seosko je stanovništvo najinsuficijentnije u osobama više ili visoke naobrazbe. To vrijedi čak i za njegovu najmlađu generaciju. Izgleda da se ovaj resurs, odlučujući za funkcioniranje modernog društva, još uvijek ne namjerava nastaniti u selu: ispitanici rođeni u selu koji su stekli više ili visoko obrazovanje u pravilu odlaze u grad. Ipak, na temelju usporedbe obrazovne strukture ukupnoga odrasloga seoskog stanovništva i njegove najmlađe radnoaktivne generacije, može se zaključiti da se u tom pogledu u selu već zbilja odlučujuća promjena. Selo, kada se promatra kroz obilježja njegove najmlađe radnoaktivne generacije, nije više izvor nepismenosti i polupismenosti, jeftine industrijske nekvalificirane i polukvalificirane radne snage. Ono je već sad osposobljeno za organiziranje i obavljanje složenijih poslova. Pitanje je samo hoće li te sposobnosti biti i iskorištene.

3. Statusna obilježja

Izložena analiza socijalne strukture sela zasnivala se na nekim općim obilježjima: prostornoj pokretljivosti, veličini i porodičnom sastavu domaćinstva, zanimanju, grani djelatnosti i stupnju obrazovanja ispitanika. Cilj je analize bio utvrditi kakva je distribucija ovih obilježja u seoskim i gradskim naseljima, pri čemu se sama obilježja tretiraju općim uvjetima ili općim resursima o kojima ovisi stupanj sposobnosti određenog stanovništva da participira u promjenama koje su zadane novim okvirom orijentacije. U daljnjoj analizi bit će riječi o posebnim obilježjima na temelju kojih je moguće steći uvid u socijalnu strukturu seoskog stanovništva, a na osnovi imovinskoga, političkog i radnog statusa. Sva tri statusa ispitanika (i njihova distribucija u seoskim naseljima) uveliko ovise o statusu kojega su imali u prethodnom, socijalističkom poretku, pa se ovdje i sva njihova obilježja (bilo da se radi o povoljnijem položaju u socijalističkom sistemu, onome što se naziva “kulturnim kapitalom porodice” i sl.) tretiraju kao potencijalno korisni resursi (Lazić, 2000.; Sekulić, 2000.). Kao i u dosadašnjoj analizi, usporedit ćemo podatke za ispitanike iz sela i one iz grada.

Tablica 15. Posjedovanje obradivog zemljišta prema naselju stanovanja ispitanika (u %)

Obradivo zemljište	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Ne posjeduju	31,3	88,5	64,9
Do 3,0 ha	48,6	9,3	25,6
3,1 ha i više	20,1	2,2	9,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Seosko je stanovništvo, kako se vidi iz podataka u tablici 15., skoro isključivi posjednik privatnoga obradivog zemljišta. Tek svaki deseti ispitanik (domaćinstvo) iz grada posjeduje obradivo zemljište, u kome sasvim prevladava mali posjed (do 3,0 ha). Ali čak ni skoro svako treće (31,3%) seosko domaćinstvo ne posjeduje obradivo zemljište. Među seoskim domaćinstvima koja imaju obradivo zemljište prevladavaju ona koja imaju do 3,0 ha: takvih je oko dvije trećine ili 70,8%. Tek svako treće (29,2%) seosko domaćinstvo ima posjed veći od 3 ha. Ovaj se udjel znatno povećava u slučaju kada je u domaćinstvu barem jedan poljoprivrednik. Iz prikazanih podataka vidimo da skoro dvije trećine (64,9%) ispitanika (domaćinstava) ne posjeduju obradive površine, iako ih je toliko (dvije trećine) rođeno u selu. Tradicionalna je vezanost stanovništva Hrvatske za zemlju, dakle, uveliko prekinuta. Distribucija

ovoga značajnog resursa sasvim je u korist seoskog stanovništva, pa se tako u selu nalazi i najbrojnija grupa privatnih poduzetnika u Hrvatskoj.

Ispitanici iz sela i iz grada skoro se ne razlikuju u posjedovanju dionica (tablica 16.): podjednako ih malo bivših samoupravljača ima. Kasnije ćemo vidjeti da se razlike u posjedovanju dionica formiraju na drukčijoj socijalnoj osnovi, slično onima što postoje između ispitanika s obzirom na to štede li novac ili ga investiraju (tablica 17.).

Tablica 16. Posjedovanje dionica prema naselju stanovanja ispitanika (u %)

Posjedovanje dionica	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Ne posjeduje	89,4	86,1	87,5
Posjeduje, svoga poduzeća	8,2	10,3	9,4
Posjeduje, svoga i drugog poduzeća	2,4	3,6	3,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Ispitanici iz sela i iz grada značajnije se ne razlikuju i po štednji novca i po investiranju: u selu je takvih tek 10,5%, a u gradu 14,4%. U obje skupine duplo je više štediša od investitora. Ispitanici rođeni u selu koji su ostali u njemu te oni koji su odselili u grad, malo se ili skoro nikako ne razlikuju u posjedovanju dionica, novčanoj štednji i investiranju. Razlike odgovaraju utvrđenim distribucijama ispitanika iz sela i iz grada. Vidjet ćemo da raspodjela tih resursa, koji uveliko određuju imovinski status pojedinaca i njihovih domaćinstava (posjedovanje obradivog zemljišta, s jedne, te posjedovanje dionica, štednja i investiranje, s druge strane), ovisi o tome kojoj društvenoj grupi ispitanik pripada.

Tablica 17. Štednja novca i investiranje prema naselju stanovanja (u%)

Štede, investiraju	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Ne štede i ne investiraju	89,5	85,6	87,2
Investiraju	3,4	4,7	4,2
Štede	7,1	9,7	8,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Razlikuje li se seosko stanovništvo, s obzirom na neka opća obilježja, u posjedovanju dionica, te novčanoj štednji i investicijama? Promotrimo rezultate.

Tablica 18. Posjedovanje dionica, štednja i investiranje prema dobi ispitanika iz sela (u %)

	Dob ispitanika		
	do 40 godina	41–60 godina	61 godina i više
Posjedovanje dionica			
Svoga poduzeća	9,1	12,2	2,0
Svoga i drugog poduzeća	4,7	1,7	–
Štednja, investiranje			
Investiraju	6,9	1,7	0,4
Štede	12,1	4,7	2,4

Iz podataka u tablici 18. vidi se da posjedovanje dionica (drugog poduzeća) te investiranje i štednja uveliko ovise o dobi ispitanika iz sela. Najmlađi posjeduju dionice drugoga poduzeća i znatno ih više od drugih štede i investiraju. Udjel najmlađih među ispitanicima koji investiraju je 80,6%, a među onima koji štede 68,8%, dakle, u oba slučaja znatno iznad njihova udjela u uzorku (40,1%). Dionice više od drugih posjeduju ispitanici sa srednjom školom (14,4%), a ispred njih su oni koji imaju zanatsku školu (18,6%), te višu školu ili fakultet (18,5%). Slično je i u štednji novca i investiranju. Natprosječno investiraju, i to sa skoro istim udjelima (6,0%, 6,8% i 7,4%), ispitanici koji su završili zanatske, srednje, te više škole i fakultete. U štednji se ističu oni koji imaju srednju školu (14,4%), a posebno oni sa završenom višom školom i fakultetom (18,5%). Po ovim obilježjima (dionice, štednja, investiranje) seosko se stanovništvo ne razlikuje od gradskoga, ali se značajno razlikuje unutar sebe po nekim općim obilježjima.

Pogledajmo sada postoje li razlike između ispitanika iz sela i onih iz grada u njihovu političkom statusu. To ćemo mjeriti njihovim nekadašnjim članstvom u Savezu komunista i članstvom u političkim strankama u vrijeme anketiranja (tablice 19. i 20.).

Tablica 19. Članstvo u Savezu komunista prema naselju stanovanja (u %)

Članstvo u SK	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Nikada nije bio/la član	92,1	84,2	87,4
Bio/la je član	7,9	15,8	12,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Dvostruko je više ispitanika iz grada nego iz sela bilo u članstvu Saveza komunista (tablica 19.), ali takva razlika ne postoji s obzirom na članstvo u političkim strankama (tablica 20.).

Tablica 20. Članstvo u političkim strankama prema naselju stanovanja (u %)

Članstvo u političkim strankama	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Nije član	90,2	93,9	92,4
Član HDZ	6,8	4,6	5,5
Član ostalih političkih stranaka	3,0	1,5	2,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Uspoređujući podatke prikazane u tablicama 19. i 20. može se primijetiti da se udjeli ispitanika koji su bili članovi Saveza komunista i onih koji su članovi političkih stranaka u selima vrlo malo razlikuju: prvih je bilo 7,9% a drugih je 9,8%. To, međutim, nije slučaj u ispitanika iz grada. Dok ih je u članstvu Savezu komunista bilo 15,8%, u političkim ih je strankama svega 6,1%. Razlika je još veća usporede li se ispitanici koji su napustili selo i oni koji su ostali u njemu. Prvih je u Savezu komunista bilo 19,2% a drugih 7,7%. Nešto su manji udjeli u članstvu sadašnjih političkih stranaka ispitanika iz grada i onih koji su iz sela doselili u grad nego ispitanika koji žive u selu. Izgleda da je socijalistički sistem sebi osiguravao širu političku bazu, te da je ona bila znatno viša u gradovima nego u selima. Sudeći prema ovim podacima, u selu je nešto veća bliskost s političkim promjenama nego što je to u gradu. Ovo, međutim, valja podvrgnuti daljnjoj analizi. Prije svega trebalo bi steći uvid u to kako su političke promjene prihvaćene, odnosno interpretirane i doživljene. No to nije bio problem u ovom istraživanju. Nas je prije svega interesirala veza između političkoga (članstvo u političkim strankama) i radnoga statusa, tj. u kojoj se mjeri politički status može tretirati kao koristan resurs za napredovanje u radnoj karijeri. U daljnjoj ćemo analizi pažnju upravo i posvetiti radnom statusu i njegovim vezama s drugim obilježjima ispitanika.

Tablica 21. Radni status ispitanika prema naselju stanovanja (u %)

Radni status	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Posloprimci	62,8	88,3	77,2
Samostalno obavlja djelatnost (obrt, trgovina i sl.)	1,9	4,3	3,3
Poljoprivrednici	33,1	0,1	14,4
Poslodavci (privreda)	2,3	7,2	5,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Seosko je radnoaktivno stanovništvo u odnosu na gradsko znatno nezavisnije u svome ekonomskom položaju. U selu je više od tri puta onih čija ekonomska aktivnost ne zavisi neposredno od drugih. Ako je privatno vlasništvo

i poduzetništvo koje se na njemu zasniva uvjet za uspješnu transformaciju tzv. društava u tranziciji, onda hrvatsko selo za to ima znatno povoljnije uvjete od grada. Ono to ima zahvaljujući upravo svojim seljacima, a ne drugim socijalnim grupama u selu. Ovih drugih je, koji samostalno obavljaju neku nepoljoprivrednu djelatnost (proizvodno i uslužno zanatstvo, trgovina, ugostiteljstvo i sl.) ili su poduzetnici-poslodavci (tj. zapošljavaju radnike izvan vlastitog domaćinstva), skoro tri puta manje nego u gradu. Otud je startna pozicija hrvatskog sela u odnosu na sela većine bivših realsocijalističkih zemalja znatno povoljnija. Ova druga su tek na početku procesa stvaranja privatnoga seljačkog gospodarstva. Prema jednoj anketi provedenoj u Češkoj na samom početku perioda tranzicije, u selu je bilo svega 2,7% privatnih poljoprivrednika, a 45,7% onih u poljoprivrednim kooperativama i 13,0% na državnim poljoprivrednim gospodarstvima (Hudečkova i Lošťák, 1992.). U Rusiji, deset godina nakon proglašenja dekolektivizacije, samo 5% poljoprivrednika živi na privatnom gospodarstvu (Shanin, 2000.). Dok se, dakle, u većini postsocijalističkih zemalja sporo i s velikim teškoćama formiraju seljačka gospodarstva, u Hrvatskoj se pred seosko stanovništvo postavljaju posve drugi problemi: kako postojeća seljačka gospodarstva osposobiti za efikasniju proizvodnju, odnosno integraciju u otvoreni proizvodni i trgovački proces globalizacije, te kako seoska naselja učiniti privlačnima i za stanovanje i za rad. Iako su, iz perspektive vlasničke strukture, stanovnici sela u povoljnijem položaju od onih iz grada, ipak je grad, zbog svoje znatno veće socijalne gustoće a to znači i veće pokretljivosti i fleksibilnosti (što je i temeljni zahtjev neoliberalnog procesa globalizacije), sposobniji u prilagođavanju novom okviru orijentacije. Tako se među radnoaktivnim ispitanicima koji su rođeni u selu a žive u gradu, iako im je vlasnička struktura znatno nepovoljnija od onih koji su ostali živjeti u selu (jer su u 92% slučajeva posloprimci), može očekivati viši stupanj participacije u suvremenim promjenama. U odnosu na one koji su ostali u selu, ovi se tri puta više pojavljuju u svojstvu poduzetnika-poslodavca. (Među doseljenicima, u odnosu na autohtone seljane, manje je poljoprivrednika a više posloprimaca.) Međutim, promjena vlasničke strukture (privatizacija) sama po sebi ne jamči uspješnu prilagodbu. Inertnost djelovanja može biti karakteristika i privatnog vlasništva. Seljaštvo se dugo vremena (mada se stalno mijenjalo i prilagođavalo vanjskim zahtjevima a braneći svoju samostalnost) služilo dvostrukom racionalnošću: onom koja je dolazila izvana i koja ga je tjerala na ciljno-racionalno ekonomsko ponašanje, te onom koja mu je nalogala održanje vlastite porodične zajednice, a koja u sebi nije kao temeljni motiv sadržavala dobit. Zato u seljačkoj ekonomiji nikada do kraja i nije izvedena kalkulacija u čisto ekonomskim kategorijama,

jer se samo neke od njih (koje su vanjskog porijekla) mogu prikazati u čisto ekonomskim veličinama. Ne samo zbog ovoga, ali i zbog ovoga, ne može se očekivati da će povoljnija vlasnička struktura u selu proizvesti i bolje efekte (mjerene kriterijima sistema koji se tek uspostavlja).

Kakve razlike postoje među samim radnoaktivnim ispitanicima u selu, a prema obilježjima koja su dosad analizirana? Kao i u ranijim slučajevima, valja istaći da su najmlađi ispitanici (oni do 40 godina) zastupljeniji među onima koji samostalno obavljaju djelatnost (70,0%) i još više među poslodavcima (83,3%). U poljoprivrednika je obrnuto: njih je najmanje u grupi u dobi do 40 godina (20,0%), a najviše u grupi u dobi s više od 60 godina (44,0%). Posloprimci su slični onima koji samostalno obavljaju djelatnost i među njima je najmlađih 67,2%. Dakle, poljoprivrednici su po ovom obilježju na jednoj, a svi ostali na drugoj strani. Starenje poljoprivrednika i sve manji broj mlađih koji ih nasljeđuje nije značajka samo hrvatske poljoprivrede, ali je ovo jedan od najznačajnijih problema s kojim se susreće hrvatsko seljaštvo u periodu tranzicije. Poznato je da poljoprivredna gospodarstva sa starijim poljoprivrednicima znatno manje ulažu i unapređuju proizvodnju od onih koja imaju mlade poljoprivrednike. Kada je riječ o školskoj spremi, onda valja istaći da među poljoprivrednicima dominiraju oni s nezavršenom osmogodišnjom školom (66,9%); među onima koji samostalno obavljaju djelatnost najviše je onih koji imaju zanatsku školu (60,0%), a među poslodavcima je najviše onih koji su završili neku srednju školu (66,7%). Posloprimci nemaju neku prevladavajuću školsku spremu. Distribucija ovoga obilježja u njih je dosta normalizirana. Zanimljivo je da samo među njima ima onih koji su završili višu školu ili fakultet (takvih je 7,2%). Zamisao o nekom poduzetništvu ovima izgleda još nije bliska. Znači li to da je u onih osoba koje već relativno dobro stoje (a to su u selu osobe sa završenom višom školom i fakultetom), smanjena spremnost na promjenu i iskušavanje nečeg novoga?

Osim poljoprivrednika, obradivo zemljište posjeduju i ispitanici ostalih radnih statusa. Najmanje je takvih među poslodavcima (33,4% i to isključivo s površinom do 3,0 ha). Između posloprimaca i onih koji samostalno obavljaju djelatnost razlike su beznačajne. Ukupno 56,0% nepoljoprivrednika posjeduje obradivo zemljište, neki i više od 3 ha: 17,1% posloprimaca i 10,0% onih koji samostalno obavljaju djelatnost. Poljoprivrednici žive u domaćinstvima koja u 27,4% slučajeva imaju do 3 ha obradivih površina, 38,3% ih ima obradive površine između 3,1 i 5 ha, a 34,3% površine veće od 5 ha. Malen zemljišni posjed već je tradicionalan problem i hrvatskoga sela i hrvatske poljoprivrede. Usitnjavanje posjeda jedan je od razloga stalnom i brzom smanjenju poljoprivrednika u selu i, s druge strane, povećanju tzv. seljaka-radnika.

Istraživanja su pokazala da ova promjena pod izvjesnim uvjetima ne mora ni za selo ni za poljoprivrednu proizvodnju imati loše efekte. (Poznato je još iz 80-ih godina koliko su važnost u Mađarskoj u poljoprivrednoj ponudi imali upravo seljaci-radnici, ili točnije stanovnici sela koji su proizvodnju organizirali na svojim okućnicama (Elek, 1991.) Dapače, uz odgovarajuća moderna sredstva i organizaciju rada, ova promjena može čak stimulatивно djelovati na poljoprivrednu proizvodnju, jer se u nekim slučajevima prihvodi ostvareni izvan gospodarstva ulažu u modernizaciju proizvodnje. Ova pojava, karakteristična i za druge zemlje, postala je već strukturalno obilježje hrvatskoga sela (Cvjetičanin; Defilippis; Dilić, et al., 1980.).

Kada je riječ o posjedovanju dionica, razumljivo je što su razlike u korist posloprimaca (malih dioničara): 16,9% ih ima dionice svoga a samo 3,0% i dionice drugoga poduzeća. Privatnici imaju isključivo dionice koje su kupili. Poljoprivrednici (10,3%), a za njima posloprimci (13,8%), najmanje investiraju i štede novac. Najviše investiraju, što je opet razumljivo, oni koji samostalno obavljaju djelatnost, te poslodavci (takvih je 30,0%, odnosno 25,0%).

U Savezu komunista bili su posloprimci (10,8%) i poslodavci (8,3%), svega 2,9% poljoprivrednika i nijedan pojedinac koji samostalno obavlja djelatnost. U članstvu političkih stranaka najzastupljeniji su poslodavci (41,7%) i poljoprivrednici (14,3%), a ostalih je oko 10%. Poslodavci su skoro isključivo članovi Hrvatske demokratske zajednice. Je li im članstvo u vladajućoj stranci bilo potrebno kako bi mogli obavljati poduzetničke djelatnosti?

Što se može zaključiti iz analize radnog statusa? Ponajprije, privatno je poduzetništvo češće u selu negoli u gradu. Ta je prisutnost, međutim, više privid nego stvarnost, jer u njoj dominira seljačka poljoprivreda, s relativno malim zemljišnim posjedom, s malim investicijama u gospodarstvo, s izrazito lošom školskom spremom većine poljoprivrednika i s vrlo malo mladih poljoprivrednika. Takva poljoprivreda, ma koliko bila privatna, teško može biti dinamična i teško se može smatrati osnovicom razvoja seoskih naselja. Za većinu seoskog stanovništva poljoprivreda je već sada, po važnosti za njihov život, sekundarna djelatnost. Samo bi se jedan manji broj gospodarstava, u stimulativnim uvjetima, mogao oblikovati i reproducirati kao poduzetničko-proizvodni pogon. Golema većina onih koji se bave, i još više onih koji će se poljoprivrednom proizvodnjom baviti, jesu i bit će tzv. radnici-seljaci. To nužno ne znači da ta proizvodnja mora biti i neuspješna, niti s individualnoga, a niti s nacionalnog stajališta. Zasad možemo reći da ovaj velik resurs nije osnova ikakvoga poduzetničkog elana. Taj se elan, iako početan, nazire u ispitanika najmlađe dobi: oni investiraju, oni postaju poduzetnicima. Tek ćemo kasnije doznati (zasad se o tome ne može pouzdano ništa reći) je li

njihovo relativno masovno učlanjenje u vladajuću stranku (HDZ) bio put kojim se nastojalo postići ekonomske efekte, ili način kojim se nastojalo zaštititi vlastiti projekt. Ali dok ne ojačaju i dok se ne umnože, pa čak i poslije toga, život će u selu najviše ovisiti i njega će najviše oblikovati ona grupacija koja najveći dio svojih sredstava za život ostvaruje u statusu posloprimca. Njihov najveći resurs, kada je riječ o najmlađoj radnoaktivnoj generaciji, jest njihovo za seoske prilike sasvim solidno školsko obrazovanje, te radne vještine koje su stekli.

Razmotrimo jesu li ispitanicima neki položaji u socijalizmu poslužili za napredovanje u izmijenjenim društvenim prilikama, i jesu li im "porodični kulturni kapitali" omogućili prodor u grupaciju poduzetnika? To ćemo ispitati dovodeći u vezu sadašnji radni status ispitanika s njegovim radnim mjestom 1989. godine, te radnim mjestom njegova oca i djeda po ocu.

Sve grupacije ispitanika po radnom statusu najviše su se regrutirale iz grupe poljoprivrednika, kada je riječ o ispitanikovu djedu (po ocu). Djeda-poljoprivrednika ima 70,0% onih koji samostalno obavljaju djelatnost, a ima ga i 73,0% posloprimaca, 83,7% poslodavaca i 95,3% poljoprivrednika. Ova se uniformnost bitno smanjuje u slučaju radnog mjesta ispitanikova oca. Ispitanici koji obavljaju samostalnu djelatnost i posloprimci nemaju neku dominantnu grupu iz koje se regrutiraju: prvima su očevi najčešće bili poljoprivrednici (30,0%) i KV/VKV radnici (30,0%), a drugima poljoprivrednici (26,0%), NKV/PKV radnici (31,5%) i KV/VKV radnici (29,7%). Očevi poslodavaca najčešće su bili NKV/PKV radnici (50,0%), a očevi poljoprivrednika bili su poljoprivrednici (80,3%). U generaciji djedova sasvim su dominirali poljoprivrednici, a u generaciji očeva poljoprivrednici, nekvalificirani i kvalificirani radnici, a u ispitanikovu naraštaju ovima treba (uz smanjenje udjela poljoprivrednika i nekvalificiranih radnika) dodati i razne druge djelatnosti. Ova se promjena u strukturi djelatnosti seoskog stanovništva Hrvatske desila za nepunih 50 godina. Razvoj hrvatskoga sela je u tom pogledu, s izvjesnim zakašnjenjem, bio samo dio razvoja evropskoga sela. U Francuskoj je 70-ih godina slijed djelatnosti po generacijama bio donekle sličan ovome. Tih je godina u francuskom selu sin najčešće bio ili radnik ili je pripadao raznom osoblju, njegov je otac imao slične karakteristike, a djed je bio radnik ili poljoprivrednik (Mendras et Forsé, 1991.), baš kao što je danas otac našega ispitanika. Nijedna se grupa, osim poljoprivrednika za koju je inače karakterističan visok stupanj samoregrutacije, ne regrutira koristeći neke posebne porodične resurse koji bi od socijalizma bili onemogućeni i koji bi se, njegovim padom, mogli aktivirati. Osnovica iz koje se svi oni regrutiraju jest radničko-poljoprivredna. Promjena u socijalnoj strukturi hrvatskog društva razvidna je iz podataka u tablici 22.

Tablica 22. Djelatnost ispitanika muškoga spola, njegova djeda (po ocu) i oca, prema naselju stanovanja ispitanika (u %)

Vrsta djelatnosti	Naselje stanovanja ispitanika					
	Selo			Grad		
	Djed	Otac	Ispitanik	Djed	Otac	Ispitanik
Poljoprivrednik	80,0	50,0	27,6	62,8	22,9	0,1
NKV/PKV radnik	10,6	23,5	23,6	10,8	17,1	17,9
KV/VKV radnik	3,1	16,9	27,6	10,3	24,1	24,6
Službenik, tehničar	1,2	2,7	7,6	3,8	11,3	15,9
Poslovođa	0,2	0,5	4,0	0,5	5,5	7,7
Samostalno obavlja djelatnost	4,7	3,9	3,3	8,7	6,7	5,0
Stručnjaci	0,2	1,8	4,3	2,6	8,8	20,6
Rukovoditelji	–	0,7	1,9	0,3	3,7	8,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Iz podataka u tablici 22. posve je jasno da se kroz tri zadnje generacije u Hrvatskoj zbivala radikalna promjena društvene strukture. Od predominantno seljačko-poljoprivrednog društva u generaciji djedova, hrvatsko je društvo u generaciji sinova dobilo tipičnu strukturu relativno razvijenoga industrijskog društva. U toj se strukturi krije i najveći resurs kojim Hrvatska raspolaže. U tablici su, također, očite razlike između muških ispitanika iz sela i onih iz grada. No one nisu takvih razmjera da bi se radilo o sistematskoj razlici, o tome da se seoska i gradska naselja reproduciraju na dva zasebna načina. U odnosu na gradska, seoska su naselja posebno deficitarna ispitanicima koji u društvenoj hijerarhiji imaju više položaje (rukovoditelji i stručnjaci). Ali i bez njihova većeg udjela, najmlađa radnoaktivna generacija seoskog stanovništva osigurava (pod povoljnim razvojnim uvjetima) raznovrsnu razvojnu perspektivu.

A što reći o vezi ispitanikova radnog statusa i njegova radnog mjesta 1989. godine (zadnje godine socijalizma u Hrvatskoj), tj. o tome jesu li ispitanici korisne resurse ostvarene u socijalizmu u novim okolnostima uspjeli konvertirati u poduzetnički status? Analiza grupe privatnih poduzetnika (Sekulić; Šporer, 2000.), zasnovana na podacima ovoga istraživanja, pokazuje da ne postoji neki striktno određen resurs koji bi se po stanovitom ekskluzivnom pravu konvertirao u poduzetnički status. To nisu samo socijalističke političke i privredne elite, niti sitni privatnici iz socijalizma, već i mnogi drugi koji su svoja stečena znanja, iskustva, veze, poznanstva i slično uspjeli organizirati i pretvoriti u poduzetnički projekt. Kada bi se pravio neki rang onih koji su

svoje korisne resurse konvertirali u poduzetnički status, on bi započinjao onima koji su u socijalizmu obavljali samostalnu djelatnost (obrtnici, trgovci itd.), nastavljao se poslovođama i rukovoditeljima, a završio stručnjacima, službenicima i tehničarima, te KV i VKV-radnicima. Značajna je razlika između prvih triju i drugih triju grupa. Kada se ovo primijeni na selo, a s obzirom na socijalnu strukturu sela, onda to znači da su u ovoj promjeni najviše sudjelovali oni koji su u socijalizmu obavljali samostalnu djelatnost. Međutim, općenito je vrlo malo ispitanika iz sela koji su ušli u takve životne projekte, pa je otuda i analiza njihovih resursa de facto analiza njihovih sposobnosti prilagodbe novom okviru orijentacije.

4. Zaključak

Analiza društvene strukture i pokretljivosti seoskog stanovništva Hrvatske temelji se na podacima prikupljenima metodom ankete na reprezentativnom uzorku odraslih stanovnika. Podaci su prikupljeni 1996./1997. godine od 2.202 ispitanika (907 iz seoskih i 1.295 iz gradskih naselja). Podaci su analizirani prema onim obilježjima na temelju kojih je moguće steći uvid u aktualno stanje i u promjene što su zahvatile hrvatsko selo, točnije koja upućuju na procese transformacije sela, njegovu rekonstrukciju i sposobnosti seoskog življa za nove prilagodbe.

Ustanovljeno je da se suvremeno hrvatsko selo nalazi u fazi tzv. rekonstrukcije, tj. da ono nije homogeno nego da, naprotiv, ima izrazito složenu društvenu strukturu. U selu ipak prevladavaju – industrijskim razvojem proizvedena – manualna zanimanja, čime se selo još uvijek bitno razlikuje od grada. Međutim, a što je osobito važno sa stajališta procesa tranzicije i zahtjeva novoga orijentacijskog okvira, mlađe radnoaktivno stanovništvo hrvatskoga sela po svojoj se društvenoj strukturi bitno razlikuje od prethodnih generacija. Po svome školskom obrazovanju i radnim vještinama mlađi dio radnoaktivnog kontingenta seoskog pučanstva najveća je inovacija u suvremenom hrvatskom selu. Znatnoj većini seoskog stanovništva poljoprivreda nije osnovna djelatnost, pa sintagma “selo i poljoprivreda”, ukoliko se njome hoće obuhvatiti i razumjeti stvarnost suvremenoga hrvatskog sela, sasvim promašuje u svojoj nakani. Međutim, to ne znači da poljoprivreda nije još uvijek važna znatnom dijelu seljana, bili oni poljoprivrednici ili seljaci-radnici. To samo znači da je nepoljoprivredna djelatnost po važnosti za većinu seoskih stanovnika istisnula poljoprivrednu te da se u preferiranju nepoljoprivrednih djelatnosti prepoznaje budući razvoj sela.

Utvrđeno je da seosko stanovništvo raspolaže značajnim korisnim resursima koji se, pod povoljnim uvjetima, mogu upotrijebiti za uspješnu prilagodbu zahtjevima sadržanima u tranzicijskom okviru orijentacije. U selu ne postoji značajnija socijalna grupa koja raspolaže nekim resursom, stvorenim položajem u socijalističkom sistemu, a koji bi se mogao konvertirati u viši socijalni status. To se ne može pripisati ni tzv. porodičnom kulturnom kapitalu. Napredovanje na hijerarhijskoj skali i ulaženje u poduzetničke projekte rezultat je djelovanja ukupnosti resursa. Za sama seoska naselja, socijalna struktura njihove najmlađe radnoaktivne generacije najveći je resurs kojim ona raspolažu.

Literatura

1. Billington, James / Bilington, Džejms (1988.): Ikona i sekira. – Beograd: Rad, 718.
2. Chayanov, Alexander (1986.): The Theory of Peasant Economy. – Manchester: Manchester University Press, 316.
3. Conquest, Robert / Konkvest, Robert (1988.): Čemerna žetva. – Beograd: Filip Višnjić, 430.
4. Cvjetičanin, Vladimir; Defilippis, Josip; Dilić, Edhem; Hodžić, Alija; Puljiz, Vlado; Štambuk, Maja (1980.): Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 215. – (Biblioteka Sociologije sela; 6)
5. Cvjetičanin, Vlado; Puljiz, Vlado; Dilić, Edhem, et al. (1974.): Društvene promjene u selu. – Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu; Beograd: Jugoslovenski centar za poljoprivredu i šumarstvo – Radnički univerzitet "Đuro Salaj", 208. – (Biblioteka Sociologije sela; 3)
6. Devereux, Georges (1990.): Komplementaristička etnopsihoanaliza. – Zagreb: August Cesarec, 473.
7. Elek, Sandor (1991.): Part-time Farming in Hungary. – Sociologia Ruralis, Assen, 31 (1991) 1: 82–88.
8. Hodžić, Alija (1988.): Kulturna emancipacija seljaštva. – Sociologija sela, Zagreb, 26 (1988) 101/102: 205–211.
9. Hodžić, Alija (1991.): Modernizacija sela. – U: Dušica Seferagić (ur.): Društvene promjene u prostoru: zbornik radova. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 87–103. – (Edicije IDIS-a)
10. Hudečkova, Helena; Lošťák, Michal (1992): Attitudes to Privatization in Czechoslovak Agriculture. – Sociologia Ruralis, Assen, 32 (1992) 2/3: 287–304.
11. Janvier, Yves (1993.): L'intégration des villes et des campagnes. – In: Bernard Kayser (ed.): Naissance de nouvelles campagnes. – La Tour d'Aigues: Éditions de l'Aube, 149–159.

12. Kayser, Bernard (1990.): *La renaissance rurale*. – Paris: Armand Colin, 316.
13. Kayser, Bernard (1991.): *Country Planning, Development Policies and the Future of Rural Areas*. – *Sociologia Ruralis*, Assen, 31 (1991) 4: 262–268.
14. Kayser, Bernard (ed.) (1996.): *Ils ont choisi la campagne : essai*. – La Tour d'Aigues: Éditions de l'Aube, 206.
15. Kayser, Bernard; Brun, André; Cavaillès, Jean; Lacombe, Philippe (1994.): *Pour une ruralité choisie*. – La Tour d'Aigues: Éditions de l'Aube, 140.
16. Laborie, Jean-Paul (1996.): *Les petites villes chance de l'espace rural*. – In: Bernard Kayser (ed.): *Ils ont choisi la campagne*. – La Tour d'Aigues: Éditions de l'Aube, 163–178.
17. Lazić, Mladen (2000.): *Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva*. – U: Mladen Lazić (red.): *Račji hod*. – Beograd: Filip Višnjić, 21–64.
18. Mendras, Henri (1986.): *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*. – Zagreb: Globus, 310.
19. Mendras, Henri; Forsé, Michel (1991.): *Le changement social*. Troisième tirage. – Paris: Armand Colin, 284.
20. Preobraženski, Evgenij A. (1983): *Nova ekonomika*. – Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 294.
21. Puljiz, Vlado (1977.): *Eksodus poljoprivrednika*. – Zagreb: Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 176. – (Biblioteka Sociologije sela; 5)
22. Redfield, Robert (1956.): *Peasant Society and Culture: An Anthropological Approach to Civilization*. – Chicago (IL): The University of Chicago Press, 182.
23. Sekulić, Duško; Šporer, Željka (2000.): *Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj*. – *Revija za sociologiju*, Zagreb, 31 (2000) 1/2: 1–20.
24. Shanin, Teodor (1974.): *Priroda i promjene seljačke privrede*. – *Sociologija sela*, Zagreb, 12 (1974) 1: 115–130.
25. Shanin, Teodor / Šanin, Teodor (1981.): *Definisanje seljaka*. – *Marksistička misao*, Beograd, (1981) 1: 175–204.
26. Shanin, Teodor (2000.): *Fenêtres sur la Russie*. – *Archipel*, Forcalquier, (Septembre 2000) 75: 1–2.

Seoska svakidašnjica

1. Aspiracije: kulturni resurs razvoja

Preobrazba želja, kako je, kaže F. Braudel, Turgot nazvao revoluciju potražnje (u svijetu u kome se bogatstvo društva “pojavljuje kao ogromna zbirka robâ” – Marx), ne nastaje niti iz hira niti je slučajna, a niti je tek izdvojeno i sporadično pojedinačno nastojanje. “Nitko bolje od Michleta, naglašava F. Braudel, nije istaknuo kako je industrijska revolucija bila, na kraju krajeva, revolucija potražnje. ... Godine 1842. napisao je: ‘Predionice su bile na izdijasaju. Gušile su se; skladišta su pucala, nikakve prodaje. ... Cijene su uzalud padale; nova sniženja, sve dok pamuk nije pao na šest sua. I tada se dogodilo nešto neočekivano. Riječ šest soua odjeknula je kao otkriće. Milijuni kupaca, siromaha koji nikad ništa nisu kupovali, sad su se pokrenuli. ... Trgovine su odjednom ispražnjene. Strojevi su ponovo pokrenuti, radili su bjesomučno. ... Bila je to revolucija u Francuskoj, slabo zamijećena ali golema; revolucija u pogledu čistoće, kojom su uljepšana i siromašna kućanstva; odjednom su donje rublje, posteljinu, stolnjake i zavjese posjedovale cijele klase, koje ih nisu imale otkako je svijeta i vijeka” (Braudel, 1992.: 198).

Ne treba posebno isticati da su tada, u toj golemoj masi – milijunima kupaca koji “otkako je svijeta i vijeka” nisu imali donje rublje, posteljinu, stolnjake i zavjese – većinu činili stanovnici sela. Može biti da je ova epizoda utjecala i na dojam H. Colmana (1848.: 149) kada je ustvrdio (vjerovatno s valjanim razlogom, ali i s po kojom predrasudom) da nije (za razliku od “prljavih i bijednih” škotskih poljoprivrednih radnika ili “jadnih Iraca koji su poluodjeveni i tavoru u uvjetima divljaka”) “nikad upoznao uglađeniji, čistiji, marljiviji, štedljiviji, trezniji, bolje odjeven narod nego što su francuski seljaci.” “Revolucija u pogledu čistoće” nije mogla nastati zbog onih šest soua: to je mogao biti tek zadnji ali svakako ne i odlučujući moment same revolucije. Prije toga, prije nego što se neki predmet pojavi kao predmet težnje, želje ili žudnje valja stvoriti težnju, želju ili žudnju te uvjete u kojima one mogu nastati. “Revolucija u pogledu čistoće” mogla im se desiti tek onda kada je destabiliziran njihov uobičajeni način života i način zadovoljavanja njihovih potreba, te kada su napustili ili počeli napuštati antišizmatičnost, kako Z. Bauman (1984.: 271) naziva temeljnu karakteristiku kulturnog obrasca tradicionalnog seljaštva, kada se ova inovacija pojavljuje kao poželjna vrijednost koja – pored neke svoje specifične funkcije – prije svega ima i određeno

značenje za usvojitelja (Đurić, 1975.: 218), kada postaje realno dostupna i dostižna vrijednost (tj. kada je tu, pred usvojiteljem i kada ima cijenu koja se može platiti: a francuski su seljaci tada, zahvaljujući dijelom i socijalnim učincima revolucije, stajali znatno bolje – pa i u pogledu aspiracija – od znatne većine evropskog seljaštva), kada se u masovnom obliku i kao roba ona može pojaviti tek u uvjetima masovne (industrijske) proizvodnje, kada su se, dakle, za nju, za njezin nastup, za ovu slabozapaženu revoluciju akumulirale i materijalne i duhovne pretpostavke. “Ljudi vrednuju inovaciju koja difuzijom do njih dopire i pri tome porede neka njena obilježja sa svojom životnom praksom i ambicijama i sa alternativnim inovacijama” – kaže V. Đurić (1975.: 218), pa joj s obzirom na to pripisuju i određenu relativnu prednost, pojam koji je u diskusiju o inovacijama i njihovom širenju uveo E. M. Rogers (1996.: 124). Pritom se relativna prednost neke inovacije nužno ne mora određivati i njezinom korisnošću (jer se uvijek ne radi o instrumentalnim ciljevima: npr. postizanje ekonomske koristi, održavanje zdravlja i sl.) već je, kada su u pitanju npr. potrošna dobra, određena i onim čemu inovacija za usvojitelja prije svega služi: “ekspresivnim ciljevima (npr. rasonodi)”, kako kaže T. Valkonen (1976.: 105). Ovdje se ne radi o relativnoj prednosti koja se daje jednoj u odnosu na drugu inovaciju, nego o usporedbi dvaju stanja: biti s inovacijom, ili bez neke inovacije. Imati ili ne-imati neki predmet ovdje znači postizanje nečeg žuđenoga, vlastitog inoviranja, ili odricanje od nečega što se pojavljuje kao mogućnost već samim tim što je znano i što je postalo predmet žudnje. U našem francuskom slučaju riječ je o masovnoj pojavi kojom se, u usporedbi s ranijim stanjem, uspostavlja nešto što ranije nije postojalo i što je samim tim što je postalo znano, žuđeno i usvojeno zadobilo (relativnu) prednost i integriralo se (istovremeno ga tako i proizvođači) u novo stanje duha, ono čemu se teži ili bi se trebalo težiti. Prednost je ovdje, u mase stanovništva dana nečemu novom, ali takvome novom koje se sâmo ne nastanjuje u stare prostore. Revolucija u pogledu čistoće uključuje u sebe, eda bi mogla nastati i održati se, sva ona svojstva koja Colman primjećuje kod francuskih seljaka (sigurno s određenim pretjerivanjem da bi, moguće je, ostvario potpuniji kontrast u slici koju nam predočuje, ali i nediferenciranjem samih “francuskih seljaka” – koji su se tada međusobno, barem regionalno, znatno više razlikovali nego što se razlikuju danas): pritom se ne radi samo o čistoći i dobrom odijevanju već i njihovoj kako ugladenosti tako isto i marljivosti, štedljivosti i trezvenosti.

Ova se preobrazba želja dogodila onda kada je i većina, za razliku od manjine koja je to već imala u posjedu, kako kaže E. Hobsbawm, mogla postati racionalnom, tj. kada je ekonomsku kalkulaciju morala uvesti u svoj

svakodnevni život. “Nomadski, primitivni Indijanci nisu bili jedini koji nisu ni razumjeli ni željeli primjenu buržoaske individualističke racionalnosti u vezi sa zemljom. U stvari, osim manjine prosvijećenih, poduzetnih, 'jakih i trijeznih' seljaka, posvuda je golem dio seoskog stanovništva, od najvećega feudalnoga gospodara do najsiromašnijeg pastira, bio jedinstven u mržnji prema toj racionalnosti. Samo je političko-pravna revolucija, usmjerena istodobno protiv plemića veleposjednika i tradicionalnog seljaštva, mogla stvoriti uvjete u kojima bi racionalna manjina mogla postati racionalna većina” (Hobsbawm, 1987.: 137). Ovim je pak razbijena ona tradicionalna seljačka antišizmatičnost, koju karakterizira stabilnost, uravnoteženost, ponavljanje uobičajenoga i poznatoga. Proizvodnja i ponuda s jedne te potrošnja i potražnja s druge strane, zahvaćaju ekonomske tokove ne samo globalnog društva već i svake pojedinačne seljačke ekonomije. Viškovi koji se mogu pripisati različitim okolnostima, mogu i izvan uobičajene cirkulacije završiti u kupovini nekoga odjevnog predmeta ili nekoga drugog potrošnog dobra koje se ranije proizvodilo unutar same seljačke porodične ekonomije ili ga na listi seljačkih potrošnih dobara uopće nije ni bilo. Uključivanjem seljaštva u cirkulaciju dobara i usluga globalnog društva ili u, kako se to već uobičajilo reći, robnovčanu razmjenu, a što je značilo napuštanje logike stabilnosti i ravnoteže i uvođenje u svakodnevnu reprodukciju uvjeta života ekonomske kalkulacije (kao nove logike reprodukcije, omrznute dok je bila u posjedu manjine), otpočeo je proces modernizacije evropskog sela, proces koji je (uz sve razlike u njegovoj dinamici i načinu “izvedbe”) prisutan i u suvremenom selu.

2. Prva modernizacija: dugotrajno djelovanje sa skromnim učincima

U Hrvatskoj su naznake ovoga procesa vidljive već pri kraju 18. stoljeća (Bićanić, 1951.; 1952). One se, prema R. Bićaniću, prepoznaju čak u “hrvatsko-slovenskoj seljačkoj buni godine 1573.”, i to po tome što su u njoj “surađivali u izvjesnom smislu i građanski elementi, obrtnici i trgovci” i što su pobunjenici “namjeravali ukloniti feudalne zapreke trgovini i ostvariti slobodu trgovine, napose od Granice (prema Osmanskom Carstvu – op. A. H.) do mora” (Bićanić, 1952.: 21). Namjerama i učesnicima, o kojima se može nešto i konstruirati, suprostavljena je struktura feudalne rente na susjedgradskom vlastelinstvu neposredno prije bune, a koja bi se mogla koristiti kao školski primjer pri ilustriranju karaktera feudalnih odnosa: od ukupne rente naturalna je iz nosila 71,4%, radna 22,7%, a novčana svega 5,9%. (Adamček, 1981.: 29). Teško bi se, prema svim raspoloživim podacima, moglo reći da se

u svakodnevnom životu hrvatskog seljaštva sve do druge polovice 19. stoljeća desila neka značajnija promjena, mada je uvijek, kada je neki proces dovršen ili kada postane dominantan, u prethodnom periodu moguće pronaći neka njemu bliska obilježja. Malo je vjerovatno da bi se takva, a vidljiva promjena, mogla desiti za samo 16 godina (koliko je prošlo od prvoga do drugog izdanja Reljkovićeve "Satira"), a što u svojoj poznatoj studiji o ovom Reljkovićevu djelu donekle sugerira R. Bićanić (1952.). Uostalom, kada bi se po cijenu redukcije tražila neka koliko-toliko zadovoljavajuća odredba, civiliziranje je zapravo kumuliranje. A za to je potreban dugotrajan proces i nastanka i učvršćenja socijalnih struktura pa i struktura svakodnevnoga života. Hrvatsko je selo u prvoj polovici 19. stoljeća bilo po svojoj agrarnoj strukturi izrazito raznoliko, što je inače karakteristika predmodernog položaja seljaštva. Tada su na današnjem prostoru Hrvatske, pored dijela slobodnog seljaštva, u agraru još uvijek dominirali ili različiti odnosi feudalne zavisnosti (u Dalmaciji i tzv. civilnoj Hrvatskoj npr.), ili sasvim specifičan oblik zavisnosti graničarskog vojnika-seljaka. Tek nakon ukidanja kmetstva, a zatim i Vojne krajine, odstranjene su i političke zapreke bez kojih procesi kapitalističke modernizacije sela (usprkos promjenama koje su i prije toga bile na djelu) u načelu nisu bili mogući. Pa i tada je "u Hrvatskoj vršen proces prodiranja novčane privrede, ali bez industrijalizacije i bez urbanizacije. Seljački posjedi su se dijelili, zadruga su se raspadale, stvarana su nova ognjišta i nove kuće, seljaci su ostali na selu i na sve manjem posjedu, u većoj struji su se iseljavali..., prenaseljenost sela, osobito na zapadu u Hrv. Zagorju, znatno je napredovala" (Mirković, 1979.: 19). Raspad porodičnih zadruga (a s njima i seljačkih posjeda) trajao je čitavo jedno stoljeće (u početku je npr. taj proces, zabranjivan od vojnih vlasti, u Vojnoj krajini bio ilegalan) i bio je "u velikoj mjeri završen već pri kraju prošlog (tj. 19. – op A. H.) stoljeća" (Mirković, 1979.: 20). Može se, dakle, smatrati da je modernizacija hrvatskog sela u njezinu kapitalističkom obliku trajala bez osnovnih sistemskih smetnji skoro punih stotinu godina. Međutim, njezini su učinci bili vrlo skromni. A kako bi i bili drukčiji u uvjetima agrarne prenapučenosti i odsustva jačega procesa industrijalizacije i urbanizacije? U hrvatskom su selu, dakle, bile vrlo loše pretpostavke za njegovu modernizaciju u uvjetima kapitalističke reprodukcije društva, i to u području same proizvodnje i u ukupnom načinu života seoskog stanovništva. "Katastrofalno nisku razinu zemljoradnje na seljačkim gospodarstvima ilustrira činjenica da je oko 87% svih plugova u Hrvatskoj i Slavoniji na početku sedamdesetih godina još bilo od drva." (Gross; Szabo, 1992.: 305). Prečestoj upotrebi drvenog pluga valja dodati i još uvijek čestu volovsku vuču u oranju, što zajedno s dosta tradicionalnim načinom uzgoja

stoke (imati npr. kravu, a veći dio godine ne imati mlijeka u kući), cijelo gospodarstvo kao proizvodnu jedinicu čini niskoproduktivnim. Niska se produktivnost, međutim, teško primjećuje u uvjetima viška radne snage. Tako se loši proizvodni uvjeti reproduciraju i uz odsustvo jasne svijesti o njima samima, što onda na neki način doprinosi i njihovu stabiliziranju. Stoga kad se živi u takvim uvjetima i ne začuđuje činjenica da je početak modernizacije hrvatskog sela praćen i pojavama gladi njegovih stanovnika: proizvođači hrane nisu bili u stanju sami sebe prehraniti. “Od 1950. pa sve do kraja Mažuranićeva razdoblja nije prošla ni jedna godina bez gladi – najviše se javljala u Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju, Hrvatskoj krajini, Hrvatskom zagorju i u južnim dijelovima Zagrebačke županije” (Gross; Szabo, 1992.: 308). Životni uvjeti u ovom periodu za većinu seljaštva u Dalmaciji nisu bili ništa povoljniji. Teško bi se moglo govoriti i o postojanju želje za njihovim preobražajem. Ako bismo potrebu za opismenjavanjem djece shvatili kao početnu i elementarnu želju za preobražajem, onda podaci o tome ukazuju na njezinu odsutnost. Tako je u nekim kotarevima bez većih gradskih naselja, u školskoj godini 1859/1860. u ukupnom broju djece koja su bila sposobna za školu, udio polaznika u osnovne škole bio vrlo malen ili sasvim neznatan: u kotaru Omiš takvih je bilo 17,4%, u Metkoviću ih je 7%, u Sinju i Vrliki 5,2%, u Vrgorcu 3,5%, a u Imotskom samo 2,8%. Pritom u svim ovim slučajevima među polaznicima škole nije bilo registrirano niti jedno dijete ženskoga spola. Naravno, vremenom će se kako u Dalmaciji tako i u drugim krajevima Hrvatske povećavati obuhvat seoske djece osnovnoškolskim obrazovanjem, ali će kroz cijeli period prve modernizacije osnovnoškolsko obrazovanje u selu imati supstandardna obilježja (Dubić, 1941.: 269–272). Kroz čitav se ovaj period primjećuju promjene u svakodnevnom životu seljaštva. No one su ipak spore i neujednačene, izraz su specifičnog procesa modernizacije društva dvostruke periferije: hrvatskog društva u odnosu na društvo centralnog kapitalizma te seoskoga u odnosu na gradsko društvo. Svjedočanstva o tome u mnogim svojim tekstovima ne samo iz područja “narodoznanstva” već i u onim tekstovima koji bi se, s obzirom na njihovu svrhu, mogli nazvati andragoškim obrazovno-odgojnima, ostavit će nam A. Radić. Primjerice, 1909. godine u tekstu “Što vriedi čistoća u gospodarstvu?”, a kritizirajući mišljenje mnogih “da je čistoća samo za ljepotu” (i da nikakve koristi od nje nema – samo je “briga i trošak”), on otkriva zapravo nečistoću seoske ulice, dvorišta i kuće, odjeće, posuđa i načina pripremanja hrane. Kako bi uz čistoću vezivao pozitivne vrijednosti (koje su kao takve prihvaćene među seoskim stanovništvom), on nastoji pokazati da čistoća nije vezana samo za ljepotu već i za ugodu i korist; jer, u to bi se mogao uvjeriti “umniji čovjek...već po tom, što se svuda po

svietu i gotovo svagdje vidi blagostanje i čistoća zajedno” (Radić, 1938.: 64). Prilike u pogledu čistoće neće se značajnije promijeniti ni u narednim decenijama. O tome svjedoče i istraživanja što ih je provodila Škola narodnog zdravlja “Andrija Štampar” iz Zagreba neposredno prije Drugoga svjetskog rata, pa i poslije njega. U studiji “Kronika župe Bistre i agrarno-ekonomska struktura Bistranske Poljanice”, rađene na temelju ankete o društveno-ekonomskim odnosima i o stanju ishrane seoskog stanovništva provedene 1939/1941., N. Nikolić (1962.: 158) kaže: “Imao sam prilike, kao i mnoge kolege, često zalaziti u seoske kuće i vidjeti život i bogatijih i siromašnih ljudi u cijeloj državi. Sobe su pune smrada, jer se u njima i leži, i kuha, i jede, i rađa, i boluje, i umire. Pred bolesnim djetetom kore crnog kruha, kupus, krumpir i nebrojeno jato muha.” Kuća sa samo jednom sobom u kojoj se obavljaju sve te aktivnosti, u nekim dijelovima Hrvatske nije nikakva rijetkost. Terenskim istraživanjem što ga je još 1957. provela Škola narodnog zdravlja “Andrija Štampar” u selima srednjeg Velebita, zabilježeno je da je od ukupno pregledanih 128 kuća njih 107 (83,6%) bilo samo s jednom sobom; s dvije sobe bilo je 19, a s tri sobe tek dvije kuće (Kesić (ur.): Dabri, 1959.: 52). Naravno, ovakvi stambeni uvjeti nisu bili u svim područjima Hrvatske, a posebno ne u Istri, Hrvatskom primorju i nekim dijelovima kontinentalne Hrvatske. Ali je još 1950. godine samo 8,4 četvorna metra stambene površine pripadalo jednom članu poljoprivrednog domaćinstva (SGJ, 1961.: 352); godine 1955. samo je 7,2% seoskih domaćinstava koji imaju zahod u kući/stanu (SB, br. 127), a 1971. godine njih 20,7% nema nikakvog zahoda niti u stanu niti u dvorištu (Hodžić, 1976.: 55). I na kraju ovog pobrojavanja, kojim se nastoji ilustrirati izrazita sporost procesa modernizacije hrvatskoga sela, valja istaći da je 1960. godine, nakon intezivnog procesa elektrifikacije sela u vremenu poslije Drugoga svjetskog rata (procesu kojim se novi poredak nastojao legitimirati), bilo manje od 50% (točnije 47,2%) poljoprivrednih domaćinstava s električnim instalacijama u kući. (Primjera radi, tada je u Sloveniji takvih poljoprivrednih domaćinstava bilo 80,0% (SB, br. 263).) Modernizacija hrvatskoga sela u kapitalističkim uvjetima reprodukcije društvenog života, koja se može zvati i prvom modernizacijom, trajala je cijelo jedno stoljeće – od 1848. do 1945. godine. No ona je ipak ostala nedovršenom i ispoljavala se tek fragmentarno: čitavo vrijeme bila je preopterećena seljaštvom za kojega nije bilo mjesta ni u gradu ni u industriji ali ni na poljoprivrednom posjedu koji se pretvaranjem “patrijarhalnih zadruga u individualna seljačka gazdinstva” stalno smanjivao, čime je “bila znatno otežana konsolidacija novih gospodarstava” (Karaman, 1981.: 312). Sredinom ovog perioda, krajem 19. stoljeća (1890. godine) na prostoru današnje Hrvatske, poljoprivrednog je stanovništva u

Istri bilo 72,8%, u Hrvatskoj i Slavoniji 84, 6%, a u Dalmaciji 86,1% (Karaman, 1981.: 333), a pri njegovu kraju (1931. godine) na hrvatskom ga je prostoru bilo 69,6% (Župančić, 2000.: 47). Dakle, udio se poljoprivrednog stanovništva u periodu od 40 godina smanjio samo za 15 postotnih poena. Ova je činjenica bila odlučujuća kako za ukupan proces modernizacije hrvatskog društva tako i za samu modernizaciju sela: njezina obilježja, unutrašnje protivruiječnosti i ograničenja. U tekstu pod naslovom “O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća”, koji je istovremeno i svojevrsna istraživačka sinteza i teorijsko-hipotetički okvir za neko moguće kompleksno istraživanje, a odnosi se na područje “nekadašnjeg Provincijala i hrvatsko-slavonske Vojne krajine” i period do propasti Monarhije, M. Gross zaključuje: “Moderno društvo posebnoga tipa u sjevernoj Hrvatskoj ne bismo mogli uspješno istražiti ako bismo pošli od njegova mehaničkog 'zakašnjenja', tj. od uvjerenja da je riječ o istom procesu kao u srednjoj Evropi samo s određenim zakašnjenjem. Iako se društvo u sjevernoj Hrvatskoj kretalo prema građansko-industrijskom društvu, pojedine faze toga procesa sadržavale su strukture koje su se temeljito razlikovale ne samo od toka modernizacije u visokorazvijenim građanskim društvima nego i od ostalih 'zaostalih' društava u Habsburškoj monarhiji.” Dostignuti rezultat modernizacijskih procesa “nije građansko društvo što bi ga obilježavala industrijska proizvodnja nego malograđansko-seljačko društvo koje se temeljilo na elementima tradicionalnoga predkapitalističkoga društva, ranokapitalističkoga društva i na određenim osobinama industrijskoga kapitalizma. Elementi tih različitih društvenih sistema živjeli su usporedo, uvjetovali su u različitim kombinacijama karakteristične strukture jednog 'zaostalog' društva u usporedbi s društvima zapadne i srednje Evrope” (Gross, 1981.: 370). Ovdje nije, dakle, riječ o “zakašnjenju”, tj. da se istovrsne strukture i procesi koji ih proizvode događaju i uspostavljaju s nekim manjim ili većim vremenskim zaostatkom, nego se radi o uspostavljanju takvih struktura i procesa koji dijelom odgovaraju osnovnim karakteristikama “duha vremena” (modernizacija) a dijelom su, na izvjestan način, i “originalne” (slične, svakako, i drugim društvima u istočnoj i jugoistočnoj Evropi sa sličnim političkim i ekonomskim obilježjima). To, valjalo bi dodati, ne znači da se u hrvatskom slučaju ne radi i o zakašnjenju: naime, čitav je proces modernizacije kao i sami njegovi počeci u zakašnjenju. Ovo je zakašnjenje vjerovatno “odgovorno” i za kasnije strukturalne neusklađenosti razvoja. Tako je npr. građanstvo bilo znatno uspješnije u “izgradnji moderne kulture i samostalnoga političkog života” nego u “stvaranju makar i skromnih gospodarskih temelja novom društvu” (Gross, 1981.: 354), što bi po nekoj vladajućoj matrici toga novog društva (“modelski”) trebala biti njegova osnov-

na funkcija. Ili, "preobrazba želja" kao masovna pojava (koja bi mogla podržati industrijsku proizvodnju), nije se mogla dogoditi u uvjetima u kojima je četiri petine stanovništva činilo seljaštvo, "odrpane i bose seljačke obitelji nastanjene u potleušicama od drvene građe pokrivene slamom", mase koje su navikle na skroman život i bez poznavanja grada i intezivnijeg dodira sa gradskim stanovništvom (bez motiva "da usavrše proizvodnju radi prodaje ili da zarađuju izvan svoga posjeda", pa je i najveći dio tih "obitelji trošio cijelu svoju proizvodnju za sebe"), tako da im se "nije ni javila težnja za oponašanjem razmjerno boljeg života u gradu." (Gross, 1981.: 349). U takvim je okolnostima iluzorno i govoriti o nekoj masovnijoj pojavi inoviranja u svakodnevnom životu, bilo da je riječ o stanovanju, ishrani, odijevanju ili npr. o načinu provođenja slobodnog vremena. Čak su i u Istri utjecaji grada na način života seoskog stanovništva bili netipični za proces modernizacije. Tako, naprimjer, u rovinjsko selo tek početkom 20. stoljeća prodiru tvorničke tkanine za izradu odjeće "i to najprije kod mladih žena i muškaraca, a zatim postepeno i kod starijih muškaraca" (Bratulić, 1959.: 51).

Hrvatsko je seljaštvo u načinu svoga svakodnevnog života, s manjim ili većim razlikama u pojedinim fazama prve modernizacije i po regijama, živjelo unutar zadane rutine, moglo bi se reći da je svojim najvećim dijelom živjelo po nekom "mehanizmu" ili "zakonu" neprosvijećene rutine. U čitavom periodu modernizacije ono je bilo na njegovoj margini, imobilno i ukorijenjeno u tradicionalnu rutinu svakodnevnice, a radi se upravo o tome (to je "zahtjev" koji se emitira iz modernizacijskog procesa) da se te mase stanovništva, predominantne i inertne, pokrenu, jer bez njihove masovne participacije cijeli "projekt" ostaje ne samo nepotpun, nego i sasvim upitan. "Racionalnost" manjine mora postati vlasništvo većine: masama je ponuđena jedna nova slika njih samih. I "revolucija u pogledu čistoće" ucrtana je na toj slici. No tu je sliku hrvatsko seljaštvo tek naziralo.

3. Socijalistička modernizacija ili modernizacija bez moderne

U procesu transformacije hrvatskog sela svakako je sadržan (što će se vidjeti iz podataka koji će biti prezentirani u daljnjem izlaganju) i sljedeći paradoks: masovna participacija seoskog stanovništva u "golemoj zbirci robe" dogodit će se u društvu koje je prema jednoj od svojih osnovnih intencija, trebalo poništiti robni oblik kako proizvodnje tako, naravno, i potrošnje. Je li to bio tek privid robe ili nedosljednost samog sistema nije odlučujuće pitanje za nastojanje kojim se pokušava analizirati seoska svakidašnjica. Ako bi i bio privid, djelovao bi u ljudskom ponašanju tako kao da to nije. Jer ljudi su, pro-

izvođeci i trošeci, težili maksimalizaciji nagrade, a potrebe su zadovoljavali u sisteme razmjene, dakle ne u zatvorenoj i vlastitoj proizvodno-potrošačkoj jedinici. Ono što nije uspjelo u vrijeme prve modernizacije (teško bi se za hrvatske prilike moglo govoriti o industrijskoj modernizaciji, a iz perspektive transformacije sela), tj. da se u masovnom obuhvatu uvede seosko stanovništvo u robno-novčanu razmjenu, uspjelo je u vrijeme socijalističke modernizacije ili “modernizacije bez moderne”, kako je ovaj povijesni novum označio R. Dahrendorf (1989.). Moderno društvo, urbanizirano i industrijalizirano (a takvo je u svojoj intenciji bilo i hrvatsko društvo “u periodu socijalističke izgradnje”), a i iz vlastite legitimacije ne tolerira inertnost i zatvorenost seljačkih masa, jer je to, kako kaže H. Mendras (1983.: 29), inkompatibilno njegovu razvoju. Opstanak i reprodukcija seljačkog društva, ukoliko se promatra iz prosvjetiteljskih intencija socijalizma, bila bi njegova temeljna delegitimacija. Dakle, i socijalizam se, s obzirom na nedovršenost i fragmentarnost prve modernizacije, u svojim nastojanjima sudarao sa seljačkom “nemodernošću”. Ovdje je dovoljno spomenuti da je struktura osobne potrošnje domaćinstava s poljoprivrednim gospodarstvom (a to su najvećim svojim dijelom seoska domaćinstva) još 1963. godine bila obilježena naturalnom potrošnjom. U poljoprivrednim domaćinstvima udjel naturalne potrošnje u osobnoj potrošnji iznosio je visokih 60,6%, a u mješovitima 41,9%. Taj je udio za sva domaćinstva (kada se u ova prethodna dva tipa uključe i nepoljoprivredna – sa udjelom od 3,0%) iznosio 25,4% (Božičević, 1969.: 153). Do danas (1998. godine) ovaj je udjel za sva domaćinstva pao na 5,9% (Priopćenje, (2000.) 13. 2. 1.).

Uključivanje seljaštva u sistem razmjene i masovnu potrošnju ovdje ćemo prikazati kroz obilježja stanovanja, opremljenosti domaćinstava suvremenim sredstvima za rad u domaćinstvu te za zabavu, a potom i kroz obilježja načina provođenja slobodnog vremena. Korišteni podaci najvećim su dijelom prikupljeni anketnim istraživanjem koje je provedeno 1996. godine na reprezentativnom uzorku punoljetnoga stanovništva Republike Hrvatske. Ostali korišteni podaci dobiveni su anketama o potrošnji što su ih redovito provodili odgovarajući statistički zavodi. S obzirom da je anketno istraživanje provedeno u prvim postsocijalističkim godinama transformacije hrvatskoga društva, dobiveni se podaci u osnovi mogu smatrati nekom vrstom socijalističkog salda, tj. zatečenom osnovom koja je na raspolaganju novom transformacijskom procesu. Jer za samo nekoliko godina, a uz to i izrazito kriznih, u ovoj se oblasti života i nije mogla dogoditi značajnija promjena (osim za onaj dio stanovništva čije su kuće i stanovi bili na područjima koja su obuhvaćena ratnim razaranja). Riječ je, dakle, o nekoj vrsti startne osnove, zatečene razine životnog standarda, zatečenim materijalnim uvjetima u svakodnevnom životu

seoskog stanovništva. Dobiveni su podaci analizirani dvojako: s obzirom na neka osnovna socijalna obilježja ispitanika iz sela i njihovih domaćinstava, te kroz komparaciju selo – grad.

3.1. Stanovanje

Stambeni su uvjeti za većinu seljaštva u predsocijalističkom periodu, što je ranije već naznačeno, bili izrazito loši. Skučeni stambeni prostor, malen broj stambenih prostorija, relativno česta vlažnost, slaba prozračnost, loša opremljenost vodovodnim i električnim instalacijama, modernim sredstvima za rad u domaćinstvu (kuhanje, pranje, čišćenje) te sredstvima što omogućuju ugodnije i urednije stanovanje. Bolji se uvjeti stanovanja nisu mogli i očekivati kada je većina raspoloživih sredstava namijenjenih za osobnu potrošnju, od čega je velik dio bio u naturalnom obliku, otpadala na ishranu. Još 1963. ti su troškovi (troškovi ishrane) za poljoprivredna domaćinstva iznosili punih 61,4%, za mješovita 55,4% i za nepoljoprivredna 45,9%. Tada je u Hrvatskoj udjel ishrane u osobnoj potrošnji svih domaćinstva premašivao 50% (iznosio je 51,6%) (Božičević, 1969.: 162). Trebat će gotovo 20 do 30 godina da bi se ovaj udjel sveo na nešto više od trećine (Hodžić, 1990.) te u toj veličini (za hranu, piće, duhan) zadrži sve do 1998. godine (33,18%) (Priopćenje, (2000.) 13.2. 1.). Usporedbe radi, ovaj je udjel u devet zemalja Evropske unije (koje se međusobno značajno razlikuju po razini ekonomske razvijenosti) godine 1994. u prosjeku iznosio 19,7% – s najmanjom vrijednošću u Luksemburgu (14,0%) a najvećom u Španiji (25,3%) (Priopćenje, (2000.) 13.2.1.). Kada ishrana zauzima ovako visok udjel u strukturi osobne potrošnje, kakav je bio u predsocijalističkom razdoblju i prvim desetljećima nakon Drugoga svjetskog rata, onda je ona i temeljna preokupacija, pa su ostale potrebe, a među njima i one vezane za stanovanje, bile potisnute ili pomjerene na marginu svakodnevnog zaokupljenosti. U Hrvatskoj su šezdesete godine u pogledu osuvremenjivanja uvjeta stanovanja izgleda bile odlučujuće. Prema anketi o potrošnji iz 1968. godine bilo je 50% poljoprivrednih domaćinstava koja su živjela u kućama (stanovima) s dvije i više soba; kod mješovitih je domaćinstava takvih bilo 70%, a kod nepoljoprivrednih 64%. Prosječna stambena površina po jednom članu iznosila je 14,0 četvornih metara u poljoprivrednih, a 12,2 m² i 16,4 m² u mješovitih i nepoljoprivrednih domaćinstava (Božičević, 1968.: 62–65.). Već su podaci iz popisa stanovništva i stanova iz 1971. godine pokazali da je gotovo polovica (48,4%) stambenog fonda u selu izgrađeno od 1946. do 1970. godine. No još uvijek je u selu bilo 21,0% stanova (kuća) sa sobama koje su imale zemljani pod i 8,8% koje su imale pod od betona, cigle

i sl. Stanova s kupaonicom tada je bilo 7,8%, a sa zahodom na ispiranje 8,5%. Električne i vodovodne instalacije, te centralno grijanje imalo je tek simboličnih 0,2% seoskih domaćinstava: električne i vodovodne instalacije imalo je 13,4%, a samo s električnim instalacijama bilo je 71,9% domaćinstava. Bez ikakvih instalacija u kući tada je u selu bilo 14,3% domaćinstava (Hodžić, 1976.: 53–56). Šezdesetih se godina, kako se vidi iz navedenih podataka, dovršavala elektrifikacija sela, povećavao se broj stambenih jedinica (čime se dovršavao proces nestajanja ognjišta); zapravo je tek započinjao proces daljnje modernizacije stanovanja u selu (vodovodne instalacije u kući, kupaonica i zahod na ispiranje, pa čak, mada u sasvim neznatnom broju, i centralno grijanje). No još uvijek je u nekim područjima (posebno u prometno izoliranim brdskim i planinskim krajevima) te u nekim tipovima domaćinstava (staračka domaćinstva, seoska sirotinja) postojao povelik broj seoskih domaćinstava čiji je način stanovanja bio sasvim tradicionalan. Šta se u načinu stanovanja promijenilo u narednih 20-ak godina? Promotrimo o tome podatke dobivene spomenutim istraživanjem.

Tablica 1. Stambeni status prema naselju stanovanja (u%)

Vlasnički status	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Vlasništvo prije 1990.	93,1	44,0	64,2
Otkupljeno stanarsko pravo	2,3	34,4	21,2
Državni stan, zaštićeni stanar	0,8	8,6	5,4
Podstanar, nužan smještaj i sl.	3,9	13,0	9,2
Ukupno (%)	100,0	100,0	100,0
N =	907	1.295	2.202

Iz prikazanih je podataka vidljivo da postoje značajne razlike između seoskoga i gradskog stanovništva s obzirom na vlasnički status njihovih stambenih jedinica. Ove razlike su prije svega generirane iz načina rješavanja “stambenog pitanja” u socijalizmu. No one su nastale i stoga što je suvremeni grad još uvijek mjesto privlačenja različitih kategorija stanovništva koje nisu u stanju da sebi (u danom sistemu odnosa) osiguraju odgovarajući stambeni status. Otkupom stanarskog prava nestao je prvi izvor razlika; drugi će se najvjerojatnije još dugo održati, usprkos novim mogućnostima razvoja u kojima koncentracija stanovništva u manji broj (gradskih) naselja nije, kao u periodu industrijskog razvoja), nužna i sastavni dio takvog razvoja. A s obzirom na radni status ispitanika, malene su razlike u pogledu vlasničkog statusa stambenih jedinica u selu. Poljoprivrednici su vlasnici stanova u 98,9% slučajeva,

kvalificirani i visokokvalificirani radnici u 95,3% slučajeva, nekvalificirani i polukvalificirani radnici u 92,1% slučajeva, a srednji i viši slojevi seoskog stanovništva (službenici, poslovođe, stručnjaci, rukovoditelji i – u pravilu sitniji – privatni poduzetnici) u 87,7% slučajeva. Dok u gradu prevladavaju stanovi, u selu su to skoro isključivo samostojeće porodične kuće: najviše u poljoprivrednika (95,6%), a najmanje u srednjih i viših slojeva (84,9%). U selu su najzastupljenije kuće/stanovi s tri sobe (34,8%), a u gradu s dvije sobe (37,3%). Samo jednom sobom u selu raspolaže 4,4%, a u gradu 13,4% domaćinstava. Dvosobnim stambenim prostorom u selu raspolaže 30,3% domaćinstava, a u gradu 32,9% domaćinstava raspolaže trosobnim stanom. Dvostruko više seoskih domaćinstava stanuje u kućama odnosno stanovima (ne uključujući kuhinju) s četiri i više soba: takvih je domaćinstava u selu 30,5% a u gradu 16,3%. Prosječno soba po jednom članu seoskih domaćinstava bilo je 1,01; u gradskim ih je domaćinstvima bilo 0,92. Među seoskim stanovništvom u ovom su slučaju u najboljem položaju poljoprivrednici s 1,06 soba po jednom članu domaćinstva, a u najlošijem su NKV/PKV radnici (0,91). Ispitanici iz sela u odnosu na one iz grada u povoljnijem su položaju i kada je riječ o ukupnoj stambenoj površini ali i o prosječnoj stambenoj površini po jednom članu domaćinstva. Do 50 m² stambenog prostora u selu ima 16,2% domaćinstava, a u gradu 25,7% domaćinstava; od 51 do 100 m² u selu ima 61,4% domaćinstava, a takvih je u gradu 64,5%; s više od 100 m² u selu je 22,4 % a u gradu svega 9,8% domaćinstava. Jednom članu seoskih domaćinstava pripada 28,5 m², što je gotovo 3,5 m² više od onih u gradu (25,2 m²). I u ovom su slučaju među ispitanicima iz sela u najpovoljnijem položaju poljoprivrednici (30,4 m²), a u najnepovoljnijem su NKV/PKV radnici (25,2 m²). Prema iznijetim podacima (stambeni status, stambena površina te broj soba), seosko stanovništvo – u usporedbi s gradskim – raspolaže povoljnijim osnovama stanovanja. Proces izgradnje kuća, masovno započet 60-ih godina, nastavljen je u narednim desetljećima. Razlike po naznačenim obilježjima između ispitanika iz sela po njihovoj socioprofesionalnoj pripadnosti, tj. radnom statusu, mada nisu beznačajne, ipak su relativno malene. Seosko se stanovništvo, dakle, po obilježjima koja se odnose na osnovne uvjete stanovanja relativno malo diferencira.

Podaci prikazani u tablici 2. pokazuju da je i seoska kuća, a kada se radi o osnovnim instalacijama (iz prikaza je isključena električna struja jer je proces elektrifikacije već dovršen, izuzimajući neka još neobnovljena, a u ratu stradala naselja), posve poprimila gradska obilježja. To se posebno odnosi na vodovodne instalacije u kući, a s tim u vezi i na ugradnju kupaonice i zahoda na ispiranje, kao i posjedovanje telefona, nešto što se sve donedavno nije

Tablica 2. Opremljenost kuće/stana prema naselju stanovanja (u %)

Opremljenost	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Tekuća voda	87,4	99,2	94,4
Kupaonica	80,4	97,5	90,4
Zahod na ispiranje (WC)	76,4	98,5	89,4
Centralno grijanje	19,8	41,1	32,3
Satelitska antena/kabelska TV	11,5	33,6	24,5
Telefon	68,6	89,0	80,6

moglo vezivati uz bilo koju predodžbu o hrvatskom selu. Također nije zanemariv, mada su tu razlike u odnosu na grad znatno veće, i broj domaćinstava sa centralnim grijanjem i ugrađenom satelitskom antenom ili kablovskom TV-mrežom. U prvom slučaju u selu ih je dvostruko manje nego u gradu, a u drugom manje ih je čak za tri puta. Kada je riječ o procesu osuvremenjivanja seoske kuće, usporedba s Francuskom pokazuje da je taj proces istovjetan. Mada zbog razlika u klasifikacijama nije sasvim primjerena, ova usporedba ipak ukazuje da ova pojava nadilazi razlike u općim i posebnim uvjetima u kojima se događa, a što znači da ipak ima i neka opća zajednička svojstva. Kada se o ovome usporede podaci iz 1982. godine za francuske seoske općine izvan industrijskih i urbanih zona te podaci za velike gradove (koji imaju preko 100.000 stanovnika), zapažaju se slični omjeri koji su zabilježeni i u Hrvatskoj (tablica 2.). Opremanje novim instalacijama u stanovima francuskih seoskih domaćinstava relativno je samostalan proces (on nije poput u hrvatskom slučaju proces koji je istovremen s izgradnjom nove kuće), a što se vidi iz starosti njihovog stambenog fonda: kod njih je 37% stanova staro preko 100 godina (potječu od prije 1871. godine); isto ih je toliko koji su dovršeni u periodu od 1971. do 1961, a samo ih je 26% koji su sagrađeni između 1961 i 1982. godine. Moglo bi se reći da je kumulativnost ono što karakterizira proces modernizacije francuskoga sela. Različiti elementi inoviranja “nastupaju” u relativno odvojenim vremenskim sekvencama. Tekućom je vodom u svojim stanovima u navedenoj godini bilo opremljeno 77% posto domaćinstava seoskih općina te 91% domaćinstava iz velikih gradova; zahod na ispiranje u omjeru je 71% naprama 87%; centralno grijanje 41% : 76%; posjedovanje telefona 71% : 77% (Kayser, 1990.:, 261). U ovom se pogledu razlike između grada i sela ubrzano smanjuju, jer su ovi procesi modernizacije (iako im se pripisuje izrazito “urbano” značenje) barem jednim dijelom a to sve više i postaju, zajednički i za gradska i za seoska naselja. Taj se proces najbolje raspoznaje kroz širenje upotrebe telefona. Maryvonne Bodiguel (1986.: 161)

to pokazuje na primjeru koji se odnosi na samo osam godina (od 1974. do 1981. godine): razlika između seoskih i svih općina u ekipiranosti telefonom za to se vrijeme smanjila za 5 postotnih poena (1974. godine omjer je bio 20,7% prema 26,4%, a 1981. godine 73,5% prema 74,4%). Ovdje očito nije riječ o procesu koji diferencira stanovnike različitog tipa naselja već, naprotiv, o procesu koji ih skupa uzdiže: kao da se zajedno penju liftom (metafora što je upotrebljava U. Beck u nastojanju prikazivanja učinaka modernizacije), poništavajući time ranije formirane razlike. “Nove materijalne i vremenske razvojne mogućnosti poklapaju se s izazovima masovne potrošnje i dovode do nestajanja kontura tradicionalnog načina života i socijalnih miljea” (Beck, 2001.: 135). Tako je i u hrvatskom slučaju: razlika je, dakako ne i jedina, u tome što ovdje dolazi do koncentracije inovativnih sredstava, čime se smanjuje vrijeme, ali se smanjuju i faze njihova širenja.

Tablica 3. Opremljenost seoskih kuća/stanova prema radnom statusu ispitanika (u%)

Opremljenost	Radni status			
	Poljoprivrednici	NKV/PKV radnici	KV/VKV radnici	Srednji i viši slojevi
Tekuća voda	80,8	82,9	94,2	95,0
Kupaonica	70,3	73,1	90,6	92,2
Zahod na ispiranje	63,2	71,8	86,5	89,9
Centralno grijanje	14,3	13,0	25,1	33,5
Satelitska antena/kablovska TV	8,2	9,3	13,5	20,7
Telefon	63,7	63,0	74,9	80,4

Međuseoske razlike – rasponi između minimalnih i maksimalnih vrijednosti koje pripadaju pojedinim grupacijama (tablica 3.), slične su onima između sela i grada. I ovdje su najveće razlike u opremljenosti sa centralnim grijanjem i satelitskom antenom, odnosno kablovskom televizijom, mada nešto manje nego u prethodnom slučaju (iz usporednih podataka za selo i grad). Iz tabličnih se podataka vidi da su po distribuciji prikazanih vrijednosti međusobno najudaljeniji srednji i viši slojevi seoskog stanovništva te poljoprivrednici, a između njih se nalaze ostale dvije grupe. No te razlike među njima i nisu velike. Moglo bi se reći da su u svih njih neki inovativni elementi u opremljenosti kuće/stana sasvim, ili skoro sasvim usvojeni (dovršetkom širenja neke inovacije ne može se smatrati trenutak kada je ona usvojena od ukupne odnosne populacije, jer se to u pravilu nikada i ne događa), dok se neki drugi nalaze u prvoj fazi, ili u slučaju srednjih i viših slojeva pa dijelom i KV/VKV radnika u drugoj fazi usvajanja (centralno grijanje, satelitska antena

i kablovska televizija). Iako razlike postoje i mada nisu malene, ipak bi se i u ovom slučaju mogla upotrijebiti već spomenuta metafora o liftu.

Tablica 4. Zadovoljstvo stambenim uvjetima prema naselju stanovanja (u %)

Stupanj zadovoljstva	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Vrlo nezadovoljni	6,8	7,2	7,0
Nezadovoljni	14,1	13,0	13,4
I zadovoljni i nezadovoljni	28,0	22,1	24,5
Zadovoljni	41,3	44,6	44,0
Vrlo zadovoljni	7,9	13,1	11,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Kada je riječ o (ne)zadovoljstvu uvjetima stanovanja (starost kuće, sobnost, stambena površina, opremljenost odgovarajućim instalacijama i sl.), pojavljuje se samo jedna razlika između ispitanika iz sela i onih iz grada: ona koja se izražava kategorijom “vrlo zadovoljni”. I kod jedne i kod druge skupine dominira zadovoljstvo s uvjetima stanovanja (51,0% kod ispitanika iz sela i 57,7% kod ispitanika iz grada). Svaki je peti ispitanik u obje skupine nezadovoljan. U obje skupine postoji i visok stupanj zadovoljstva uvjetima stanovanja te općenito visok stupanja suglasja o tome. Međutim, suglasje toga stupnja ne postoji i među ispitanicima iz sela, a s obzirom na njihov socioprofesionalni status: “zadovoljnih” i “vrlo zadovoljnih” u grupi NKV/PKV radnika je 40,3%; u poljoprivrednika je takvih 44,0%, (u oba ih je slučaja manje od polovice), a kod KV/VKV radnika i srednjih i viših slojeva takvih ispitanika je više od polovice: kod prvih 56,1%, a kod drugih 64,3%. Stupanj (ne)zadovoljstva uvjetima stanovanja kod njih u osnovi odgovara uvjetima njihova stanovanja. Kulturni standardi su postavljeni, oni su usvojeni, a radi se samo o tome što ih jedni mogu, a drugi ne mogu (sasvim ili djelomično) dosegnuti. Kroz prikazana obilježja zamjetno je da uvjeti stanovanja i dalje ostaju dinamičko i motivacijsko polje aktivnosti i aspiracija naših ispitanika.

3.2. Opremljenost domaćinstava

Temeljite promjene u području stanovanja (novije kuće, prostranije i s odgovarajućim instalacijama opremljene) nisu izolirana pojava u načinu stanovanja i općenito načinu života seoskog stanovništva. To je inoviranje praćeno uključivanjem seoskog stanovništva i u druge suvremene inovacione procese: kroz usvajanje trajnih potrošnih dobara – predmeta koji su vezani za

njihov svakodnevni život. Ponudena modernizacijska slika (kako živjeti s vremenom) u seoskog stanovništva nije ostala zamagljena i slaboprozirna. Ona se sasvim jasno prepoznala i postala svakodnevna pratilja i motivacijsko polje djelovanja seoskog stanovništva. Suvremena sredstva za rad u domaćinstvu, za zabavu, dokolicu i sl., ušla su u njegov svakodnevni život i omogućila mu promjene kako u načinu provođenja slobodnog vremena tako i u (barem potencijalno) poslovima koji su vezani za domaćinstvo i tradicionalne podjele uloga u njemu.

Tablica 5. Opremljenost domaćinstava sredstvima za rad u domaćinstvu, sredstvima za zabavu, dokolicu i sl., prema naselju stanovanja

Sredstava za rad, za zabavu i dokolicu	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Električni/plinski štednjak	85,3	97,0	92,2
Hladnjak	91,1	98,1	95,2
Stroj za pranje rublja	80,6	93,7	88,3
Škrinja za zamrzavanje	84,8	75,0	79,0
Stroj za pranje posuđa	3,2	11,7	8,2
HI-FI (gramofon, radio, CD)	53,4	67,6	61,7
Televizor	91,0	97,6	94,9
Videouređaj	31,3	55,0	45,2
Kompjutor	5,4	13,4	10,1
Umjetnine	7,3	25,3	17,8
Kućna biblioteka	6,9	25,3	17,7
Automobil	49,4	55,2	52,8

Proces usvajanja većine sredstava potrebnih za rad u suvremenom domaćinstvu već je dovršen, ili je pri kraju dovršetka (tablica 5.). Proces usvajanja pojedinih sredstava jedinstven je i za seoska i za gradska domaćinstva. I u ovom bi se slučaju, što je već ranije spomenuto, moglo govoriti o “efektu lifta”: riječ je o usvajanju sredstva kojima ranije nisu bila opremljena ni gradska domaćinstva ili su s nekima od njih bila slaboopremljena, a nestale su ekonomske, kulturne i infrastrukturne zapreke za njihovo širenje i u selo. Nagli preokret u nabavci ovih sredstava u Hrvatskoj dogodio se 60-ih godina: tako je od ukupnog broja svih domaćinstava koja su posjedovala automobil, 90% njih automobil nabavilo u periodu od 1960. do 1968. godine; televizor je kupilo 93% ispitanika, stroj za pranje rublja 88%, hladnjak 83%, električne ili plinske štednjake 77%. Od ukupnog broja domaćinstava (i gradskih i seoskih) tada ih je 40,3% posjedovalo električni ili plinski šted-

njak, 33,7% hladnjak, 33,4% televizor, 16,5% stroj za pranje rublja i 10,3% automobil (Božičević, 1969.: 71–72). Dovršetak procesa usvajanja električnog ili plinskog štednjaka (posjeduje ga 85,3% seoskih domaćinstava), skupa s povećanjem sobnosti seoske kuće, znači i dovršetak procesa izumiranja kućnog ognjišta, procesa koji je trajao više od jednog stoljeća. (To međutim ne znači da se ono, kao izgubljena zavičajnost, ne može održati i simbolički: kao topos zajedništva, solidarnosti i topline. Naprotiv, smanjenje intezivnih neposrednih veza među ljudima pa i članovima porodice, zbog načina života suvremenog čovjeka, stimulira ovu simboličku proizvodnju zavičajnost, zajedništva i topline. Na gubitku onoga stvarnoga, organizira se simboličko.) Hladnjak, škrinja za zamrzavanje (koja se vrlo brzo proširila gotovo više u selu negoli u gradu) i stroj za pranje rublja kao i štednjak, sredstva su koja su već posve usvojena i koja se gotovo i ne mogu više smatrati inovativnim sredstvima. Proces njihova širenja je dovršen ili skoro dovršen. U stanju dovršenosti inovacijskog procesa od ostalih se sredstava nalazi samo televizor. Njega je, kako smo vidjeli, 1968. godine posjedovalo svako treće domaćinstvo. Među njima je tada bilo relativno malo seoskih, a posebno ih je bilo malo među poljoprivrednim domaćinstvima (dvostruko manje od prosjeka – 15%; te je godine štednjak imalo 20%, hladnjak 14%, strojevima za pranje rublja 2% i automobilima 4% domaćinstava (Božičević, 1968.: 68).) “Efekt lifta”, tj. uzdizanje svih ili znatne većine stanovništva (u ovom slučaju radi se o opremanju domaćinstava raznim vrstama modernih sredstava), nije bilo samo opća karakteristika nego su i početak i dinamika njegova djelovanja skoro istovjetni djelovanju u različitim društvenim sistemima i društvima različitog stupnja ekonomske razvijenosti. Primjerice, difuzija televizora kao inovativnog sredstva i u socijalističkoj Hrvatskoj i u kapitalističkoj Francuskoj započinje sa znatnim razlikama između seoskoga i gradskoga, te poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva, da bi se postepeno smanjivale i na kraju sasvim ili skoro sasvim iščezle. Od svih domaćinstva u Francuskoj 1960. godine televizor je posjedovalo 13,1% domaćinstava, a od svih poljoprivrednih imalo ga je četiri puta manje domaćinstava – 3,3%. Godine 1969. došlo je do znatnog smanjenja te razlika – 66,4% prema 54,9%, a 1981. godine ta je razlika sasvim nestala – 90,8% prema 90,2%. Isti se proces zapaža i iz usporedbe svih domaćinstava i domaćinstava iz seoskih općina: razlika od 11 postotnih poena iz 1969. godine (66,4% prema 55,7%) svela se na 3 procentna poena 1975. godine (84,2% prema 81,4%), a 1981. godine je sasvim nestala (čak neznatno više takvih domaćinstava u seoskim općinama – 90,8 prema 91,7%) (Bodiguel, 1986.: 160). Radi se, dakle, o tome da su neke oblasti života u modernom društvu podvrgnute procesu unifikacije, procesu što osigurava za-

jedničke osnove socijalnodiferenciranim grupama i pojedincima, mogućnosti formiranja nekoga zajedničkog iskustva, te osnovu participacije pojedincima u društvenoj reprodukciji kao jednome od temelja stabilnosti društvenog poretka. Međutim, sva inovativna sredstva nisu podjednako i pristupačna i privlačna za različite kategorije stanovništva, što može biti nezavisno od dužine procesa difuzije inovacije. To se vidi i iz podataka prikazanih u tablici 5. Po zastupljenosti automobil se manje posjeduje od HI-FI uređaja, iako je njegova upotreba započela znatno ranije. Posjedovanje kućne biblioteke (s više od 100 knjiga, u koje se ne spada školske lektire, trenutno obavezna za nekog člana domaćinstva) i umjetnina (slike, skulpture, keramika, namješta i sl.) nije postalo masovno, pa su knjige i umjetnički predmeti još uvijek izvan područja masovne kulture.

Tablica 6. Opremljenost seoskih domaćinstava sredstvima za rad u domaćinstvu, sredstvima za zabavu, dokolicu i sl., prema radnom statusu ispitanika (u%)

Sredstva za rad, za zabavu i dokolicu	Radni status			
	Poljoprivrednici	NKV/PKV radnici	KV/VKV radnici	Srednji i viši slojevi
Električni/plinski štednjak	71,4	84,3	93,6	94,4
Hladnjak	85,2	90,3	95,3	97,8
Stroj za pranje rublja	70,3	76,4	88,3	92,7
Škrinja za zamrzavanje	86,8	79,6	91,2	86,6
Stroj za pranje posuđa	–	1,9	1,8	11,7
HI-FI uređaj	45,6	48,1	59,6	66,5
Televizor	86,8	89,4	96,5	96,1
Videouređaj	26,9	23,6	37,4	50,8
Kompjutor	3,3	3,2	4,1	12,3
Umjetnine	3,8	4,2	8,8	15,6
Biblioteka	2,7	2,8	7,6	18,4
Automobil	37,9	40,7	60,2	69,8

Usporedba podataka u tablicama 5. i 6. otkriva da su razlike u posjedovanju navedenih sredstava (izuzimajući stroj za pranje posuđa i kompjutor kao dvije relativno novije inovacije) veće među pojedinim seoskim grupacijama nego što su one između seoskog i gradskog stanovništva. U tome se posebno izdvajaju ispitanici koji su svrstani u grupu “srednji i viši slojevi”, a posebno kada se radi o posjedovanju stroja za pranje posuđa, videouređaja, kompjutora, umjetnina i kućne biblioteke, dakle kada se radi o inovacijama koje još nisu u procesu masovnog usvajanja, ili su na samoj granici usvajanja

(videouređaj), i onima koje takav status najvjerojatnije i neće uopće postići. Iz tabličnih se podataka zamjećuje da su, s obzirom na opremljenost suvremenih domaćinstava, istovremeno na djelu i proces unifikacije i proces diferencijacije: oni se međusobno nadopunjuju, stalno mijenjajući međusobne odnose u vremenu i dinamici svakodnevnoga života.

3.3. Način provođenja slobodnog vremena

U poznatoj studiji pod naslovom “Kritika svakodnevnog života” H. Lefebvre je još prije 50-ak godina mogao s puno razloga povući vrlo jasnu crtu između seljačkog života i života industrijskog radnika. On kaže: “Ono što danas tako duboko razlikuje seljački život od života industrijskog radnika, to je upravo... nerazdijeljenost produktivne djelatnosti od cjelokupnog života. Mjesto rada se nalazi oko kuće, rad se ne odvaja od obiteljske svakidašnjosti” (Lefebvre, 1959.: 150). Danas bi se moglo reći da “seljački život” nije više moguće prikazati na takav način. “Seljački život” nije više život seoskog stanovništva, kako se to raspoznaje u ovoj studiji. To je život tek manjine stanovnika sela (poljoprivrednika), ali je i u njih već umnogome izmijenjen. Rad se kod njih još uvijek “nalazi oko kuće” (u tome M. Salmona (1994.: 322) i danas nalazi osnovu za tvrdnju da je takav rad kulturna privilegija za seljačku djecu), ali je on ipak već umnogome odvojen “od obiteljske svakidašnjosti”. Ne treba to samo zamišljati: to je stvarnost svakidašnjice suvremenoga poljoprivrednika i u najrazvijenijih evropskih društava. Što priječi mladoga danskog poljoprivrednika da se nakon radnog dana tušira, obuče poput većina njegovih vršnjaka i automobilom se odveze u 10-ak kilometara udaljen gradski centar, te se u nekom diskoklubu uklopiti u društvo svojih vršnjaka? Ništa. Stoga on to i radi! Naravno, prilike u hrvatskom selu nisu još uvijek takve da spomenuti oblici ponašanja u njemu mogu poprimiti masovna svojstva, ali nisu i takvi da ih onemogućuju. Dakle, slobodno vrijeme je ne samo za većinu seoskog stanovništva već i za poljoprivrednike, barem načelno vrijeme odvojeno od radnog vremena, a što je njegovo (definijski) i osnovno obilježje. Ono je i za seosko stanovništvo, opet načelno, kao i za ukupno stanovništvo u suvremenim uvjetima života novo polje aktivnosti, aspiracija i žudnji. “U zadovoljavanju osnovnih ili primarnih potreba u razvijenim zemljama danas ne postoje velike razlike između radništva i vladajućih slojeva. U pitanju ishrane je odnos 100–135. No u stanovanju je odnos 100–145, u transportu 100–305, a u dokolici 100–390” (Boudrillard, 1970.: 75). Slobodno vrijeme, kao područje ljudske aktivnosti, pojavljuje se u dvostrukom obliku: s jedne strane, to je polje ujednačavanja oblika aktivnosti (npr. kroz ukidanje temeljne razlike

između načina njegova provođenja u selu i gradu), a s druge strane, polje uspostavljanja velikih razlika među stanovništvom razvijenih zemalja. Kakve su u tome pogledu prilike u Hrvatsko? Promotrimo podatke dobivene navedenim istraživanjem.

Tablica 7. Način provođenja slobodnog vremena (dnevno, tjedno, mjesečno, rjeđe od mjesečno) prema naselju stanovanja (u%)

Aktivnosti u slobodnom vremenu	Naselje stanovanja		Ukupno
	Selo	Grad	
Kino	15,4	36,9	28,1
Teatar, koncerti, izložbe	8,9	34,2	23,8
Restorani	22,7	36,4	30,0
Gostionice, kavane	39,9	50,3	46,0
Izleti	23,3	50,9	39,5
Sport, lov, ribolov	22,7	30,3	27,2
Odlazak u crkvu	82,6	69,2	74,7
Čitanje knjiga	38,3	71,7	57,9
Slušanje glazbe	74,2	91,2	84,2
Gledanje TV, video	90,3	96,8	94,1
Sviranje, pisanje, slikanje	8,7	18,9	14,7
Posjet prijateljima	88,4	94,4	92,2
Posjet rođacima	90,0	92,1	91,2
Hobi, političke aktivnosti i sl.	28,3	37,6	33,8

Već se iz navedenih načina provođenja slobodnog vremena (tablica 7.) može naslutiti koji bi od njih mogli biti upražnjavani dnevno, a koji tjedno, mjesečno ili rjeđe od toga. Sve aktivnosti koje su vezane za provođenje slobodnog vremena izvan kuće (prvih sedam) u pravilu nisu dnevne aktivnosti. Većina ih se, izuzimajući odlazak u crkvu i kavanu – gdje dominira tjedno upražnjavanje tih aktivnosti, najvećim dijelom ne obavljaju ni mjesečno, nego još rjeđe od toga. Od ukupnog broja ispitanika, u kino ih odlazi 17,9%, u teatar te koncerte klasične glazbe 17,3%, restorane 19,0%, na izlete 24,7% ili se bave sportom, lovom i ribolovom u 10,1% slučajeva. Njima se još pridružuje “sviranje, pisanje, slikanje” sa 5,8% i “čitanje knjiga” (kod ispitanika iz sela – 15,1%, ali ne i onih iz grada u kojih je za ovu aktivnost najzastupljenija kategorija “tjedno” 18,9%). “Tjedno” se najčešće upražnjavaju hobi aktivnosti, političke i sl. aktivnosti, te posjet prijateljima i rodbini. Od svih navedenih aktivnosti samo su dvije koje se najčešće upražnjavaju “dnevno”: to su slušanje glazbe (60,4%) i gledanje televizije (85,0%). Sve navedene aktivnosti

(osim odlaska u crkvu) ispitanici iz grada upražnjavaju više nego oni u selu. Najveće razlike u upražnjavanju tih aktivnosti u selu i gradu jesu one koje se odnose na odlaske u kino, teatar, na koncerte, izložbe i na izlete, te na čitanje knjiga, sviranje, pisanje i slikanje. To su uglavnom aktivnosti što zahtijevaju pojačan angažman ili određenu vrstu aktivnog učestvovanja. Najmanje su razlike zabilježene u slučajevima posjećivanja prijatelja i rodbine. Iako u odnosu na gradsko stanovništvo pokazuje znatno manju učestalost u pojedinim vrstama aktivnosti u slobodnom vremenu, iako su to aktivnosti s pretežno manjim stupnjem angažmana, seosko stanovništvo ipak ne provodi sasvim monotono vrijeme izvan radnog vremena: ono ne “spava” da bi se “probudilo” od svetkovine do svetkovine i pritom pokazalo sva svoja eruptivna svojstva. Mada skromna, “kulturalna potrošnja” seoskog stanovništva ipak ne zahtjeva toliki izdatak da za njega u kućnom budžetu nema mjesta. Sudeći prema iskustvima drugih, razvijenijih sredina poput Francuske (Kayser, 1990.: 284), kulturalna će potrošnja, što je posve moguće, postajati sve veća, pa će se smanjivati i razlike između seoskog i gradskog stanovništva u načinu provođenja slobodnog vremena, barem u nekim njegovim aspektima, što neki stanovnici sela već sada to potvrđuju (tablica 8.).

Tablica 8. Način provođenja slobodnog vremena (dnevno, tjedno, mjesečno, rjeđe od mjesečno) prema radnom statusu ispitanika (u%)

Aktivnosti u slobodnom vremenu	Radni status ispitanika			
	Poljoprivrednici	NKV/PKV radnici	KV/VKV radnici	Srednji i viši slojevi
Kino	7,7	13,0	17,0	28,5
Teatar, koncerti, izložbe	3,8	3,7	9,3	22,9
Restorani	11,5	18,5	33,3	41,3
Gostionice, kavane	36,3	36,6	60,8	52,0
Izleti	13,7	19,4	30,4	40,2
Sport, lov, ribolov	19,8	17,1	35,1	35,2
Odlazak u crkvu	77,5	80,6	84,2	83,2
Čitanje knjiga	18,1	33,3	45,6	65,9
Slušanje glazbe	58,8	76,9	84,8	89,4
Gledanje TV, video	82,4	90,7	93,0	97,8
Sviranje, pisanje, slikanje	4,9	8,1	9,9	16,8
Posjet prijateljima	81,9	86,1	95,9	95,0
Posjet rodbini	86,8	88,0	94,7	93,3
Hobi, politička aktivnost i sl.	20,3	28,2	24,0	33,0

Kao i u nekim prethodnim slučajevima (primjerice u opremljenosti domaćinstva) i u slučaju načina provođenja slobodnog vremena razlike su veće između pojedinih kategorija seoskog stanovništva nego između sela i grada. Razlike su i ovdje najveće između poljoprivrednika i ispitanika koji su svrstani u grupu “srednji i viši slojevi”. Sve dobivene vrijednosti poljoprivrednika ispod su prosjeka, a ispitanika iz “srednjeg i višeg sloja” iznad su prosjeka. Slično razlikama selo – grad i ovdje su najveće razlike u onim aktivnostima što zahtijevaju veći angažman ili aktivnije učestvovanje (kino, teatar, koncerti, izložbe, izleti, čitanje, sviranje, pisanje, slikanje). Ovome se pridružuju još i izlasci u restoran. Svi su ovi oblici provođenja slobodnog vremena čak tri do pet puta zastupljeniji kod ispitanika iz grupe “srednjih i viših slojeva” nego kod poljoprivrednika. Ove razlike, s jedne strane, ukazuju da se način provođenja slobodnog vremena kod poljoprivrednika sporo mijenja, da su oblici provođenja koji oni upražnjavaju još uvijek izrazito pasivni iako znatno i inovirani (dnevno slušanje glazbe i gledanje televizije) a, s druge strane, da se selo po ovim obilježjima znatno diferencira, da u njemu već sada postoje grupacije koje imaju posve “urbanizirani” način provođenja slobodnog vremena, grupacije koje svojim načinom života transformiraju selo i osiguravaju njegovu modernizaciju i reprodukciju.

Modernizacija hrvatskog sela u socijalističkim uvjetima reprodukcije društvenog života dovršena je i nije fragmentarna, kao ona iz prethodnog perioda. Dvršena je po tome što nije ostavila nijedan segment društvenog života u selu u njegovu tradicionalnom obliku: to se podjednako odnosi kako na promjene u ekonomskim aktivnostima tako i na promjene u porodičnim odnosima i načinu života seoskog stanovništva. Socijalistička je modernizacija sasvim razgradila tradicionalno selo i isporučila ga globalnim društvenim procesima i odnosima. Paradoks je u tome što se u čitavoj toj transformaciji sloboda izbora, reducirana na potrošnju (karakteristici suvremenog društva), dogodila u društvu koje po svome osnovnom ustrojstvu pripada društvima nepotrošačkoga tipa. No vidjeli smo da su neki procesi modernizacije suvremenog sela skoro istovjetni ili vrlo slični, nezavisno od toga u kojem su tipu društva oni na djelu. Time se onda i tvrdnja o spomenutom paradoksu ublažava, ili se možda sasvim poništava.

4. Kolektivno uzdizanje

U svojem tumačenju kulture (po kojemu je “cijena kulturnog napretka plaćena gubitkom uživanja sreće zbog jačanja osjećanja krivice”), njezina nastanka, njezinih funkcija i njezina smisla, S. Freud je posebno mjesto odre-

dio za ljepotu, čistoću i red, vrijednosti što “očigledno zauzimaju posebno mjesto među zahtjevima kulture.” (Freud, 1984.: 298 i 345). Za Freuda to su opće karakteristike i ne odnose se samo na neki poseban period u razvoju društva. Z. Bauman mu se ovdje pridružuje u pogledu reda i čistoće ali ih, posebno čistoću – kao vrijednost, nastoji situirati u vrijeme modernizma koji je živio “u stanju neprekidnog rata protiv tradicije”, a legitimirao se potrebom za kolektivnim uzdizanjem ljudske egzistencije “na novu i višu razinu”, pa “je stoga sebe trebao pročititi od onih koji su prijetili” njegovim inherentnim principima, te nastavlja: “Jedna od najuznemirujućih ‘nečistoća’ moderne verzije čistoće bili su revolucionari, koje moderni duh nije mogao da ne stvori: ... bili su vatreni pobornici modernizma, najvjerniji među vjernicima u moderno objavljenoj, željni da izvuku najradikalnije pouke iz poruke i da pogurnu nastojanje za uspostavljanjem reda izvan granica onoga što je mehanizam uspostavljanja reda bio sposoban održati” (Bauman, 1997.: 15–16). Upravo je seljaštvo bilo osnovna zapreka modernizma, ali je bilo i “materijal” za modernizacijsko oblikovanje. Cijena njegova napredovanja svakako nije bila malena, posebno ne tamo gdje su revolucionari – kao zeloti – bili u prilici da svojom misijom u dužem vremenskom periodu oblikuju taj “materijal”. No revolucionari su do krajnjih konsekvenci nastojali realizirati program modernog vremena (za mase stanovništva uvesti racionalnost, red i čistoću, uzdižući ih tako na viši nivo egzistencije). Ta su nastojanja najčešće završavala s posve kontraproduktivnim učincima, jer su prelazila granica što ih je “mehanizam za uspostavljanje reda” bio u stanju osigurati. Vjera u takav napredak nije, međutim, nestala. Naprotiv, ona se i dalje podržava iz samoga procesa moderniziranja, a koji je na djelu nezavisno od djelovanja ovih ili onih revolucionara, njihovih trabanata ili protivnika. Uzdizanje “na viši nivo”, vidjeli smo, već se dogodilo, i to ne samo za seosko stanovništvo razvijenih evropskih zemalja već i za hrvatsko selo. Vidjeli smo i da je u društvima s različitim društveno-ekonomskim odnosima na djelu bio istovrstan proces unifikacije načina života seoskog i gradskog stanovništva. Također smo vidjeli da je sam proces unifikacije samo jedan od suvremenih procesa modernizacije. “Revolucija u pogledu čistoće” za većinu evropskog seljaštva pa i hrvatskoga, a gledano iz pozicije modernizma, nije više proces što ga treba stimulirati i u kojega valja investirati. Time se, zato što je dovršen, što je postigao svrhe industrijskog razvoja, ne smanjuje i razina aspiracija: naprotiv, on se povećava i tako postaje kapital za nova moderniziranja i nova uzdizanja. To se uzdizanje, vjeruje se, ostvaruje stalnom diferencijacijom što je osigurava dinamičan društveni razvoj. Još je E. Durkheim tvrdio da je podjela rada osnova individualiziranja ljudi. T. Parsons će u novom ruhu produžiti život tom stajalištu. A to je, kaže

Ch. Tilly, prepravljeni evolucionizam iz devetnaestog stoljeća, pa nastavlja: “Mnogi važni društveni procesi zaista uključuju diferencijaciju. Ali, isto tako, mnogi takvi procesi uključuju i dediferencijaciju. Očigledni primjeri za to su lingvistička standardizacija, razvoj masovne potrošnje, ujedinjenje malih suverenih država u nacionalne države”, te dodaje da zaista nema “nikakvog opravdanja shvatanje da je diferencijacija po sebi jedan koherentan, opšti i zakonit društveni proces” (Tilly, 1997.: 62). Ono što Tilly naziva dediferencijacijom, u ovom se tekstu naziva unifikacijom, procesom modernizacije kojim se postiže “brisanje razlika između grada i sela u sferi vrijednosti, nastanak jedinstvene homogene masovne kulture industrijskog društva” (Bauman, 1984.: 320). No u provedenoj smo analizi vidjeli da se proces unifikacije nadopunjuje procesom diferencijacije. Dakle, ta dva procesa međusobno nisu u protivuriječju već su komplementarna, i kao takvi osiguravaju specifičnu dinamiku procesa moderniziranja suvremenoga društva.

Literatura

1. Adamček, Josip (1981.): *Ekonomsko-društveni razvoj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u 16. i 17. st.* – U: Mirjana Gross (ur): *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća.* – Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 15–40.
2. Bauman, Zygmunt / Zigmunt (1984.): *Kultura i društvo.* – Beograd: Prosveta, 402.
3. Bauman, Zygmunt (1997.): *Postmodernity and Discontents.* – Cambridge: Polity Press, 218.
4. Beck, Ulrich / Bek, Ulrich (2001.): *Rizično društvo.* – Beograd: Filip Višnjić, 414.
5. Bičanić, Rudolf (1951.): *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji.* – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 459.
6. Bičanić, Rudolf (1952.): *Počeci kapitalizma u Hrvatskoj ekonomici i politici.* – Zagreb: Školska knjiga, 157.
7. Bodiguel, Maryvonne (1986.): *Le rural en question.* – Paris: L' Harmattan, 183.
8. Boudrillard, Jean (1970.): *La société de consommation.* – Paris: Gallimard. – Prema: Ivan Kuvacic: *Socijalizam traži bogaćenje ljudskih potreba.* – *Kulturni radnik*, Zagreb, 30 (1977) 1: 40.
9. Božičević, Josip (1969.): *Standard i osobna potrošnja domaćinstava u SR Hrvatskoj 1962/1963 – 1968. godine.* – Zagreb: Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 164.
10. Bratulić, Vjekoslav (1959.): *Rovinjsko selo.* – Zagreb: Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 220.
11. Braudel, Fernand (1992.): *Igra razmjene: materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća.* – Zagreb: August Cesarec, 730.

12. Colman, H. (1848.): *The Agricultural and Rural Economy of France, Belgium, Holland and Switzerland*, 25–26. – Prema: Eric J. Hobsbawm: *Doba revolucije*, str. 149. – Zagreb: Školska knjiga, 294.
13. Dahrendorf, Ralf (1989): *Čudan kraj socijalizma*. – Književne novine, Beograd, br. od 1. 10. 1989.
14. Dubić, Slavoljub (1941.): *Sociologija sela*. – Split: Novo doba, 337.
15. Đurić, Vojislav (1975.): *Inovacije u društvu*. – Niš: Gradina, 315.
16. Freud, Sigmund (1984.): *Iz kulture i umetnosti*. – Novi Sad: Matica Srpska, 357.
17. Gross, Mirjana (1981): *O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. st.* – U: Mirjana Gross (ur.): *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*. – Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 343 – 371.
18. Gross, Mirjana; Szabo, Agneza (1992.): *Prema hrvatskome građanskom društvu*. – Zagreb: Globus, 626.
19. Hobsbawm, Eric (1987.): *Doba revolucije*. – Zagreb: Školska knjiga, 294.
20. Hodžić, Alija (1976.): *Inovacije u stanovanju i opremljenosti domaćinstava te orijentacija u potrošnji seoskog stanovništva*. – *Sociologija sela*, Zagreb, 14 (1976) 53/54: 50–66.
21. Hodžić, Alija (1990.): *Osnove kulturne svakodnevnice u selu*. – U: Dušica Seferagić (ur.): *Promjene u svakodnevnom životu sela i grada: zbornik radova*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 45–59.
22. Karaman, Igor (1981.): *Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata*. – U: Mirjana Gross (ur.): *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*. – Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 307–342.
23. Kayser, Bernard (1990.): *La renaissance rurale*. – Paris: Armand Colin, 316.
24. Kesić, B. (1959.): *Dabri i susjedna sela srednjeg Velebita*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 133.
25. Lefebvre, Henri (1959.): *Kritika svakidašnjeg života*. – Zagreb: Naprijed.
26. Mendras, Henri (1986.): *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*. – Zagreb: Globus, 310.
27. Mirković, Mijo (1979.): *Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji*. – Zagreb: Informator, 223.
28. Nikolić, Nikola (1962.): *Kronika župe Bistre i agrarno-ekonomska struktura Bistranske Poljanice*. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 179.
29. Priopćenje (2000.). – Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, br. 13.2.1.
30. Radić, Antun (1938.): *Sabrana djela*, XI. – Zagreb, Seljačka sloga, 264.
31. Rogers, Everett (1962.): *Diffusion of Innovations*. – New York: The free press, 367.

32. Salmona, Michèle (1994.): Les paysans français. – Paris: L' Harmattan, 371.
33. Statistički bilten. – Beograd: SZS, br. 123.
34. Statistički bilten. – Beograd: SZS, br. 263.
35. Statistički godišnjak Jugoslavije 1961. – Beograd: SZS.
36. Tilly, Charles/Tili Čarls (1997.): Suočavanje sa društvenom promenom. – Beograd: Filip Višnjić, 202.
37. Valkonen, Tapani (1976.): O teoriji difuzije inovacija. – Sociologija sela, Zagreb 14 (1976) 53/54: 98–109.
38. Župančić, Milan (2000.): Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. – Sociologija sela, Zagreb, 38 (2000) 147/148: 11–76.

Integracija i kulturna emancipacija seljaštva

Nužnost integracije seljaštva u globalno društvo zajednička je osnova svih konceptualizacija koje nastoje objasniti promjene u životu modernog seljaštva. U tim se konceptualizacijama integracija razumijeva i kao emancipacija, što vrijedi ne samo za seljaštvo već i za druge tzv. marginalne skupine, zajednice i pojedince (omladinu, žene, neke manjinske etničke skupine, slabije razvijena društva, tzv. neprilagođene pojedince, delinkvente i druge). Globalno društvo, ili “veliki svijet”, nešto je čemu se a priori pripisuje temeljna (nad)moć (ekonomska, politička, kulturna). Moć se, dakle, uspostavlja i kao uvjet i kriterij emancipacija. Kritičko mišljenje zapaža da se ova (nad)moć konstituira dijelom i marginalizacijom značajnih dijelova društva, pa tako i seljaštva. “Veliki svijet” u sebi ima ključ za njezino razrješenje: kapitalistički način proizvodnje – kod K. Marxa, organska solidarnost – kod É. Durkheima, racionalnost – kod M. Webera.

Tek naspram grada konstituira se selo, i obratno. Kada je veza sela i grada bila slučajna i periferna, tada su i grad i selo živjeli u relativnoj izoliranosti. Seljaštvo tada nije bilo marginalizirano: ono je i demografski i proizvodno bilo dominantna društvena skupina, iako društveno i prostorno dezintegrirana i ograničena na uske lokalne okvire.

Kolokvijalno, pod seljaštvom se, što je već ranije rečeno, razumijevaju osobe koje žive u relativno malim naseljima, sa slabom podjelom rada, i koje se bave poljoprivrednom proizvodnjom. Svaka konceptualizacija, međutim, zahtijeva znatno kritičniju i precizniju odredbu. Živjeti u malom naselju (koje nužno ne mora biti i selo) i baviti se poljoprivrednom proizvodnjom, odredba je koja se ne mora odnositi samo na seljaka (npr., to može biti kako poljoprivredni radnik tako i veleposjednik).

Mogu li se pronaći neka opća obilježja, dovoljno informativna i diskriminativna, koja bi se mogla odnositi na seljaštvo kao posebnu društvenu grupu i mogu li ta obilježja biti analitički korisna i upotrebljiva i u empirijskim istraživanjima?

Iz tvrdnje da kako selo tako i seljaštvo postoje samo u odnosu na svoga “drugoga” (kao što su grad ili grupe gradskog stanovništva), slijedi da društva bez takvoga “drugoga”, gradova, nemaju seljačka društva. Već je rečeno, a slijedeći ovu logiku, da H. Mendras (1986.) smatra da je seljačko društvo u zemljama Zapadne Evrope historijski nastalo otprilike prije tisuću godina, kada nastaje posebna grupa (feudalci) koja daje pečat “globalnom” društvu i uspijeva da ekonomski i politički, izvana, zavlada agrarnim prostorom. Je

li moguće za cijelo to razdoblje seljaštvo obilježiti nekim njegovim važnim svojstvima, izdvojiti ga kao posebnu društvenu grupu koja, s takvim, relativno stabilnim svojstvima, postoji sve do modernog vremena ili je takva vrsta uopćavanja već unaprijed i teorijski i empirijski osuđena na neuspjeh – neupotrebljiva za bilo kakvu kontekstualnu analizu?

U pokušaju da naznači takva strukturalna obilježja, T. Shanin (1981.) navodi četiri međusobno isprepletene ključne dimenzije koje čine društvenu bit seljaštva. One same po sebi nisu dovoljne. Ne zato što bi trebalo dodavati nova i nova obilježja. Radi se o tome da, a da bi takva konceptualizacija bila upotrebljiva, valja specificirati njihove unutrašnje veze. “Specifičnost seljaka odražava uzajamnu zavisnost spomenutih osnovnih činilaca (poljoprivredno – rad na zemlji i oko stoke – porodično gospodarstvo, specifična tradicionalna kultura ugrađena u način života malih seoskih zajednica i višestruka zavisnost o društvenim centrima moći – op. A. H.) i ne može se jednostavno svesti na jedan od njih. Istovremeno izgleda da se srž determinantnih obilježja nalazi u prirodi i dinamici porodičnog gazdinstva kao osnovne jedinice proizvodnje i društvenog života” (Shanin, 1981.: 182). Strukturacija ovih veza je, dakle, hijerarhijskog tipa. Postojanje seljaka uvjetovano je njegovom osnovnom ekonomskom i društvenom jedinicom – porodičnim gospodarstvom, čija je suština u proizvodnji, a ne u porodičnim vezama. Ovakvo razumijevanje ovoga problema posebno je prisutno u Srednjoj i Istočnoj Evropi i ima, kaže Shanin, svoju dugu tradiciju – od devetnaestog stoljeća pa sve do danas, a “prešlo je granice ideoloških tabora i raznih akademskih škola” (Shanin, 1981.: 183) Ali i ovakvo razumijevanje valja staviti pod kritičku lupu i uvijek voditi računa o specifičnostima pojedinih razdoblja, društava i situacija, a unutar svega ovoga svaka konceptualizacija treba da počiva “na priznanju složenosti i (različitih – op. A. H.) stupnjeva ambivalencije društvene stvarnosti...” (Shanin, 1981.: 204). Bez konceptualizacije se ne može, a s njom valja biti oprezan.

Kao analitički konstrukt u kojemu su porodično gospodarstvo, poljoprivredna proizvodnja, specifična lokalna kultura i višestruka zavisnost od nadmoćne okoline jedinstven proizvodni sistem, seljaštvo, tako razumljeno, može poslužiti za praćenje promjena koje se dešavaju u selu, za prepoznavanje novih oblika koje ono zadobiva kroz načine i stupnjeve integracije u procese i odnose globalnog društva. Što se više udaljava od toga jedinstvenoga proizvodnog sistema to se više, kroz vlastitu razgradnju, integrira u globalno društvo. Mala proizvodno-potrošačka jedinica u kojoj participiraju svi članovi domaćinstva, pa je teško striktno razdvojiti aktivne i izdržavane članove (osim, naravno, u slučaju teške bolesti, potpune staračke onemoćalosti ili

još sasvim nejake djece), proizvodni i neproizvodni rad (npr. obuka djece) i gdje struktura potrošnje (u uvjetima relativne autarkičnosti) nameće zahtjeve obujmu i vrsti proizvodnje, prisiljena je, izložena pritiscima modernog društva, na promjenu i integraciju. Ova integracija mijenja temeljne, dugotrajno izgrađivane i održavane okvire orijentacije koji su za selo i seljaštvo bili opći uvjeti njihove relativne izolacije: porodično gospodarstvo se mora "ravnati" prema zahtjevima tržišta, a porodica i mala lokalna zajednica postaju preuske za zadovoljavanje integracijom proizvedenih i naraslih socijalnih i kulturnih potreba. Porodica i lokalnost, kao okviri orijentacije, u procesu modernizacije ekspanziraju prema globalnome, nacionalnome. Okvir se širi i restrukturira životne uvjete seljaštva, namećući mu nove zahtjeve.

1. Integracija i kultura seljačkog društva

"Sva istraživanja posvećena evropskom seljaštvu, kaže H. Mendras, pokazala su kako je tehnička i socijalna promjena lako nadvladala ideološke prepreke, ako su samo one bile u pitanju. Bilo da je riječ o francuskim, poljskim ili nizozemskim seljacima, pokazalo se da oni čim proniknu u logiku i prednost nove organizacije svog gospodarstva i svog života, te ako osjete da na raspolaganju imaju sredstva za ostvarenje promjene, vrlo brzo mijenjaju svoj pogled i način mišljenja" (Mendras, 1986.: 227). Ne postoji neka suštinska karakteristika koja kod seljaštva blokira promjenu i inovaciju. Istovremeno, zapreke ili teškoće u uvođenju pojedine inovacije visoko su povezane s tehničkim i socijalnim sistemom na koje se inovacija odnosi. Pitanje je da li se ona integrira u već postojeći sistem (i tako ga jača) ili ga razgrađuje ili sasvim zamjenjuje. Tradicionalno seljačko društvo teži stabilnosti, ravnoteži, rutini. Samodovoljnost i izoliranost okvir je reprodukcije takvoga društva i garancija njegova opstanka. To je okvir i uvjet nastanka i reprodukcije autentične seljačke kulture: stabilizirane strukture materijalnih i duhovnih tekovina pomoću kojih članovi seljačkog društva uređuju i osmišljavaju svoje međusobne odnose. U uvjetima modernizacije (povećane društvene složenosti, neprestanog inoviranja, mobilnosti, otvorenosti i s tim u vezi nužne individualizacije) seljačko je društvo, kao "mrtvi kapital" kojega treba aktivirati, izloženo višestrukim pritiscima. Oni dolaze iz procesa jačanja države – nacije, iz ekonomskog sistema koji mijenja kriterije racionalnosti i uspješnosti djelovanja, iz novih kulturnih procesa i zahtjeva koji raznim "kanalima" penetriraju u selo. Zahtjevi naspram sela postojali su i prije modernizacije, ali oni nisu ciljali na njegovu transformaciju. Postojala je politička zavisnost, relativno stabilna i legitimirana vladajućim, religijskim obrascem, dok je ekonomski selo bilo

manje-više autonomno (i po resursima, i po proizvodnji/potrošnji, i po kriterijima djelovanja), a i kulturno je bilo također relativno neovisno o širem društvu. No i kao takvo, ma koliko bilo autonomno i zatvoreno, ma koliko težilo da se reproducira u toj autonomiji i zatvorenosti, u vlastitom kulturnom obrascu, seljaštvo je ipak bilo izloženo utjecajima vladajuće kulture “globalnog” društva. Tu se ukrštaju, kaže A. Gurevič, dvije kulturne tradicije: svijest “učenih” klerika i “folklorna” svijest naroda. Karakter tog ukrštanja je, pak, dijaloško-konfliktan. “Dijalog: trudeći se da učvrsti parohijane u saznanju da je neophodno živjeti prema učenju crkve i pokoravati joj se, klerici su neizbježno pribjegavali fondu uobičajenih narodnih shvatanja, koja su se nasljeđivala iz generacije u generaciju. Ali ujedno i konflikt: fond kolektivnih predstava i mentalnih navika često je bio u suprotnosti sa crkvenom duhovnom kulturom” (Gurevič, 1987.: 341). To dijaloško-konfliktno suodnošenje ne dopušta im da funkcioniraju kao potpuno zasebne, odvojene cjeline. Djeluju u suodnošenju, pa mogu biti i shvaćene kada se obostrano uspoređuju. “Svaku od ovih kulturnih tradicija valja shvatiti ne u njenoj unutrašnjoj zatvorenosti već u napregnutoj međusobnoj isprepletenosti” (Gurevič, 1987.: 341). Razlike među njima, pa i napetosti, u nekim su se segmentima ili slojevima svijesti, zadržale sve do danas. Narodna kultura, koju je ponajviše činila seljačka kultura, anonimna, pa otuda i kolektivna, strukturalno je nedovršena, rasplinuta, nesistematična, bez unutrašnjih nastojanja da se očisti od svojih kontradikcija, izložena je od vremena vjerske obnove (koja potiče iz grada), a zatim modernizacije, stalnom pritisku “učene” kulture s njezinim logički i hijerarhijski organiziranim sistemom znanja i vjerovanja. Otuda se proces modernizacije može razumjeti i kao neprestano nastojanje uvođenja reda i čistoće.

Na primjeru uvođenja jedne proizvodne inovacije H. Mendras (2003.) pokazuje visok stupanj međuzavisnosti svih strukturalnih karakteristika seljaštva, kako onih unutrašnjih (u domaćinstvu/gospodarstvu kao proizvodno-potrošačkoj jedinici) tako i onih vanjskih (odnos s okolinom). Riječ je o uvođenju hibridnog kukuruza iz Amerike (kojega je naveliko propagirao i Hruščov) u jugozapadni dio Francuske (u području Bearn), u kome se domaći kukuruz, koji je davao dobre rezultate, napuštao najsporije. Rezultati provedenog istraživanja sumirali su desetogodišnje (50-e godine 20. stoljeća) iskustvo: uvođenje inovacije, kanali širenja, otpori i promjene. Američki hibrid pridonio je prosperitetu Srednjeg Zapada, pa se nakon Drugoga svjetskog rata počeo širiti i izvan SAD, pa tako i u Francuskoj. Njegovo širenje nije bilo neorganizirano i spontano niti je bilo prepušteno ekonomskoj dinamici koju generira tržište. Veliku ulogu u njegovu širenju imale su državne i paradržavne organizacije s ekipama agrarnih stručnjaka i propagatora. Agrotehnički, prijelaz s domaćega

na hibridni kukuruz za seljake nije bio takav da bi radi neke povećane složenosti predstavljao zapreku za njegovo uvođenje. Hibrid se sadio nešto ranije od domaćega i u nešto širim redovima (pa je stoga podoban za upotrebu traktora); u početku je sporijeg rasta i traži dobro obrađeno polje (kako ga korov ne bi ugušio). Najveće su promjene u slijedećem: njegovo sjeme treba kupiti (jer se proizvodi križanjem), veća je upotreba gnojiva (kojeg također treba kupiti), zahtijeva upotrebu herbicida i preparata protiv gljivičnih bolesti (što, također, treba kupiti). No zato mu je prinos dvostruko veći od domaćeg. Ukupno, ulaganja su znatno manja od prinosa, tj. dobiti.

Maksimalizacija nagrade (dobiti) pretpostavka je modernog kapitalističkog društva. Otkuda onda sporo širenje hibrida, rezerve prema njegovom širenju, pa i otpori? Je li riječ o nekom urođenom konzervativizmu, otporu svemu novom i nepoznatom, pa i onda kada se od toga može očekivati samo dobit, ili inovacija pokreće sve mehanizme otpora seljačkog društva jer dovodi u pitanje postignutu stabilnost, ravnotežu i rutinu seljačkog domaćinstva/gospodarstva? Takav se osjećaj u nekih seljaka formirao već na samom početku propagande, još dok o tome nisu stekli nikakvo neposredno iskustvo: “Gospodine, kaže jedan seljak, oni će s tim kukuruzom upropastiti poljoprivredu u cijelom kraju”, a s tim onda i postojeće seljaštvo. Kako nešto što sa stajališta nauke, agronoma i ekonomiste ima očigledne prednosti (dvostruko veći prinosi), može biti dovedeno u pitanje?

Za deset godina uvođenja, prema rezultatima provedenog istraživanja, 80% ispitanih poljoprivrednika uzgajalo je hibridni kukuruz. Onih koji ga nikad nisu uzgajali bilo je 10%, a isto toliko i onih koji su ga uzgajali jednu ili dvije godine pa nakon toga odustali. Polovica onih koji su hibridni kukuruz uključili u stalnu kulturu na svom gospodarstvu sadili su ga na površinama manjima od jednog hektara. Veći se broj “inovatora” samo dijelom pridržavao potrebnih agrotehničkih mjera pri uzgoju hibrida. (“Zašto dodavati više gnojiva, kaže jedan poljoprivrednik, da bi rastao korov, pa poslije trošiti na herbicide?”) Domaći su kukuruz nastavili uzgajati, ali u pravilu na manjim površinama od onih pod hibridnim kukuruzom.

Nisu samo razlike u agrotehničkim mjerama i prinosu po jedinici površine između “amerikanca” i domaćeg kukuruza bile u fokusu bearskih seljaka. Njihovu su pažnju zaokupili i drugi “aspekti” koji su se pojavili u vezi s njegovim uvođenjem: od promjena u vezi s uobičajenim radnjama vezanima uz uzgoj i upotrebu kukuruza, preko promjena u organizaciji porodičnog života, pa sve do političkih i ideoloških rasprava koje su se pojavile u seoskoj zajednici. Kada bi se seljak vodio motivom maksimalizacije nagrade, dakle motivom koji bi trebao organizirati ponašanje svakog poljoprivrednika

integriranog u kapitalistički način proizvodnje, onda bi uvođenje hibridnog kukuruza poprimilo drukčiju i dinamiku i oblike. Njegovo bi uvođenje bilo brže, a njegova bi proizvodnja istisnula ostale, manje isplative vrste proizvodnje. To se, međutim, nije dogodilo. (Na nagovore aktivista koji su propagirali uvođenje hibrida, da površine namijenjene znatno manje isplativoj pšenici zamijeni hibridnim kukuruzom, jedan je seljak odgovorio: “Ali recite mi gospodine, kakav je to seljak koji ne pravi svoj kruh?”) Hibridni je kukuruz kod znatne većine poljoprivrednika uveden kao nova i stalna kultura, ali nije istisnuo ostale, manje isplative, vrste proizvodnje, pa ni sam domaći kukuruz. Seljačka se ekonomija, vođena vlastitom svrhom, nije očistila, oslobodila proizvodnje s manjim prihodima, nije postala monofunkcionalna, specijalizirana proizvodnja koja će se, s obzirom na vanjske (tržišne) uvjete, vođena konjunkturuom, stalno i iznova mijenjati i prilagođavati. Seljaci su znali: sadašnja povoljna cijena hibrida ne može biti stalna, a i zadruga koje ga otkupljuju i skladište, kada bi svi proizvodili kukuruz kako im savjetuju stručnjaci i propagatori, bile bi zakrčene, a cijena bi pala. “Na takvu zabrinutost... ekonomist odgovara svojom neopozivom logikom: ‘Uzgajajte samo kukuruz na cijeloj površini gospodarstva, kukuruz na kukuruz bez plodoređa – to je moguće uz današnja gnojiva – i na deset ili petnaest hektara po sedamdeset kvintala, i po sadašnjoj cijeni stvorit ćete suho zlato; iskoristite ovo vrijeme dok traje da bi ste uložili koliko god možete, uvećali i opremili gospodarstvo; kad cijena jednom padne, lako ćete se usmjeriti na drugu kulturu’. I, eto, logičkog ishoda takvog sustava kojemu nas vodi uvođenje hibridnog kukuruza: potpuno uništenje sustava tradicionalnih kultura koji se zamjenjuje monokulturuom, kraj ekonomske neovisnosti i sigurnosti seljaka, koji se pretvara u špekulanta. Avantura i moralna iskvarenost” (Mendras, 2003.: 343). U desetogodišnjem periodu uvođenja hibridnog kukuruza poljoprivrednici su prema njemu postali malo skloniji, “ali ne i dovoljno odlučni da bi iskoristili njegove prednosti, jer bi za to morali poremetiti ravnotežu svoga gospodarstva” (Mendras, 2003.: 328). Odlučiti se za proizvodnju hibrida i voditi se logikom koju mu sugerira ekonomist, za seljaka znači napuštanje njegova mentaliteta proizvođača i prihvatanje trgovačkog mentaliteta. Zato će, opirući se takvoj logici, i reći: “Ja, dragi gospodine, nikad nisam ni pomišljao da špekuliram.” Seljak koji sebe smatra poštenim proizvođačem na taj način izražava svoje zgražanje nad onima, trgovcima, koji zarađuju na cijenama, a ništa ne stvaraju. “Iako ne kaže otvoreno da je trgovac u biti nepošten, seljak u sebi to ipak misli. Time se uostalom i opravdava što on do svog poštenja na sajmu manje drži. ‘Kako ćeš s lopovom nego lopovski!’” (Mendras, 2003.: 342). Hibridni se kukuruz tako integrirao u postojeći sistem proizvodnje. Njegovo je uvođenje promijenilo

neke odnose u tom sistemu, ali ne i logiku sistema. Cjelovitost načina života, koja se nastoji održati u svojoj stabilnosti, ustaljenosti i rutini, bar za neko vrijeme nadvladava, dinamički model koji prodiere iz okruženja. Proizvodnja hibridnog kukuruza ima smisla, tada postiže svoju svrhu, tek onda kada se proizvodi i prodaje u velikim količinama. To bi za bearske poljoprivrednike značilo promjene u plodoredu (sve bi se podredilo proizvodnji hibrida, pa bi se i livade, do kojih im je bilo posebno stalo, počele orati), promijenila bi se i ukupna struktura proizvodnje (marginalizacija stočarstva i uzgoja peradi), došlo bi do promjena u raspodjeli poslova među članovima gospodarstva (žene koje se bave tovom svinja i peradi bile bi isključene iz proizvodnje), postojeća seljačka znanja i vještine postali bi neupotrebljivi, promijenila bi se struktura porodičnog autoriteta (jer znanje o uzgoju hibridnog kukuruza dolazi izvana, od savjetnika, pa se isključivanjem seljačkih znanja i vještina, suvišnih pri uzgoju hibrida, isključuje i jedan kanal kojim roditelji uvode i održavaju autoritet prema potomstvu), sam bi se seljak, kao glava porodice, sveo na specijaliziranog proizvođača, seljačko bi domaćinstvo u svojoj potrošnji postalo sasvim zavisno od tržišta, itd., promijenio bi se cijeli jedan svijet, građen, prenošen i održavan kroz mnogobrojne generacije. Hibridni je kukuruz u toku desetogodišnjeg uvođenja uključen u sistem proizvodnje, po veličini zasadenih površina je potisnuo, mada ne i isključio, domaći kukuruz, ali se nije ni prodavao u cjelini (naprotiv, prodavao se manji dio), niti su se u njegovoj proizvodnji, u najvećem broju gospodarstava koja su ga počela proizvoditi, u potpunosti primjenjivale propisane agrotehničke mjere. Sporosti u njegovu uvođenju u sistem proizvodnje doprinijela je relativno uspješna proizvodnja domaćeg kukuruza. No, s druge strane, njegov je plasman bio osiguran i njegovo se uvođenje događalo u vrijeme opadanja tražnje za tradicionalno, upravo domaćim kukuruzom, tovljenim masnim svinjama.

Uvođenje hibridnog kukuruza nije bilo samo proizvodna inovacija. Ono je obuhvatalo i druge oblasti života, pa su i otpori njegovu uvođenju generirani iz više izvora. Tvrdilo se da se njime ne mogu tovit svinje, da svinje od njega dobivaju kugu, da hibrid uništava zemlju, da polenizacijom može štetno djelovati na domaći kukuruz, da je umjetan i da se zbog toga u njega ne može imati povjerenje, da je to tek moda, pa će interes za njega proći kao i za svaku drugu modu. Navode se nutritivne i estetske razlike između domaćeg i hibridnog kukuruza – na štetu hibridnoga. Domaći kukuruz ima ljepši klip, zrna su “pozlaćena i nabrekla”, a hibrid je, iako mu je klip veći, bijele boje, a zrna nisu zaobljena već izgledaju kao da su smežurana. Suprotstavljaju se stručnjacima i kažu da on nije pogodan, kao domaći, ni za hranjenje peradi, a pogotovo ne za “šopanje” gusaka kako bi se dobila dobra gušća jetrena

pašteta. Na tvrdnje o barem duplo većoj zaradi jedan seljak kaže da to oni govore “zato da bi mi izvukli veći porez”, a drugi dodaje: “Uvijek bolje! Uvijek više! Pa nismo mi na prinudnom radu!” Sumnja se u njegove kvalitete i zato što zahtijeva više njege od domaćeg kukuruza, a i zato što su ga donijela “gospoda s naočalama”, oni iz grada. A stran je još više i zato što dolazi iz Amerike, odakle su ranije dobili filokseru i krumpirovu zlaticu. Na to se u nekih proizvođača nadovezuju i politički razlozi i gradi političko djelovanje: konzervativni katolici propagiraju njegovo uvođenje, a “ekstremna ljevica”, kako kaže Mendras, protiv je njegova širenja. Oni su protiv njegovog uvođenja jer su se u propagandu uključili mladi katolici, a našli su i drugi povod: da se vrati odakle je i došao, govorili su za hibridni kukuruz neki komunistički aktivisti, baš tako kao što bi se i Amerikanci trebali vratiti iz Koreje u kojoj vode rat. Neki su čak i eksperimentirali: agrotehničke mjere primijenili su na domaći kukuruz, a na “amerikanca” su primijenili domaće mjere. U oba su slučaja rezultati bili loši. U domaćeg su kukuruza stabljike narasle previsoko i polegle su a klipovi nisu narasli, a “amerikanac” se pokazao znatno slabijim od domaćega. Zaključci iz ovih “nalaza” nisu išli u smjeru relativizacije, tj. da su za jedan kukuruz potrebne jedne, a za drugi druge mjere, nego se ostalo na nekom rasplinutom naslućivanju da je umjetno gnojivo općenito loše jer je loše djelovao na domaći kukuruz (previsoka i polegla stabljika), a loši rezultati “amerikanca” prebačeni su na njegov račun: “Hibrid se mora pokazati pod jednakim uvjetima kao i domaći”. “Drugim riječima, na njemu je da se povinuje našim navikama u obradi zemlje i lokalnim uvjetima, a nije na nama da mijenjamo svoje navike za ljubav ‘tog Gospodičića koji želi da se s njim obazrivo postupa’. Konačno, jedan od naših sugovornika sasvim nam je neopozivo naveo i idući argument, koji je već sadržan u svim iznesenima: ‘Domaći kukuruz, to je ovaj odavde, a amerikanac, to je onaj što su ga donijeli iz Amerike. Kako je moguće dopustiti da je u Bearnu Amerikanac bolji od Bearnežanina? Nije li to za Bearnežanina besmislica i uvreda?’” (Mendras, 2003.: 338). Otpori sa svakojakim motivima i argumentima nisu spriječili uvođenje i širenje hibridnog kukuruza, ali jesu te procese usporili, a način njegova uzgoja (agrotehničke mjere) i logiku njegova uvođenja (monokultura, isplativost) korigirali. Uz to, njegovo je uvođenje stimuliralo nabavu mehanizacije (uvodeći seljake u kreditne odnose – pri nabavi traktora, sijačice i sl.), pa su gospodarstva bearskih seljaka u čitavom tom procesu modernizacije postala kako ekonomski snažnija tako i ekonomski zavisnija. Oni su se “upustili”, što su sami govorili o hibridu, u nešto novo i do tada neiskušano. “Taj pojam ‘upustiti se’ ... dobro izražava duboka čuvstva seljaka koji uživa u svojoj navici ugodne nepokretnosti ili, bolje rečeno, u sitnim pomacima, i

koji je najednom zahvaćen snažnom strujom kojoj se sav mora predati, a čije mu je ušće nepoznato. Plivač koji se po prvi put otiskuje od mirnoga žala da bi zaplivaio po golemom uzburkanom moru, vjerojatno je obuzet sličnim osjećajem” (Mendras, 2003.: 344). Na tom putu seljačke strukture i institucije se postepeno mijenjaju i, kroz integraciju seljaštva u modernizacijske procese globalnog društva, poprimaju strukturne karakteristike poljoprivrednika.

I kao što će seljaka s francuskog jugozapada sredinom 20. stoljeća zapljusnuti valovi inovacija i modernizacije (mehanizacija, kemizacija, nove proizvodne kulture, promjene porodičnog autoriteta, smanjenje značaja lokalnosti za seosko stanovništvo, itd.) tako će i hrvatski seljak i seosko stanovništvo krajem toga stoljeća rezimirati prijedeni put i utvrditi da ništa više nije onako kako je bilo sve donedavno, da su se uvjeti života sasvim promijenili, da seoskom stanovništvu poljoprivreda više nije primarna djelatnost, da se njihovo stanovanje približava gradskom načinu stanovanja, da im je domaćinstvo već skoro pretrpano raznim aparatima za rad i zabavu, da njihov način provođenja slobodnog vremena poprima gradske karakteristike, da su većinu znanja i vještina s kojima raspolažu stekli izvan gospodarstva, domaćinstva i seoske sredine, da su im standardi i kriteriji po kojima vrednuju sebe i druge i stvari oko sebe izvana stvoreni, ugrađeni i propisani, da su im se proširili okviri orijentacije i da im se kulturna matrica posve izmijenila.

U uvjetima modernizacije seljačku kulturu sve više karakterizira receptivnost, a s tim u vezi selekcija i redukcija (Jaus, 1978). Kao dio narodne kulture, ona gubi stoljećima osiguravano polje opće participacije i razumijevanja, gubi svoju i cjelovitost i lokalnost te postaje polje širenja masovne kulture, reducirane po načelima zabave i korisnosti. Emancipiranje od lokalne zatvorenosti pretpostavlja razgradnju te lokalnosti, njezino pomjeranje i integriranje u kulturne matrice nastale izvan sela i seoske tradicije. Emancipacija se, dakle, pojavljuje kroz integraciju u globalne procese i kulturne matrice globalnog društva.

2. Integracija i emancipacija

Dvostrukim kretanjem K. Polanyi naziva djelovanja koja se zasnivaju na dva “organizaciona načela u društvu, od kojih svako sebi postavlja specifične institucionalne ciljeve, ima podršku određenih institucionalnih snaga i koristi vlastite distinktivne metode” (Polanyi, 1999.: 159). Uspostava samoregulirajućeg tržišta i slobodne trgovine težnja je prvoga načela, načela ekonomskog liberalizma, dok drugo načelo, načelo društvene zaštite, koristeći se intervencionizmom, teži očuvanju čovjeka, prirode i proizvodne

organizacije. Kapitalizam, kao način funkcioniranja globalnog društva, djeluje iz prvog načela, pa otuda i njegov odnos prema seljaštvu koje se, kao tradicionalno seljaštvo, reproducira unutar drugog načela: strukturalno, seljaštvo i ekonomski liberalizam su u napetim odnosima, pa će kapitalizam u seljačku logiku stabilnosti, sigurnosti i nezavisnosti reprodukcije ugrađivati svoju logiku dobiti. Kada je riječ o seljaštvu i načinu njegove reprodukcije, socijalizam će, sa sebi svojstvenim intervencionističkim tipom reprodukcije, paradoksalno, nastojati uništiti sebi homolognu strukturu. Seljaštvo će pak na oba tipa modernizacije, ako su mu opće okolnosti omogućavale da se održi, reagirati u skladu s onim načinom djelovanja kojega G. Devereux naziva antagonističkom akulturacijom: ono će istovremeno, kako to dobro ilustrira slučaj uvođenja hibridnog kukuruza kod bearskih seljaka, nastojati modernizirati svoj način života i sačuvati strukture i institucije po kojima se reproducira. “Nova se sredstva usvajaju kako bi se ojačale postojeće svrhe, a ponekad i upravo s ciljem odupiranja usvajanju svrha skupine davalaca” (Devereux, 1990.: 321). To, usvajanje sredstava bez istovremenog usvajanja svrha, može u kulturi usvojitelja imati razorne učinke, jer, kako kaže G. Devereux “remeti određeni ‘logičko-značenjski’ odnos tipa na kakvom se temelji društvena struktura” (Devereux, 1990.: 332). Kada se seljak uključuje u tržišne odnose, kada svoje gospodarstvo otvara vanjskim utjecajima kako bi ga u izmijenjenim uvjetima održao i/ili ojačao, on tada preuzima sredstva ali ne i svrhe i samu logiku toga vanjskog svijeta (pa tada, barem na početku toga procesa, još uvijek npr. govori ne o tržištem formiranoj cijeni već o poštenoj i nepoštenoj cijeni). Tako, u svom nastojanju da se održi i/ili ojača, u uvjetima modernizacije seljak stalno ugrađuje i reproducira svoju strukturalnu ambivalentnost, koju, pak, izvana nametnuta mu modernost intencionalno nastoji ukinuti i pretvoriti ga u poljoprivrednika, proizvođača koji, racionalno usmjeren na maksimalizaciju dobiti, tržište uzima kao temeljni kriterij svoje djelatnosti i svojih planova. U uvjetima integracije seljaštva u modernizacijske procese ambivalentnost je seljačke situacije izrazito naglašena, sve dok u načinu njegove reprodukcije sasvim ne prevlada vanjski kriterij. Ali i bez toga, ambivalentnost je strukturalno ugrađena u seljački način reprodukcije, i to je možda jedna od značajnih osobina po kojoj se seljaštvo razlikuje od drugih društvenih grupa. Radi se o njihovim, kako kaže H. Mendras (1986.: 224), “fundamentalnim kontradiktornostima: samoopskrbi a istovremeno i nuždi da se proizvodi za tržište, relativnoj autonomiji i podložnosti globalnom društvu.” Što je više integriran u tržišne odnose i što više participira u procesima globalnog društva, to manje uspijeva održati samostalnost, stabilnost, ravnotežu i rutinu svog načina života kako na gospodarstvu i porodici tako i u

lokalnoj seoskoj zajednici. Ova integracija u globalne procese i odnose, kaže se, znači emancipaciju seljaštva od njegove zatvorenosti, tromosti, vezanosti za rutinu i tradicionalne vrijednosti.

Je li integracija i emancipacija?

S jedne strane, ako je krajnji efekt modernog čovjeka akumulacija kao središnji cilj ukupne djelatnosti, gdje je proizvodnja motivirana proizvodnjom dobiti, onda neki aspekti seljačkog načina života i danas postaju aktualni, i to ne samo kao poželjan već i realno moguć način života (kontrola proizvodnje, proizvodnja za potrošnju, pripadnost zajednici, odnos prema prirodi koji nije rušilački, itd.). Međutim, upravo su ti aspekti, te vrijednosti seljaštva, procesom integracije u kapitalistički način proizvodnje i industrijsko društvo već razgrađeni, isto kao i autoritarnost seljačke porodice, zatvorenost i statičnost njezine proizvodnje, rigidnost i ponavljanje ponašanja njezinih članova, prisilno pripadanje porodičnoj i seoskoj zajednici, odsutnost mogućnosti bitno drugačijeg izbora, zarobljenost tradicijom i porodičnim gospodarstvom, itd. S druge strane, već i u okviru ove epohe, na osnovi dosadašnje djelatnosti seljaštva, postoji mogućnost da se u ruralnim prostorima formira, nastavlajući poljoprivrednu proizvodnju, novi oblik kulture, jedna posebna kontrakultura koja bi se razlikovala i od vladajuće gradske kulture i od sadašnje seljačke potkulture. Široka mreža komunikacijskog i informacijskog sistema može biti osnova takvoj kulturi. Ali, to onda više ne bi bili seljaci!

Suvremeni je seljak procesom urbanizacije postao subjekt-objekt procesa univerzalizacije kao unifikacije, čime on širi svoj referentni okvir te povećava razinu svoje socijalne participacije i ekspanzije. S obzirom da mu je kultura receptivnog karaktera, njegova kulturna emancipacija cilja na integraciju kao proces permanentnog prilagođavanja.

Da bi se upoznao sa svojim nekadašnjim sredstvima za proizvodnju, da bi vidio kako je izgledala i kako je bila opremljena kuća njegova djeda, da bi upoznao svoju odjeću, čuo svoju pjesmu i vidio igru, prisjetio se priča iz djetinjstva, suvremeni seljak mora otići u grad: grad je sačuvao ono što je selo izgubilo. I upravo je u tome temeljna razlika u kulturi grada i sela. Dok grad sistematizira, katalogizira i slično, tj. višestruko posreduje i reflektira ukupno iskustvo društva, selo pak, motivirano principom korisnosti, selektivnom a time i reduciranom recepcijom vlastite tradicije i poticaja što ih emitira grad, reproducira posebnu potkulturu suvremenoga društva, "oslobođenu" kako od vlastite tradicije tako i od cjelovitog osmišljavanja suvremenog života. To je kultura autentične neautentičnosti, jer je seljaštvo s jedne strane izgubilo cjelovitost svoga iskustva, a s druge strane nije kadro participirati u univerzalnim vrijednostima modernog društva. Univerzalizacija se ovdje pojavljuje u

svom reduciranom obliku kao unifikacija, pa je otuda kulturna emancipacija seljaštva nužno partikularna.

3. Iskorjenjivanje i unifikacija

U vrlo opširnoj studiji o modernizaciji ruralne Francuske u periodu od 1870. do 1914. godine, Eugen Weber analizira gubljenje jednoga (seljačkog) i stvaranje novoga (nacionalnog) identiteta ili okvira orijentacije (Weber, 1984.). Opisuje sve one ekonomske, političke i kulturne procese iskorjenjivanja tradicionalnog seljaštva i načine kako od seljaka postaje Francuz. Cijeli taj sistem odnosa i procesa u koji je stavljen francuski seljak krajem 19. i početkom 20. stoljeća, dakle, u vremenu, od poraza kod Sedana do početka Prvog svjetskog rata (a što analizira E. Weber), Charles Taylor će (2000.: 225) označiti “mašinom škole i armije” u kojoj seljaci gube svoja regionalna obilježja: “Ulaze kao seljaci i izlaze kao Francuzi”. Sto godina nakon revolucije koja je proklamirala slobodu, jednakost i bratstvo, iz Pariza se, raznovrsnim i komplementarnim postupcima, stvara nacija po francuskom ruralnom prostoru. Nacija, stvorena u Parizu, tek je djelo, kaže E. Weber, koje je u izgradnji. A seljaštvo u tome kasni; kao što je kasnilo u primanju kršćanstva u carskom Rimu, pa ga je država u to morala i utjerivati (Maškin, 1985.: 509) ili u vremenu “sistematske hristijanizacije stanovništva Evrope i spiritualizacije religioznosti” (Gurevič, 1987.: 335), što je nakon obiju reformacija inicirano i organizirano iz visoke kulture i građanstva, a o čemu nas tako iscrpno i dokumentirano obavještava J. Delumeau (1987.). Ne radi se samo o širenju tržišta i preko njega integracije seljaštva u nacionalne ekonomske tokove Francuske, već i o raznovrsnim djelatnostima državne organizacije kojima se unificiraju i standardiziraju neke životne situacije ukupnog stanovništva. Tu je djelovanje škole i širenje standardnog jezika, vojske (mnogi momci, odlazeći na služenje vojnog roka, po prvi put napuštaju svoju lokalnu sredinu), državne administracije, pošte, širenje gradskih sadržaja i načina života itd., sve do standardizacije metričkog sistema. Unificiranjem i standardiziranjem životnih situacija objektivizira se jedan od nosivih stupova u zamišljanju nacije: ona se zamišlja u kategorijama horizontalnosti. Nacija se, kaže B. Anderson, zamišlja kao ograničena zajednica, jer se ni jedna ne zamišlja tako da se poklapa s ljudskim rodnom, zatim kao suverena zajednica (oduzimajući tako legitimitet hijerarhijskom dinastičkom kraljevstvu) i na kraju kao zajednica koja se “poima kao snažno horizontalno drugarstvo”, bez obzira na stvarnu nejednakost koja postoji među njenim članovima (Anderson, 1990.: 18). Zahvaljujući horizontalnosti u konstrukciji nacije i njezinu podupiranju kroz unifikaciju i

standardizaciju životnih situacija gotovo ukupnog stanovništva, seljaštvo je i moglo ući u program koji će mu promijeniti osnovni okvir orijentacije: ući u mašinu kao seljak, a izaći kao Francuz. Dovršetak nacije, mada je ona u stalnim mijenama i izgradnji, nije moguć bez uključivanja seljaštva u njezino "biće". Nju je moguće zamisliti bez seljaštva, a takva obično na početku i jest (i tada je tek fragmentarna i nedovršena), a teško je zamislivo njezino konstruiranje u društvu koje se sastoji uglavnom od seljaka i plemića (Hastings.: 2003, 33). U ovoj stvari, kao i u drugima, seljaci kasne. Oni stalno ulaze u programe onih drugih, koji ih tako oblikuju i prilagođavaju svojim potrebama. A oni pak, ulazeći u te programe, selektivno preuzimaju ponuđene sadržaje, uključuju ih u svoje iskustvo i, uglavnom i ne primjećujući, mijenjaju to iskustvo kojega su htjeli obogatiti i osnažiti.

Koliko su neki konstruktivni stupovi nacije i neke vrijednosti kojima se legitimira suvremeno hrvatsko društvo prisutni u seoskog stanovništva i da li u tim "stvarima" postoji razlika između njih i gradskog stanovništva? Ovdje ćemo o tome iznijeti podatke iz provedenoga istraživanja 1996. godine. U prvom slučaju riječ je o važnosti za pojedinih konstruktivnih elemenata nacije (jezik, religija, tradicija, povijest, kultura, ekonomski interesi, politički interesi), a u drugom se slučaju radi o ispitivanju stavova (prihvatanje ili odbijanje pojedinih tvrdnji) kojima se konstruiraju pojedini sistemi vrijednosti (patrijarhalizam, autoritarizam, korporativizam, etnocentrizam, nacionalizam, socijalizam/etatizam i liberalizam).

Podaci prikazani u tablici 1. pokazuju vrlo malene razlike između ispitanika iz sela i grada: razlike statistički nisu značajne. Koeficijent kontingencije (C) ni u jednom slučaju ne prelazi vrijednost od 0,200: najveći je u slučaju "političkih interesa" (C = 0,187), a najmanji u slučaju "jezika" (C = 0,104). Od "kulturno – povijesnih" dimenzija koje učestvuju u izgradnji nacije najveća razlika (mada statistički nije značajna, C = 0,165) između ispitanika iz sela i grada jest ona koja se odnosi na "religiju".

U cjelini, moglo bi se reći da je izvršeno gotovo potpuno ujednačavanje između seoskoga i gradskog stanovništva u pogledu konstruktivnih dimenzija nacije. A to znači i da je osnovni okvir orijentacije, koji je eksandirao iz porodičnoga i lokalnoga do nacionalnoga, podjednako prisutan i u jednih i u drugih, pri čemu se horizontalnost pojavljuje kao kohezivan element zajednice.

Pokazuje li se ova ujednačenost seoskoga i gradskog stanovništva i na području vrijednosti?

Određeni sistemi vrijednosti operacionalizirani su određenim brojem tvrdnji prema kojima su ispitanici iskazivali pozitivan ili negativan stav, ili su

Tablica 1. Jačina vezanosti za vlastiti narod prema naselju stanovanja (u %)

Što vas veže uz vaš narod?	Naselje stanovanja							
	Selo				Grad			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Jezik	1,1	5,2	88,5	5,2	2,3	7,3	88,4	2,0
Religija	3,5	10,3	80,9	5,3	10,2	15,4	72,0	2,3
Tradicija	1,3	8,2	85,3	5,2	2,9	11,7	83,6	1,9
Povijest	1,2	10,8	79,8	8,2	3,5	12,1	81,7	2,7
Kultura	1,5	9,5	80,8	8,2	2,5	11,4	83,3	2,8
Ekonomski interesi	5,7	18,1	61,9	14,3	10,2	21,9	62,6	5,3
Politički interesi	8,5	16,5	60,2	14,8	15,9	20,6	58,1	5,3

1 = ne veže, 2 = malo veže, 3 = mnogo veže, 4 = ne znam

pak bili neodlučni. Dobiveni podaci prikazani su u aritmetičkim sredinama i standardnim devijacijama (tablica 2).

Tablica 2. Sistemi vrijednosti prema naselju stanovanja

Sistemi vrijednosti	Naselje stanovanja			
	Selo		Grad	
	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Korporativizam	4,61	0,64	4,50	0,76
Autoritarizam	3,57	1,22	2,96	1,33
Patrijarhalizam	4,04	1,22	3,28	1,43
Etnocentrizam	3,68	1,19	3,18	1,29
Nacionalizam	4,48	0,75	4,25	1,04
Socijalizam	3,00	1,17	2,65	1,25
Liberalizam	4,09	0,81	4,04	0,88

Vrijednosti aritmetičke sredine kreću se od 1,00 do 5,00. Vrijednost aritmetičke sredine od 1,00 znači potpuno odbijanje određenog sistema vrijednosti; 5,00 znači potpuno prihvatanje; 3,00 označava sredinu, tj. podjednako prihvatanje i odbijanje.

Iz navedenih pokazatelja u tablici 2. očitava se potpuna pravilnost: sve su aritmetičke sredine veće u ispitanika iz sela, a sve su standardne devijacije veće u ispitanika iz grada. Kod ispitanika iz sela nema nijedna vrijednost aritmetičke sredine u polju odbijanja (najniža vrijednost je u slučaju socijalizma – 3,00). Kod ispitanika iz grada vrijednosti aritmetičkih sredina za

autoritarizam i socijalizam nalaze se u polju odbijanja. Dakle, ispitanici iz sela više od gradskih prihvaćaju sve istraživane sisteme vrijednosti, a pri tome, prema vrijednostima standardnih devijacija, pokazuju i veću vrijednosnu homogenost. Oni su zadržali, kao u slučaju vezanosti za religiju, i neke elemente tradicionalne kulture (autoritarizam i patrijarhalizam), ali su sasvim usvojili i suvremene sisteme vrijednosti (nacionalizam i liberalizam). Od seljaka zatvorenih u svoju lokalnu sredinu i na svome gospodarstvu, oni su postali otvoreni prema globalnom društvu (liberalizam), ali i zatvoreni unutar novoga i globalnijeg partikularizma (etnocentrizam i nacionalizam). Razlika između njih i ispitanika iz grada u nekim je slučajevima statistički značajna, a u nekim i ne. Najmanji koeficijenti kontigencije su u slučajevima liberalizma ($C = 0,062$) i korporativizma ($C = 0,101$); u sredini su oni u slučajevima nacionalizma ($C = 0,138$), socijalizma/etatizma ($C = 0,159$) i etnocentrizma ($C = 0,191$); statistički značajne razlike su u slučajevima autoritarizma ($C = 0,226$) i patrijarhalizma ($C = 0,272$).

Promatrano u cjelini, vrijednosni sistem i gradskoga i seoskog stanovništva, prema podacima spomenutog istraživanja, karakterizira unutrašnja napetost. Ta bi se napetost mogla označiti imenovanjem tog sistema "liberalnim nacionalizmom". Seosko se stanovništvo, iako ne sasvim iskorijenjeno iz svoga tradicionalnog okvira orijentacije, zaputilo u nove oblike orijentacije i vrednovanja, one oblike koji su mu izvana pripremljeni: kao što zahtjevi modernog društva mijenjaju njegovu zatvorenost u proizvodnji i inertnost u postupanju, tako ga i zahtjevi za njegovom participacijom u globalnom društvu proizvode u pripadnika zamišljene nacionalne zajednice. Istodobno se raspliću stare i uspostavljaju nove vrste vezanosti i lojalnosti.

Literatura

1. Anderson, Benedict (1990.): Nacija: zamišljena zajednica. – Zagreb: Školska knjiga, 153.
2. Delimeau, Jean (1987.): Strah na Zapadu – Od XIV do XVIII veka. – Novi Sad: Dnevnik, 576.
3. Devereux, Georges (1990.): Komplementaristička etnopsihoanaliza. – Zagreb: August Cesarec, 473.
4. Gurevič, Aron (1987.): Problemi narodne kulture u srednjem veku. – Beograd: Grafos, 399.
5. Hastings, Adrian (2003.): Gradnja nacionaliteta. – Sarajevo, Rijeka: Baybook, Adamić, 197.
6. Jaus, Hans Robert (1978.): Estetika recepcije. – Beograd: Nolit.
7. Maškin, N. A. (1985.): Historija starog Rima. – Beograd: Naučna knjiga, 579.
8. Mendras, Henri (1986.): Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljštva. – Zagreb: Globus, 310.
9. Mendras, Henri (1986.): Jedna inovacija: hibridni kukuruz. – Sociologija sela, Zagreb, 41 (2003), br. 161/162, str. 321–348.
10. Polanyi, Karl (1999.): Velika preobrazba. – Zagreb: Jesenski i Turk, 334.
11. Shanin, Teodor (1981.): Definisanje seljaka. – Marksistička misao, Beograd, (1981) 1: 175–204.
12. Taylor, Charles (2000.): Prizivanje građanskog društva. – Beograd: Beogradski krug, 409.
13. Weber, Eugen (1983.): La fin des terroirs. – Paris: Fayard, 839.

Selo kao izbor?

Temeljno pitanje o selu u tranziciji, tj. o selu u uvjetima suvremene, globalizacijom zahvaćene transformacije društva koje je, koliko znanstveno (i empirijski i teorijski) toliko i društveno opravdano postaviti, ovdje bih svjesno, metodom redukcijom, sveo na sljedeće pitanje: je li suvremeno selo moguće kao izbor življenja? Stojimo li mi pred nekim novim vremenom (ili, možda, već jesmo u njemu, ali to jasno ne uviđamo jer nismo stvorili instrumente kojima bismo to mogli evidentirati?) u kojem će se život u selu pretežno događati u znaku izbora (živjeti u selu), a ne u znaku odsustva stvarnog izbora kako je to dosada bilo (a što se pokazalo u više istraživanja, posebno istraživanja seoske omladine)? Tako, na osnovi analize podataka dobivenih anketnim istraživanjem seoske omladine u Hrvatskoj 1974. godine, E. Dilić zaključuje da su “osnovni motivi migracijskih tendencija vezani uz nemogućnost ostvarenja profesionalnih i obrazovnih aspiracija, a manje uz psihološku atraktivnost velikih gradova...” (Dilić, 1975.: 66). Nalazimo se, izgleda, pred nekim otvorenim vremenom i tek možda slutimo što se sve može događati u procesu na čijem smo početku, a koji se naziva procesom tranzicije i/ili globalizacije. Koji društveni procesi, odnosi i konflikti mogu obilježiti to vrijeme? Kako će se oblikovati (ili, u optimističkoj varijanti, kako ćemo oblikovati) prostor na kojem živimo i koji nam je posuđen od prethodnih generacija? I gdje i kako se priča o selu može smjestiti unutar ovih pitanja?

Strukturalno, a onda najvjerojatnije i povijesno, selo se uspostavlja naspram grada, ne-sela, moći koja se formira izvan sela i koja ga povijesno na različite načine tretira, iz neke šire, nadseljačke društvene organiziranosti, kao polje vlastitog djelovanja i nadležnosti. (Tribalne zajednice koje nisu sasvim izolirane i koje se nalaze u višestrukim međusobnim odnosima suradnje ili sukoba, iz ove perspektive zapravo i nemaju sela kao naselja posebne vrste.) Postojanje sela (i seljaštva) uvjetovano je, dakle, postojanjem nekoga šireg društva, neke globalnije zajednice. Ovo postaje posebno vidljivo onda kada ovisnost sela o drugima nije samo ekonomske već i političke prirode. H. Mendras (1986.: 29) kaže: “Taj nadređeni položaj feudaliteta, a potom buržoazije nad agrarnim društvom transformira tamošnje stanovnike u seljaštvo: dok nema vlastelina ili grada, nema ni seljaka...”. Međutim, kada govorimo o evropskom selu, pa iako u odnosu neposredne zavisnosti, selo će još dugo vremena održati svoju relativnu autonomiju, organizaciju socijalnog života u kojoj će sklonost za reprodukcijom danih oblika društvenog života sasvim dominirati nad inovativnim zahvatima. “Seljaštvo, kaže F. Braudel, to

je velik broj, golema većina živih bića. Stoje čvrsto rame uz rame, što znači otpornost i spontanu inerciju. Ali velik je broj ujedno znak nedovoljne produktivnosti... U takvoj sredini teško je i zamisliti da bi se lako mogao širiti napredak ili prihvatiti rizik koji donose nove kulture i nova tržišta. Dojam je da su to uhodane, gotovo uspravane mase; premda ne mirne i podvrgnute. Poznata su buđenja rijetke žestine” (Braudel, 1992.: 280, 281). Urbanizirano i industrijalizirano društvo tu inertnost i relativnu autonomiju ne može tolerirati, ne dopušta, kako kaže H. Mendras, da značajan dio stanovništva ostane na marginama modernosti. “Ekonomska, demografska, socijalna i kulturna autarkija postaju inkompatibilne s razvojem našeg (tj. modernog – op. A. H.) društva” (Mendras, 1986.: 29). Agenti modernog društva nad selom uspostavljaju višestruku nadmoćnost. Odnos između vladajuće kulture, odnosno kulture vladajućih klasa i narodne ili seljačke kulture, do modernog doba u aktivnoj međusobnoj razmjeni, po prvi put poprima skoro jednosmjernan utjecaj. Kada zapravo započinje taj proces modernizacije, pa prema tome i modernizacije sela, teško je utvrditi. U svim svojim aspektima on i ne počinje niti istovremeno, niti podjednako uspješno, a niti i sa svjesnim modernizacijskim nakanama. U vrijeme s krajem 14. stoljeća, pa i znatno nakon toga, kada se poduzima možda prvo značajno modernizacijsko djelovanje (stvaranje trgovačkih mreža na obalama zapadne Afrike od strane portugalskih trgovaca, a nasuprot teritorijalnim osvajanjima kao vladajućoj feudalnoj logici vremena (Wallerstein, 1986.), gdje je, dakle, logici teritorijalnosti suprotstavljena logika mreže), propovjednici, ti svjedoci i zagovornici vladajućih, a što tada znači crkveno-religijskih normi, rad i lijenost ne percipiraju kao vrijednosti koje valja izdvojiti. Naprotiv, oni su sasvim marginalizirani (J. Delumeau, 1986.). No dva ili tri stoljeća kasnije, gledano iz crkveno-religijskog stajališta, sve se izokrenulo. Siromaštvo je nepoželjno i vrijedno prezira, a prosjake (te nekadašnje “božje izaslanike”) valja progoniti. Oni su, tvrdi nadbiskup iz Toursa “izrod i škart države.” Osnivačkom uredbom opće bolnice u Parizu iz 1656. godine, u kojoj će biti smješteni i skitnice i prosjaci, kaže se da će “biti (tj. žitelji bolnice – op. A. H.) tjerani da rade najduže i najteže što njihova snaga i mjesta na kome su budu dozvoljavali.” Nerad, skitničenje i dokoličarenje izvor su svakog poroka, pa su svi načini za njihovo suzbijanje dobri, “jer služe za podučavanje i pokajanje. U Rasphuisu, u Amsterdamu, prosjak koji odbije da radi bivao je zatvaran u jedan podrum koji se postepeno punio vodom. Mogao je umaći davljenju samo ako je ovu neprekidno crpao. Smatra se da će se tako u njemu probuditi volja za rad” (J. Delumeau, 1987.: 572). Probijanje modernih elemenata društvenog života u narod teško je i dugotrajno: tako se paralelno s kaznama što služe “za podučavanja i pokajanja” još uvijek koriste i razni

oblici fizičkog mučenja, s čijim će se povlačenjem iz masovne upotrebe započeti zapravo tek “odnedavno” (prije 200-tinjak godina), kako bi bili zamijeñeni raznim oblicima modernog discipliniranja (Foucault, 1994.). Vidimo, ipak, da se u toku modernizacijskog procesa postepeno javljaju, kumuliraju i kao norme uspostavljaju (te tako i reflektiraju) neke temeljne vrijednosti modernog društva. One se prije svega mogu prepoznati kao rad, marljivost, produktivnost, red, dužnost, čistoća (primarno kao odgovor na razne bolesti) itd., što će, njihovo uvođenje u socijalnu regulaciju, J. Delumeau (1987.: 556) nazvati “privođenjem (od strane građanskih i vjerskih vlasti) poslušnosti jednog svojeglavog društva”. Pritom se može prepoznati i nešto što (i to na samom početku ili, preciznije, čak na prapočetku modernizacije) karakterizira i suvremeno, tzv. postindustrijsko društvo: logika mreže nasuprot logici teritorijalne ekspanzije, tj. vrijednostima koje pretpostavljaju kooperacije nasuprot vrijednostima što računaju s isključivanjem. A to “svojeglavo” društvo prije svega je seljačko, društvo inkompatibilno modernim nastojanjima, čije je napredovanje i preoblikovanje u sociologiji najčešće označavano pojmovima “diferencijacija” ili “funkcionalna specijalizacija”, tj. kao, kako kaže Giddens, “proces progresivne unutrašnje diferencijacije”, te umjesto toga (zbog, po njemu, analitičke ograničenosti ovoga stajališta) on uvodi pojam “iskorjenjivanja” kojim se socijalne promjene nastale modernizacijom sela (velikom transformacijom jednoga inertnoga i lokalnog društva) adekvatnije označavaju. “Pod iskorijenjenošću, precizira Giddens, podrazumjevam 'izdizanje' društvenih odnosa iz lokalnih konteksta interakcije i njihovo restrukturisanje u okviru neodređenog vremena-prostora” (E. Giddens, 1998.a.: 30). Giddens dalje nastavlja: “... mehanizmi iskorjenjivanja... udaljuju društvene odnose od neposrednosti konteksta. Obadva tipa mehanizma iskorjenjivanja (i simbolički znaci od kojih analizira ulogu novca u stvaranju modernog poretka i ekspertski sistemi – op. A. H.) imaju kao pretpostavku, a istovremeno i stimulu, odvajanje vremena od prostora...” (1998.a: 36). Zapravo, dodajmo ovome da i društveni odnosi sve više postaju općeniti, apstraktni, posredovani i neprozirni. Stoga je proces modernizacije sela u sebe uključivao i proces unifikacije: poništavanje kako one goleme “neuređenosti” (uključujući tu i masovno rasprostranjene razne oblike ekonomskih neaktivnosti, npr. poput skitnje i prosjačenja) tako i lokalne šarolikosti njegovih premodernih oblika. A oni koji su se (na Zapadu) našli naspram takvoga sela (ekonomski inertnoga i relativno autonomnoga lokalnog društva), a to je grad u usponu, sve jača država, kao i – kroz reformaciju i “kontrareformaciju” – obnovljena moć Crkve, dakle, “sve vladajuće sile ovoga svijeta”, a vođeni vlastitim i nadlokal-

nim motivima djelovanja, zadali su toj preovlađujućoj masi stanovništva nove domaće zadaće.

U odnosu na centralne zemlje nastupajućeg kapitalizma, u Hrvatskoj su, kao zemlji poluperiferije, ovi procesi započeli sa znatnim zakašnjenjem. Razlog tome nisu bili samo dugo očuvani feudalni agrarni odnosi ili postojanje na velikom dijelu njezina teritorija militarnoga krajiškog društva s vojnom centralističkom upravom, već i općenito slaborazvijeno “sektora” civilnoga i gradskog društva. Uz to, ovi procesi ne samo što su započeli sa znatnim zakašnjenjem (sjetimo se samo Reljkovićevog “Satira” i jadikovke nad stanjem u Slavoniji, a nakon njegova upoznavanja njemačkog sela) nego su se, i kad su već započeli, odvijali sporim tempom. Mase seljačkog i poljoprivrednog stanovništva, uz nepovoljnu agrarnu strukturu (izrazito malen posjed), bili su “prevelik zalogaj” za slabe gradske i industrijske inicijative. Tako je Hrvatska još sredinom 20. stoljeća bila predominantno seljačka zemlja (Puljiz, 1997.; Župančić, 2000.), te je na većem dijelu svojega teritorija još uvijek zadržala tradicionalne elemente seoskoga načina života. Dogodilo se tako da je glavni modernizacijski “posao” (bitno smanjenje seoskog i poljoprivrednog stanovništva te povećanje njihove ukupne produktivnosti, a to se onda – uz sve druge s ovim povezane promjene – naziva procesima deagrarizacije, urbanizacije i industrijalizacije) obavljen unutar “socijalističke konstrukcije zbilje” koja prema seljaštvu i njegovoj reprodukciji (u ovom slučaju djelujući ponajviše iz općega prosvjetiteljskog a što ovdje onda znači i antitradicionalističkog okvira) nije pokazivala neki poseban afinitet. Tako je Hrvatska za svega 40-ak godina od izrazito seljačke zemlje postala izrazito industrijska zemlja, u kojoj većina stanovništva ne živi u seoskim već u gradskim naseljima.

Na sve to sasvim jasno ukazuju i podaci istraživanja iz 1996. godine, dobiveni anketnim istraživanjem na reprezentativnom uzorku od 2.202 ispitanika, a na temelju kojih je i izvršena moja analiza socijalne strukture i mobilnost seoskog stanovništva Hrvatske. Za ovu ćemo priliku izdvojimo neke od tih nalaza, primjerice o vrsti djelatnosti, školskoj spremi i nekim migracijskim obilježjima, upravo one nalaze koji mogu biti relevantni za mogući odgovor na postavljeno pitanje. Podaci o vrsti djelatnosti ispitanika muškog spola, djelatnosti njegova oca i djeda po ocu, podaci na temelju kojih možemo steći osnovni uvid u socijalnu strukturu hrvatskoga sela kroz njegove zadnje tri generacije, pokazuju gotovo sasvim obrnutu strukturu djedova i unuka: dok je u generaciji djedova 80,0% bilo poljoprivrednika dotle je u generaciji unuka ima 72,4% nepoljoprivrednika. Dakle, u suvremenoj socijalnoj strukturi hrvatskog sela dominiraju nepoljoprivrednici. Upravo stoga valja napustiti već uvriježenu sintagmu industrijskog društva “selo i poljoprivreda” (naspram

čega se onda iz pozicije iz koje se govori, a u bipolarnoj strukturi, konstruira “grad i industrija”, pa se tako selo i dalje označava kao socijalno polje nad kojim je uspostavljena i treba biti uspostavljena izvanjska moć) koja selo veže uz poljoprivredu kao njegovu temeljnu identitetsku oznaku, i koja je za hrvatsko selo neka vrsta jezičnog survivala. Postignuta promjena što je, kroz promjenu osnovne djelatnosti seoskog stanovništva, uspjela “iskorijeniti” mnoge druge djelatnosti vezane za tradicionalno selo te onda funkcionalno povezala selo i grad, ostvarena je za svega 40-ak godina i odgovara znatno dugotrajnijim promjenama u zemljama zapadne Evrope. U Francuskoj, zemlji u kojoj je proces modernizacije sela započeo znatno ranije negoli u Hrvatskoj, slična je struktura ostvarena 70-ih godina dvadesetog stoljeća (Mendras, Forsé, 1991.). Međutim, uvid u podatke o nepoljoprivrednicima i njihova usporedba s podacima koji se odnose na gradska naselja, pokazuje da se ova velika transformacija prije svega odnosi na zamjenu rada u poljoprivredi (i odgovarajućim vrstama rada koji zajedno s osnovnom djelatnošću upotpunjavaju ekonomiju tradicionalnoga seoskog domaćinstva) s radom u industriji, te da je “unutrašnja diferencijacija” seoskih nepoljoprivrednika znatno manja nego što je ona u gradu. Primjerice, dok su u selu od ukupnog broja muških ispitanika ima 11,9% službenika, tehničara i stručnjaka, dotle je takvih ispitanika u gradskim naseljima 36,5%, dakle tri puta ih je više.

Različite šanse za aspirirani način života, kada se radi o življenju u gradu ili selu (što se po shvaćanju golemo većine stanovništva označava uopćenom formulacijom “bolji uvjeti života”), u periodu industrijske modernizacije možda se ponajbolje očituju u izrazito neujednačenoj razmjeni stanovništva između grada i sela. Od ukupnog broja ispitanika koji su rođeni u selu, njih 41,5% živi u gradu, dok istovremeno od ukupnog broja rođenih u gradu tek 7,4% njih živi u selu. Izgleda, međutim, da je (prema podacima dobivenima spomenutim istraživanjem) proces kojim je seosko stanovništvo punilo gradove, u svom dosadašnjem intezitetu već oslabio i da će ubuduće sve više slabjeti, ne samo zato što je kraj 20. stoljeća u Hrvatskoj donio i prevagu gradskoga nad seoskim stanovništvom već i zbog toga što već sada natpolovičnu većinu gradskog stanovništva čine oni njegovi stanovnici koji su i rođeni u gradu. Naime, od ukupnog broja ispitanika iz grada njih 53,3% je i rođeno u gradu. U selima je pak takvih, tj. rođenih u selu, visokih 93,9%. Nadmoćnost grada u razmjeni sa selom jasno se vidi kada se usporede odseljeni iz sela i doseljeni u selo prema njihovoj školskoj spremi. Iako među ispitanicima koji su napustili selo dominiraju oni koji imaju nepotpunu ili potpunu osnovnu školu (kao što je slučaj i kod onih koji su ostali u selu, mada je ta karakteristika kod njih izraženija), ipak je za analizu najinteresantnija ona njihova karakteristika

koja ih ponajviše udaljava od njihovih nekadašnjih sumještana (onih koji su ostali u selu), a to je školska sprema, dakle karakteristika za koju se veže ne-manuelni rad (srednje škole, te više škole i fakulteti). Među ispitanicima koji su napustili, selo takvih je dva puta više (ukupno 36,0%) nego među onima koji su ostali u selu (ukupno 17,4%). Ovaj se seoski gubitak ne nadoknađuje doseljenima u selo: oni se po školskoj spreml sasvim neznatno razlikuju od autohtonih stanovnika sela, tj. onih koji nisu nikamo selili.

U neravnomjernoj razmjeni s gradom selo dakle gubi znatan dio onoga svoga stanovništva koje se, spletom raznih okolnosti, formira kao stanovništvo s povećanim životnim aspiracijama, a koje se ne mogu, što je dosada prevladavalo kao valjano uvjerenje, ostvariti životom u selu. Kroz ovu neravnomjernu razmjenu grad oblikuje selo po svojoj potrebi, proizvodi ga kao vlastiti funkcionalni dodatak. Modernizacija se tako i pokazuje kao tipično gradski fenomen. Ali modernizacija već od samog početka nije jednoznačna: ona u sebi formira uvjete kako za protumodernu kao "uspostavljenju neupitnost" i "noćnu stranu moderne", kako to označava U. Beck (2001.), ali i uvjete za prevladavanje svojih dosadašnjih ograničenosti, "radikalizirajući i globalizirajući osnovna svojstva modernosti", kako suvremenost kao "kasnu modernost" naziva i označava A. Giddens (1998.a). Industrijska modernizacija i, u pozitivnom odnosu s njom, urbanizacija proizvodile su selo po svojim pravilima i za svoje potrebe. Kod seoskog je stanovništva modernizacija iskorijenila njegovu ukotvljenost u tradicionalne obrasce, u njegovu je socijalnu logiku unijela logiku ekonomske kalkulacije, intezivirala i racionalizirala njegov rad, promijenila mu je i proširila okvire pripadanja (pretvaranjem seljaka u člana nacije – zajednice u kojoj poznaje sasvim neznatan dio pojedinaca), osposobila ga da participira u nekim kulturnim (prije svega kroz sadržaje i mehanizme tzv. masovne kulture) i političkim procesima, itd. itd., pa ga je tako, proizvođači ga za vlastite svrhe, pripremila i za nove, možda nenadane zadatke. Nakon dekomponiranja sela u izrazito industrijskoj fazi modernizacije, kada ga se kroz neravnomjernu razmjenu "nastojalo" učiniti monofunkcionalnim, suvremeno se selo u razvijenim zemljama Zapada, upravo zahvaljujući modernom razvoju (novi oblici organizacije rada, raznovrsni sistemi komunikacija, itd.), nalazi u procesu vlastitog potvrđivanja i opravdanja. Ono, i kao mjesto rada i kao mjesto stanovanja, postaje prihvatljivo i za ljude povećanih aspiracija. Selo tako postaje socijalna zajednica s raznovrsnim, kako proizvodnim tako i uslužnim djelatnostima. Ovu novu fazu u razvoju sela na Zapadu B. Kayser naziva rekonpozicijom (1990.). A šta je u tom pogledu s hrvatskim selom? Iz dosada izloženih nalaza vidjeli smo da je suvremeno hrvatsko selo proizvod industrijske modernizacije. Međutim, je li ona samo to? Može li se

pojam rekonpozicija upotrijebiti kada nastojimo prepoznati barem razvojne potencijale hrvatskoga sela? Iz podataka o školskoj spremi ispitanika (uz koju je dakako vezana i vrsta njihove djelatnosti), a i s obzirom na njihovu dob moglo bi se reći da je i hrvatsko selo iza sebe ostavilo vrijeme masovne industrijalizacije (i njezine posljedice) te da se i ono nalazi u novoj, početnoj fazi razvoja koja bi se mogla označiti pojmom rekonpozicija. To onda znači (vo-deći računa o osnovnom motivu ovoga teksta) da su se stekli uvjeti u kojima se selo realno pojavljuje i kao izbor (drugačijega, modernog življenja).

Nalazi o školskoj spremi među generacijama sasvim jasno ukazuju na razliku između najmlađe generacije (ispitanika od 18 do 40 godina) i ostale dvije generacije, posebno one najstarije (preko 60 godina). Više nego svaki treći ispitanik najmlađe generacije (njih 35,4%) ima završenu srednju školu, te višu školu ili fakultet. Mada je iz ovih podataka vidljivo da je suvremeno hrvatsko selo i dalje, u svojoj najmlađoj generaciji deficitarno s višom i visokom naobrazbom, ipak za dosadašnje seoske prilike izrazito visoko učešće srednjoškolske naobrazbe kod njegovih najmlađih radnoaktivnih stanovnika (sada najaktivnijih, a za budućnost sela svakako i najvažnijih) ukazuje na značajnu promjenu koja se desila u selu. Jer, sasvim načelno, svaki je treći stanovnik sela (iz njegove najmlađe generacije) osposobljen za obavljanje nemanualnih poslova, odnosno poslova koji zahtijevaju relativno značajan stupanj školske naobrazbe (posebnog oblika posredovanog iskustva) i složene radne operacije (integrirane u vladajuće oblike rada), čime se selo, opet sasvim načelno – po svojim potencijalima, izvlači iz svoje kako predmoderne tako i moderne faze razvoja (industrijska modernizacija). Vidimo, dakle, da je modernizacija i ovdje prekoračila (ako ništa drugo barem u daljnjim mogućnostima razvoja sela) svoja ograničenja, ona koja je u svome sve donedavnom pohodu bila namijenila selu, tj. da ga monofunkcionalizira i da između grda i sela uspostavi jasne granice, da ih učini zasebnim, međusobno jasnim granicama, odvojenim entitetima. Time, možda u svojoj mogućnosti, otpočinje proces ukidanja otvorenoga ili prikrivenoga antagonističkog odnosa između sela i grada: ukidanja njihove višestoljetne neravnomjerne razmjene. “U uslovima pozne modernosti, kaže A. Giddens, živimo 'u svetu' u jednom drukčijem smislu no u prethodnim historijskim epohama. I dalje svako od nas živi lokalnim životom, a zahvaljujući ograničenjima koja nameće naša telesnost, svi pojedinci u svakom trenutku, kontekstualno su situirani u vremenu i prostoru. Pa ipak, preobražaji kroz koje prolazi poimanje mesta, i prodor udaljenih pojava u lokalne aktivnosti, kombinirani sa presudnom ulogom posredovanog iskustva, radikalno menjaju ono što 'svet' zaista jeste. To važi kako na nivou pojedinačnog 'pojavnog sveta', tako i na nivou opšteg univerzuma društvene

aktivnosti unutar kojeg se odigrava kolektivni društveni život. Premda svako živi lokalnim životom, za pojavne svetove se najvećim delom može reći da su u doslovnom smislu globalni” (Giddens, 1998.b: 193). I doista, “premda svako živi lokalnim životom” i mora biti smješten u neko prostorno-vremensko polje, granice između različitih entiteta koji su uspostavljeni i uspostavljaju se u životu i djelovanju, postaju sve manje važne za reprodukciju tih entiteta; same granice, kao i distinkcije unutrašnjega i vanjskoga postaju sve više neprozirne. Smanjuju se razlike, a ponekad čak i nestaju između javnoga i privatnoga (npr. TV-emisije Jerry Springera, ili u Hrvatskoj npr. neki aspekti toga u TV-emisijama Željka Malnara), između porodičnoga i društvenoga (podizanje mlađeg naraštaja, briga o ostarjelima i nemoćnima, penetracija prava u bračne odnose i odnose između roditelja i djece, itd.), između lokalnoga (uključujući tu i nacionalne države, kao proizvod modernog razvoja) i globalnoga, između sela i grada. Cijeli ovaj proces što je na djelu, koji umnogome dovodi u pitanje institucionalni poredak modernizacije, već se može prepoznati (dakako, sa današnje distance) u onim nastojanjima koja su s jasnom namjerom, ili bez nje, bila prisutna već u početku moderniziranja zapadnog društva. Tako je bilo, da se vratimo na sam početak, i s pokušajem uspostavljanja trgovačke mreže kao tipa ekspanzije koji nastoji biti konkurentan vladajućoj predmodernoj ekspanziji teritorijalnih osvajanja. Logika mreže, ugrađena već u prapočecima modernizacije, globalizacijskim procesima ekspanzira iz svijeta trgovine u sva druga područja društvenog života. I kao što je na njezinu početku bila važna mogućnost uspostavljanja stalne komunikacije (za održavanje mreže), a zahvaljujući povoljnim morskim strujama, tako je ona važna i danas, i tu se nalazi ona objektivna okolnost koja omogućuje da se život u seoskim naseljima pojavljuje kao sasvim realan izbor. A ovaj izbor ne bi bio moguć bez modernih komunikacijskih i drugih sistema – ekonomskih, socijalnih i kulturnih. Time se relativizira važnost prostora: on se zapravo smanjuje s povećanjem komunikacijske gustoće. Upravo u ovom kontekstu valja iznova postaviti i pitanje sela. Je li to zapravo kraj sela, pa je i pitanje sela kao izbora pitanje koje se odnosi na neki drugi izbor? Bez sumnje, radi se, ili radit će se, o izboru života u manjem ili većem naselju, od kojih svako pruža neke pogodnosti svojim žiteljima.

Literatura

1. Beck, Ulrich (2001.): Pronalaženje političkoga. – Zagreb: Jesenski i Turk, 278.
2. Braudel, Fernand (1992.): Igra razmjene: materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća. – Zagreb: August Cesarec, 730.
3. Delumeau, Jean (1986.): Greh i strah: stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka. – Novi Sad: Dnevnik, 840.
4. Delumeau, Jean (1987.): Strah na Zapadu: od XIV do XVIII veka. – Novi Sad: Dnevnik, 576.
5. Dilić, Edhem (1975.): Migracijske tendencije seoske omladine. – Sociologija sela, Zagreb, 13 (1975) 49/50: 54–67.
6. Foucault, Michel (1994.): Nadzor i kazna. – Zagreb: Informator, 322.
7. Giddens, Anthony (1998.a): Posledice modernosti. – Beograd: Filip Višnjić, 176.
8. Giddens, Anthony (1998.b): Sopstvo i društvo u razdoblju pozne modernosti. – U: Ivana Spasić (red.): Interpretativna sociologija. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 193 – 206.
9. Kayser, Bernard (1990.): La renaissance rurale. – Paris: Armand Colin, 316.
10. Mendras, Henri (1986.): Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljštva. – Zagreb: Globus, 310.
11. Mendras, Henri; Forsé, Michel (1991.): Le changement social: triosième tirage. – Paris: Armand Colin, 284.
12. Puljiz, Vlado (1977.): Eksodus poljoprivrednika. – Zagreb: Centar za sociologiju sela, grda i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 176. – (Biblioteka Sociologije sela; 5)
13. Wallerstein, Immanuel (1986.): Suvremeni svjetski sistem. – Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 491.
14. Župančić, Milan (2000.): Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. – Sociologija sela, Zagreb, 38 (2000) 147/148: 11–78.

LITERATURA

- Adamček, Josip (1981.): *Ekonomsko-društveni razvoj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u 16. i 17. st.* – U: Mirjana Gross (ur): *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća.* – Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 15–40.
- Anderson, Benedict (1990.): *Nacija: zamišljena zajednica.* – Zagreb: Školska knjiga, 153.
- Bauman, Zygmunt (1968.): *Dve beleške o masovnoj kulturi.* – *Gledišta*, Beograd, 9 (1968) 8/9.
- Bauman, Zygmunt / Zigmunt (1984.): *Kultura i društvo.* – Beograd: Prosveta, 402.
- Bauman, Zygmunt (1997.): *Postmodernity and Discontents.* – Cambridge: Polity Press, 218.
- Beck, Ulrich (2001.): *Pronalaženje političkoga.* – Zagreb: Jesenski i Turk, 278.
- Beck, Ulrich / Bek, Ulrich (2001.): *Rizično društvo.* – Beograd: Filip Višnjić, 414.
- Bičanić, Rudolf (1951.): *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji.* – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 459.
- Bičanić, Rudolf (1952.): *Počeci kapitalizma u Hrvatskoj ekonomici i politici.* – Zagreb: Školska knjiga, 157.
- Blagojević, M. (1973.): *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji.* – Beograd: Istorijski institut.
- Bloch, Mark (1958.): *Feudalno društvo.* – Zagreb: Naprijed.
- Billington, James (1988.): *Ikona i sekira.* – Beograd: Rad, 718.
- Bodiguel, Maryvonne (1986.): *Le rural en question.* – Paris: L' Harmattan, 183.
- Boudrillard, Jean (1970.): *La société de consommation.* – Paris: Gallimard. Prema: Ivan Kuvačić: *Socijalizam traži bogaćenje ljudskih potreba.* – *Kulturni radnik*, Zagreb, 30 (1977.) 1: 40.
- Božičević, Josip (1969.): *Standard i osobna potrošnja domaćinstava u SR Hrvatskoj 1962/63.–1968. godine.* – Zagreb: Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, 164.
- Bratulić, Vjekoslav (1959.): *Rovinjsko selo.* – Zagreb: Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 220.
- Braudel, Fernand (1992.): *Igra razmjene: materijalna civilizacija, ekonomija i apitalizam od XV. do XVIII. stoljeća.* – Zagreb: August Cesarec, 730.
- Chayanov, Alexander (1986.): *The Theory of Peasant Economy.* – Manchester: Manchester University Press, 316.
- Canquest, Robert (1988.): *Čemerna žetva.* – Beograd: Filip Višnjić, 430.
- Cevendich, R. (1979.): *Historija magije.* – Beograd: Jugoslavija; Prosveta.

- Colman, H. (1848.): *The Agricultural and Rural Economy of France, Belgium, Holland and Switzerland*, 25–26. – Prema: Eric J. Hobsbawm: *Doba revolucije*. – Zagreb: Školska knjiga, 294.
- Cvjetičanin, Vladimir; Defilipis, Josip; Dilić, Edhem; Hodžić, Alija; Puljiz, Vlado; Štambuk, Maja (1980.): *Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 215. – (Biblioteka Sociologije sela; 6)
- Cvjetičanin, Vlado; Puljiz, Vlado; Dilić, Edhem, et al. (1974.): *Društvene promjene u selu*. – Zagreb: Centar za sociologiju sela, grda i prostora Instituta za društvena istraživanje Sveučilišta u Zagrebu, 208. – (Biblioteka Sociologije sela; 3)
- Dahrendorf, Ralf (1989.): *Čudan kraj socijalizma*. – Književne novine, Beograd, br. od 1. 10.1989.
- Delumeau, Jean (1986.): *Greh i strah: stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka*. – Novi Sad: Dnevnik, 840.
- Delumeau, Jean (1987.): *Strah na Zapadu: od XIV do XVIII veka*. – Novi Sad: Dnevnik, 576.
- Devereux, Georges (1990.): *Komplementaristička etnopsihoanaliza*. – Zagreb: August Cesarec, 473.
- Dilić, Edhem (1975.): *Migracijske tendencije seoske omladine*. – Sociologija sela, Zagreb, 13 (1975) 49/50: 54–67.
- Dobb, Maurice (1961.): *Studije o razvoju kapitalizma*. – Zagreb: Naprijed, 461.
- Dubić, Slavoljub (1941.): *Sociologija sela*. – Split: Novo doba, 337.
- Duby, Georges (1968.): *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*. – Prema: Immanuel Wallerstein, 1986.
- Đurić, Vojislav (1975.): *Inovacije u društvu*. – Niš: Gradina, 315.
- Elek, Sandor (1991.): *Part-time Farming in Hungary*. – Sociologia Ruralis, Assen, 31 (1991) 1: 82–88.
- Foucault, Michel (1994.): *Nadzor i kazna*. – Zagreb: Informator, 322.
- Freud, Sigmund (1984): *Iz kulture i umetnosti*. – Novi Sad: Matica Srpska, 357.
- Giddens, Anthony (1998.a): *Posledice modernosti*. – Beograd: Filip Višnjić, 176.
- Giddens, Anthony (1998.b): *Sopstvo i društvo u razdoblju pozne modernosti*. – U: Ivana Spasić (red.): *Interpretativna sociologija*. – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 193 – 206.
- Giddens, Anthony (1990.): *Društvene nauke i filozofija – trendovi u novijoj socijalnoj teoriji*. – Kulturni radnik, Zagreb, 43 (1990) 2: 95 – 117.
- Gross, Mirjana (1981.): *O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. st.* – U: Mirjana Gross (ur.): *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*. – Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 343 – 371.
- Gross, Mirjana; Szabo, Agneza (1992.): *Prema hrvatskome građanskom društvu*. – Zagreb: Globus, 626.

- Gurevič, Aron (1987.): Problemi narodne kulture u srednjem veku. – Beograd: Grafos, 399.
- Hastings, Adrian (2003.): Gradnja nacionaliteta. – Sarajevo, Rijeka: Baybook, Adamić, 197.
- Heler, Agnes (1978.): Svakodnevni život. – Beograd: Nolit, 392. – (Biblioteka Savremena filozofija : Symposion: Stari autori)
- Hobsbawm, Eric (1987.): Doba revolucije. – Zagreb: Školska knjiga, 294.
- Hodžić, Alija (1976.): Inovacije u stanovanju i opremljenosti domaćinstava te orijentacija u potrošnji seoskog stanovništva. – Sociologija sela, Zagreb, 14 (1976) br. 53/54: 50–66.
- Hodžić, Alija (1988.): Kulturna emancipacija seljaštva. – Sociologija sela, Zagreb, 26 (1988) 101/102: 205–211.
- Hodžić, Alija (1990.): Osnove kulturne svakodnevnice u selu. – U: Dušica Seferagić (ur): Promjene u svakodnevnom životu sela i grada: zbornik radova. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 45–59.
- Hodžić, Alija (1991.): Modernizacija sela. – U: Dušica Seferagić (ur.): Društvene promjene u prostoru: zbornik radova. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 87–103. – (Edicije IDIS-a)
- Hudečkova, Helena; Lošťák, Michal (1992.): Attitudes to Privatization in Czechoslovak Agriculture. – Sociologia Ruralis, Assen, 32 (1992) 2/3: 287–304.
- Janjion, Marija (1976.): Romantizam, revolucija, marksizam. – Beograd : Nolit.
- Janvier, Yves (1993.): L'integration des villes et des campagnes. – In Bernard Kayser (red.): Naissance de nouvelles campagnes. – La Tour d'Aigues: Editions de l'Aube, 149–159.
- Jaus, Hans Robert (1978.): Estetika recepcije. – Beograd : Nolit.
- Jollivet, M. (1974.): Societes paysannes ou lutte de classes au village. – Paris: Armand Colin.
- Karaman, Igor (1981.): Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata. – U: Mirjana Gross (ur.): Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća. – Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 307–342.
- Kayser, Bernard (1990.): La renaissance rurale. – Paris: Armand Colin, 316.
- Kayser, Bernard (1991.): Country Planning, Development Policies and the Future of Rural Areas. – Sociologia Ruralis, Assen, 31 (1991) 4: 262–268.
- Kayser, Bernard (ed.) (1996.): Ils ont choisi la campagne: essai. – La Tour d'Aigues: Éditions de l'Aube, 206.
- Kayser, Bernard; Brun, André; Cavailhés, Jean; Lacombe, Philippe (1994.): Pour une ruralité choisie. – La Tour d'Aigues: Éditions de l'Aube, 140.
- Kesić, B. (1959.): Dabri i susjedna sela srednjeg Velebita. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 133.

- Kloskowska, Antonina (1967.): Funkcija masovne kulture. – Sociologija, Beograd, 9 (1967) 2.
- Laborie, Jean-Paul (1996.): Les petites villes chance de l'espace rural. – In: Bernard Kayser (ed.) (1996.).
- Lanneau, Gaston (1974.): Od individualizma do kooperacije u seoskoj sredini. – Sociologija sela, Zagreb, 12 (1974) 44/45: 80–92.
- Lazić, Mladen (2000.): Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva. – U: Mladen Lazić (red.): Račji hod. – Beograd: Filip Višnjić, 21–64.
- Lefebvre, Henri (1959.): Kritika svakidašnjeg života. – Zagreb: Naprijed.
- Le Goff, J. (1982.): Intelektualci u srednjem vijeku. – Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Levi-Strauss, Claude (1977.): Strukturalna antropologija. – Zagreb: Stvarnost, 429.
- Marx, Karl (1963.): Osamnaesti Brumaire Luja Bonaparta. – U: Marx-Engels-Lenjin: Izabrana djela, knj. II. – Zagreb: Naprijed.
- Marx, Karl (1974.): Kapital, knj. 1–3. – Zagreb: Kultura.
- Maškin, N. A. (1985.): Historija starog Rima. – Beograd: Naučna knjiga, 579.
- Mendras, Henri (1976.): Sociétés paysannes. – Paris: Armand Colin.
- Mendras, Henri (1986.): Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljštva. – Zagreb: Globus, 310.
- Mendras, Henri (1986.): Jedna inovacija: hibridni kukuruz. – Sociologija sela, Zagreb, 41 (2003), br. 161/162, str. 321–348.
- Mendras, Henri; Forsé, Michel (1991.): Le changement social. Triosième tirage – Paris: Armand Colin, 284.
- Mirković, Mijo (1979.): Poljoprivreda i seljaštvo u Jugoslaviji. – Zagreb: Informator, 223.
- Munford, Lewis (1968.): Grad u historiji. – Zagreb: Naprijed.
- Nikolić, Nikola (1962.): Kronika župe Bistre i agrarno-ekonomska struktura Bistranske Poljanice. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 179.
- Polanyi, Karl (1999.): Velika preobrazba. – Zagreb: Jesenski i Turk, 334.
- Preobraženski, Evgenij A. (1983.): Nova ekonomika. – Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 294.
- Priopćenje (2000.) / Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. – Zagreb: DZS RH, (2000) 13.2.1.
- Puljiz, Vlado (1977.): Eksodus poljoprivrednika. – Zagreb: Centar za sociologiju sela, grda i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 176. – (Biblioteka Sociologije sela; 5)
- Radić, Anton (1936.): Semantika u službi narodoznanstva. – Zagreb: Seljačka slog. – (Sabrana djela; I)
- Radić, Antun (1938.): Sabrana djela, XI. – Zagreb: Seljačka sloga, 264.

- Redfield, Robert (1956.): Peasant Society and Culture: An Antropological Approach to Civilization. – Chicago (IL): The University of Chicago Press, 182.
- Rogers, Everett (1962.): Diffusion of Innovations. – New York: The free press, 367.
- Salmona, Michèle (1994.): Les paysans français. – Paris: L' Harmattan, 371.
- Sekulić, Duško; Šporer, Željka (2000.): Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj. – Revija za sociologiju, Zagreb, 31 (2000) 1/2: 1–20.
- Shanin, Teodor (1974.): Priroda i promjene seljačke privrede. – Sociologija sela, Zagreb, 12 (1974) 1: 115–130.
- Shanin, Teodor / Šanin, Teodor (1981.): Definisanje seljaka. – Marksistička misao, Beograd, (1981) 1: 175–204.
- Shanin, Teodor (2000.): Fenêtres sur la Russie. – Archipel, Forcalquier, (Septembre 2000) 75: 1–2.
- Statistički bilten. – Beograd : SZS, br. 123.
- Statistički bilten. – Beograd : SZS, br. 263.
- Statistički godišnjak Jugoslavije 1961. – Beograd : SZS.
- Supek, Rudi (1978.): Društveni procesi i društvene vrednote. – U: Rudi Supek (red.): Društveni procesi i društvene vrednote. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Taylor, Charles (2000.): Prizivanje građanskog društva. – Beograd: Beogradski krug, 409.
- Tilly, Charles /Tili Čarls (1997.): Suočavanje sa društvenom promenom. – Beograd: Filip Višnjić, 202.
- Valkonen, Tapani (1976.): O teoriji difuzije inovacija. – Sociologija sela, Zagreb, 14 (1976) 53/54: 98–109.
- Wallerstein, Immanuel (1986.): Suvremeni svjetski sistem. – Zagreb: CEKADE, 491.
- Weber, Eugen (1983.): La fin des terroirs. – Paris: Fayard, 839.
- Weber, Max (1976.): Privreda i društvo (I). – Beograd: Prosveta.
- White, Lynn Jr. (1962.): Mediaeval Tehnology and Social Change. – Prema: Zighmunt Bauman, 1984.
- Župančić, Milan (2000.): Tranzicija i modernizacijske perspektive hrvatskog sela. – Sociologija sela, Zagreb, 38 (2000) 147/148: 1–76.

BILJEŠKA O AUTORU

Alija Hodžić je rođen 1944. godine, mjesec dana prije oslobođenja Stoca. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Stocu, studij sociologije i postdiplomski studij antropologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Od 1973. godine do danas radi u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Kao istraživač, u Institutu se najviše bavio istraživanjima iz područja sociologije sela, društvene strukture i kulture. Od 1992. do 1997. godine, kada je kao “ekonomski višak” bio u režimu tzv. “čekanja”, bavio se istraživanjima socijalne (re)integracije prognanika/povratnika, društvene strukture i medija. Do sada je svoje radove najčešće objavljivao u znanstvenim studijama i zbornicima, te sociološkim časopisima. Bio je angažiran u radu socioloških udruženja i redakcija socioloških časopisa.

17

BIBLIOTEKA znanost i društvo

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Zagreb, Amruševa 11
Tel. +385 1 4810 264; fax: +385 1 4810 263
e-mail: idiz@idi.hr

Glavna urednica

Jasenka Kodrnja

Uredništvo

Ivana Batarelo
Vlasta Ilišin
Mladen Labus
Katarina Prpić
Dušica Seferagić
Nikola Skledar

Lektura i korektura

Bosiljka Milinković

Grafičko oblikovanje naslovnice

Igor Kuduz

Grafička priprema

TERCIJA d. o. o., Zagreb

Tisak i uvez

M.A.K. GOLDEN d. o. o., Zagreb

Naklada

500 primjeraka